

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ СXXXIII

183

Львів 1927

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ТОМ СXXXIII

ЛЬВІВ 1922

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ПРИГОТОВЛЕНО ТОМ В МАРТІ 1922 Р.

М. ГРУШЕВСЬКОМУ

В ДВАЙЦЯТИПЯТИЛІТТЄ

НАУКОВОЇ Й КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ДЛЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ

Зміст СХХХІІІ тому.

1. Михайло Грушевський як історіограф України Написав Василь Герасимчук с. 1—26
 2. Учитель Богдана Хмельницького. (Андрій Гонцель Мокрський). Написав Іван Крип'якевич с. 27—38
 3. Між Замостем та Зборовом. (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею). Написав Мирон Кордуба с. 39—56
 4. Польсько-славянський словник і славянсько-польське імен толкованне Зарудницького з першої половини ХVІІІ ст. Написав Іван Брик с. 57—71
 5. Про виголос і наголос слова »Україна«. Написав Володимир Охримович с. 73—84
 6. Матеріали до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича. Подав Іван Шпитковський с. 85—98
 7. До генези й пояснення »Інтродукції« до »Гайдамаків« Т. Шевченка. Написав Михайло Мочульський с. 99—114
 8. Два співаники половини й третьої четвертини ХVІІІ в. Подав Михайло Возняк с. 115—172
 9. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти. Подав Володимир Гнатюк с. 173—224
-
-

Inhalt des CXXXIII Bandes.

1. Michael Hruševskýj als Historiker der Ukraine — von
Vassyl Herasymčuk S. 1—26
 2. Ein Lehrer Bohdan Chmelnytzkyj's (Andreas Honzel
Mokrski) — von Ivan Krypjakovyč S. 27—38
 3. Zwischen Samostje und Sboriv (Aus den Beziehungen
Siebenbürgens zur Ukraine und Polen) — von My-
ron Korduba S. 39—56
 4. Ein polnisch-slavisches Wörterbuch von Sarudnitzkyj
aus der ersten Hälfte des XVIII Jahrh. — von Ivan
Bryk S. 57—71
 5. Ueber Aussprache und Betonung des Wortes „Ukraina“
— von Vladymyr Ochrymovyč S. 73—84
 6. Beiträge zur Geschichte der Kolyjivščyna. Ein Memoir
Ihnatius' Fylypovyč's — von Ivan Špytkovskýj S. 85—98
 7. Zur Entstehungsgeschichte und Interpretation der „In-
troduktion“ in die Ševčenko's Dichtung „Hajdamaky“
— von Michael Močulskyj S. 99—114
 8. Zwei Liedersammlungen aus dem XVIII Jahrh. — von
Michael Vosnjak S. 115—172
 9. Ein Lied über unfruchtbare Mutter und ungeborene
Kinder. Mitgeteilt von Vladymyr Hnatjuk . . S. 173—224
-
-

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРІОГРАФ УКРАЇНИ.

НАПИСАВ ВАСИЛЬ ГЕРАСИМЧУК.

З днем 12 жовтня 1919 р. минуло 25 літ інтензивної і багатой в результати наукової і культурної, та в часті і політичної діяльності професора Михайла Грушевського. Львів був першим і головним тереном його праці, — нехай же пригадка його великих заслуг вийде зі Львова, з того українного города, з яким вяжуть його роки плідної праці для будучого визволення поневоленої Батьківщини.

Шановний Ювілят прийшов до Галичини в хвилі, коли наша збірна свідомість, плекана і розвивана під прапором консервативного, культурно слабо агресивного духовенства, й поглиблена недавно національно-літературними Шевченківськими кличами, входила в нову стадію розвитку, яку давала йому диференціяція народнього хліборобського життя на нові соціально-політичні верствовання. Головним ідеологом сього нового суспільно-політичного напрямку був другий великий Наддніпрянець Михайло Драгоманів, що був для Галичан на жаль тільки блудним лицарем, якого усі подивляля, а надто мало розуміли. Не розуміли, бо великі і могучі ідеї, виплекані на фоні буйно розвиненого економічного й культурного життя та класових змагань Заходу, перенесені до нечисленного гуртка вбогої інтелігенції хліборобського народу, були дещо за абстрактні і відорвані від нашого ґрунту. Що правда, під його покличами суспільна та ідейна одноформність стала дещо ферментувати і розкладатись, стали куватись і творитись партійні програми, настала доволі оживлена партійна виміна думок, але й стала заострюватись боротьба, яка ізза недостачі глибоко реального підкладу була більш абстрактно-теоретична, як фактична. Правда, що й Драгоманівський критицизм (часто називають його неґативним) приніс значне поглиблення суспільного світогляду і сердечнійший контакт з народом, одначе доволі ялові та пристрастні спори несли в результаті ослаблення національної відпорности назверх, а далекі поза націоналізм сягаючі вселюдські ідеали, були надто віддаленим міражем, щоби могли сильно усіх в одно лучити.

Що-йно проф. М. Грушевський розпочав своєю інтензивною, правдиво науковою працею новий, позитивніший фрагмент в нашій національній життєвій. Головною і незатертою часткою заслугою його є се, що він видвигнув на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього ества через піднесення наукою національної свідомости і національної культури. Насамперед, завдяки його як посереднім, так і безпосереднім впливам, через те, що спосібніші молоді одиниці зайняли ся науковими дослідками, відвернено в частині увагу від плитких спорів над політичними програмами і звернено увагу на щось іншого, важнішого, — на те, щоби відпорність нації скріпити новим капіталом науково-ідейної праці. Новий солідний, генетично-емпіричний метод, його величезні строго методичні праці не були навіть в доволі короткім часі без наслідку на сучасну інтелігенцію в її праці на всіх областях. Убиваючи й усуваючи одіичену, нетолерантну, консервативну, догматичну неповоротність та малопродуктивність, він дав невільничо відчутти потребу глибокої обсервації і методу як в науці, так і в життєвій суспільній і в політичній. І не минув навіть довгий час, як завдяки його великій енергії та організаторському талантові зі слабо тліючих іскор в нашій галицькій попелі розярено ясне полум'я наукового руху: українська історія, література, етнографія, етнологія, а за ними і інші науки, оживились новими сильними імпульсами і в слід за тим пішло загальне піднесення освіти і свідомости як серед інтелігенції, так в консеквенції й серед мас народу. Бистрою аналізою і консеквентим розслідуванням проф. Грушевський розяснив наше національне „я“, вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности щодо походження і своєю історією України дав нашій нації удовіднене право на належне їй ім'я та на самостійне горожанство в світі. Він не тільки найсильніше зі всіх дотеперішніх істориків пов'язав невиразну, слабим пульсом бючу теперішність з перерваними й забутими та великими традиціями минувшини, але також нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло. Він великим історичним словом і своїм авторитетом все ослаблював витворюваний чужими владами партикуляризм, а противно скріплюючи патріотизм,єднав перетяті кордоном частини в один живий організм. Як конечний вислід сеї ідейної єдности мусіло прийти також зеднання всеї нації в одно державне тіло.

I.

Не маю наміру давати тут повного огляду всієї культурно-історичної праці Ш. Ювилята. Буду старати ся подати тільки короткий і загальний нарис його заслуг на полі нашої історіографії, де сі заслуги є найбільші. Можу дати тільки ескіз, бо дати докладний, всесторонній огляд научної діяльності проф. М. Грушевського є тепер річю дуже тяжкою. Уже сама технічна трудність усе позбирати і переглянути, в теперішнім часі може навіть досвідного і начитаного історика, що пильно слідив за діяльністю Ш. Професора, поставити поза границями можливости. Науковий Збірник, виданий 1906 р., присвячений Професорови з нагоди десятилітньої наукової праці в Галичині, подав реєстр історичних праць і рецензій (є вичислені й літературні й публіцистичні — хоч їх в порівнанню з історичними небогато), зладжений покійним Ів. Ем. Левицьким, — реєстр на цілих 50 сторін. Я не брав на себе чести та милого обовязку усе розглянути, я не думаю вдавати ся в основну широку студію над научно-культурними вартостями широкої діяльності Ювилята. І вкінці, щоби вичерпуючо, вірно й докладно обмірити обєм, зміст і наслідки всієї його діяльності, на се треба більше перспективної обсервації, на се треба більше зрівноваженого часу, а що найважніше, наша історіографія стоїть ще в тіні його впливів, так свідомих як і несвідомих, які прибивають сучасників-обсерваторів величиною.

Найважнішу добу історичного інтересу і зміцненої акції на полі історіографії творить у нас що-йно XIX столітте. І сей інтерес повстає на ґрунті загально-словянського пробудження до активнішого життя в світі і на ґрунті енергічнішої національної свідомости у менших несаможиттєвих словянських народів. Ціле XIX столітте — се час великої еманципації європейської демократії, що витворювалась у воєнно-революційній боротьбі з противними струями, се час теоретичної й фактичної боротьби менших національностей з велико-державними націями о право на саможиттє існування. Умовий рух на всіх полях до певних границь толерує і спирає також витворений обставинами так званий культурний лібералізм, що є домігантою у взаїмних людських відносинах. Бо лібералізм, по дефініції знаного соціолоґа Давіда Койгена, се злагоджений елемент людської природи, а то волі і чуття, які дозволяють поодиноким сторонам в однім і тім самім часі панувати, маючи

матеріальну владу і перевагу, а ріночасно у відношенню до другої сторони бути як найдалше уступливою. Новіший лібералізм має се в собі, що дає по можности більшу свободу спонтанічному розвоєви народних і індивідуальних інстинктів.

В порівнанню до давніших часів ХІХ століттє записало ся доволі корисно на ниві нашої історичної літератури.¹⁾ На се століттє припадають перші більші проби просвітлити українське питаннє та скристалізувати і скондензувати теоретично український ідіом. Першу поважнішу пробу зложити історію України — тепер вже річ дуже перестаріла — зробив Д. Н. Бантиш Каменський своєю роботою п. з. „Исторія Малой Россіи“ 1824 р. (у 4 виданнях, останнє 1903 р., ще з присвятою „всепресвѣтлѣйшему державнѣйшему великому господарю імператору Николаю Павловичу, самодержцу всероссійскому“). Другою конкретною пробою була праця М. А. Маркевича 1842—1843 — також річ давно невідповідаюча научним потребам. З дещо ширшим научним апаратом, хоч без потрібного критицизму, зі світоглядом навіяним певною національною симпатією по манері кольоритного представлювання подій виступив Микола Костомарів. У нього вже сильніше пробиваєть ся стараннє зясувати науково ріжниці двох найбільших словянських народів з підчеркненнем антагонізму до західнього польського світа. Усі важніші твори Костомарова: „Мысли о федеративномъ началѣ древной Руси“, „Черты народной южно-русской исторіи съ древнѣйшихъ временъ до ХІV в.“ (перерібка диссертациі о церк. унії), дальше його на половину історичні романи, на половину научні монографіі по історії Гетьманщини, починаючи Богданом Хмельницьким, а кінчаючи Мазепою і Мазепинцями (з 1857 по 1885 р.), вносять попри масу (не раз не досить критично зібраного) матеріялу не тільки замилованнє до історії України і її долі, але і розширяють дещо національний і політичний світогляд.

Більша скількість праць — зі всякими ступнями систематики — датуєть ся 1863 р., се є від останнього польського повстання. Особливо професор Петерб. духовної Академії М. О. Коялович вніс дещо нового політичного ферменту в напрямі вибору тем, певного політичного напряму і тенденції в научних

¹⁾ Короткий огляд української історіографії ХІХ ст. подав Д. А. Корсаков у своїй рецензії на „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ в Запискахъ Имп. Академіи Наукъ т. Х. ч. 1, 1909 р.

працях з західньо-полудневого погранича. Під впливом реакції на польське повстання читає Коялович в Петербурзі публичні лекції по історії „Западної Росії“, до котрої зачислив не тільки Білу Русь і Литву, але й Україну. Лекції ці, печатані в славянофільській москов. газеті Аксакова „День“ в 1864 р., появились слідуючого року осібною книжкою.¹⁾ „Императорская Археографическая Коммиссія“ утворена при міністерстві „Народнаго Просвѣщенія“ видає 1865 р. під редакцією тогож самого професора „Документы, objaśniaющіе исторію западно-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польшѣ“ разом з французьким переводом. Лекції проф. Кояловича, хоч се собі більше публіцистичний памфлет, вимірений проти польських претенсій на західні, білоруські і українські землі, мали сей вплив, що навіть в научнім російським світі збудили живійший інтерес до теоретичних праць на полі української і білоруської історії.

Першим справді модерним істориком України, що своїми дослідями та своєю научною організацією справив українську історіографію на твердий шлях строго наукового критицизму і вказав їй нові завдання, був ученик проф. Іванишева Володимир Антонович, видаючи і заповнюючи як працями, які виходили яко „предисловія“, так і матеріалом — видавництво „Архивъ Юго - Западної Росіи, издаваемый Киевской Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ“. Своєю першою роботою, присвяченою історії козачини по актам з 1500 по 1648 р., отворив Вол. Антонович 1863 р. цілий цикл цінних праць під висше згаданими заголовками, яких цілість подавала перегляд головнійших фаз зі суспільної і побутової історії Наддніпрянської України в XV—XVIII в. Усі ті історичні конструкції, зіставлені на підставі офіційальних актів, були на свій час солідними науковими працями, хоч обнимали не дуже широкий простір часу і землі. Ось спис головнійших: „О происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Ю.-З. Руси“ (1867 р.), „О городахъ въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1432—1798 г.“ (1870 р.), „О крестьянахъ въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1700—1798 г.“ (1870 р.),

¹⁾ Історіософічні погляди виголошені Кояловичем в його лекціях — се не була його оригінальна концепція, а погляди визичені від Вол. Антоновича з його праці, що вийшла в передмові до ч. III. т. 1. Архива Юго-запад. Росії про початки козачини, праці написаної під впливами Історії Русів з одного боку, а теорій про староруське громадське жите з другого боку.

„О состоянии православной церкви въ Ю.-З. Россіи по актамъ 1650—1798 г.“ (1871 р.) і др. В 1878 р. появил ся „Очеркъ исторіи великаго княжества Литовскаго до половины XV в.“ — витяг з лекцій Антоновича читаних ним на університеті Св. Володимира, а в 1885 р. „Монографіі по исторіи України“.¹⁾ Отсі вчислені важнійші праці Антоновича — се справді новий етап в розвою української історіографії. Всі вони в прирівнанню до попередніх праць відзначають ся і більшою реальністю історичної дійсности і правдивість їх виводів є гарнійше узасаднена доказовим матеріалом.

Ціла плеяда істориків, зібрана около поважної особи Антоновича, займаєть ся передовсім збиранням, сортуванням і видаванням матеріалів по певним епохам і творенням концепцій, які пояснюють розвоєві фази українських суспільних верств і побуту українського народа. Антонович, сей заслужений педагог і систематик, хоч не почував ся в силі забратись до написання корпусу історії України-Руси, та за се без сумніву підготовив до сього ґрунт, уміючи своїм приміром, впливом, вказівками та вмілим розкладом праць спонукати своїх учеників забратись до видання цілого ряду монографій по історії територій. Щось подібного в методі праці бачимо у німецьких істориків емпіристів, що взяли ся також розбивати історію на області, щоби потім зводити результати до висших концепцій. Так повстали монографії по історії земель: Галицької (Н. П. Дашкевича — про Данила), Подільської (Молчановського), Волинської (Андріашева і Іванова), Чернігівсько-Сіверської (П. Голубовського і Д. Багалія), Кривичської і Дреговицької (Довнар-Запольського) і як продовженне сеї історії — історія Смоленської землі (П. Голубовського), Переяславської землі (Ляскоронского) і інш.²⁾

¹⁾ З новійших часів заслугоють ще на увагу праці, як: Студія о Гайдамачині (1876 р.), Іван Гонта, сотник уманський (Київська Старина 1882 р., зош. II.), Бунт Волинський 1789 р. (Архив Ю.-З. Р. Ч. III. т. V. 1902 р. — яко вступ).

²⁾ До монографічних праць, які також відносять ся до історії певних земель України, а були зложені поза школою В. Антоновича, треба зачислити офіційальні видання П. Н. Батюшкова, видавані в Петербурзі, при Міністерстві Внутрішних Діл. Від 1887 по 1891 р. вийшли 4 такі монографії Петрова: „Холмская Русь“, „Волинь“, „Подолія“ і „Бессарабія“. Хоч вони містять історію згаданих областей від найдавніших часів до 80 р. XIX ст., терплять одначе на недостачу научного характеру.

До школи і до тіснішого кружка учеників В. Антоновича належав і Михайло Грушевський. Але, він належить сюди тільки першими своїми студіями, першими молодечими ідеями, та першим винесеним відтам теплим чуттем та замилюваннем до своєї рідної минувшини. З Києвом вяжуть М. Грушевського університетські студії в історичнім факультеті, який кінчить 1890 р., де й 1893 р. здає магістерський екзамен, а в маю 1894 р. боронить роботи на степень магістра. Серед праць київського кружка В. Антоновича займали поважне місце перші роботи Грушевського. В „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1890 р. виходить його історично-статистичний нарис „Южно-русскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка“. Рік пізнійше в тім самім університетськім органі, як і осібною книжкою, вийшла друга студентська праця, закроена на великий розмір, яка ш. авторови зробила імя — се: „Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV ст.“ (8^о, стор. XIV + 520). З побутом в Києві лучить ся ще й остання його там видана велика праця: „Барское староство, историческіе очерки“, Кієвъ, 1894, 8^о, ст. VI + 310, що яко студія попереджає „Акты Барскаго староства XVIII—XVIII в.“ 8^о. стор. 274, друковані в Архиві Юго - Западної Росії. Про інші многі меньші праці, поміщувані то в Київській Старині то в видавництвах Наукового Товариства ім. Шевченка, тут не згадую.

Головну свою діяльність злучену з невичерпаною енергією звязав М. Грушевський тісно з Галичиною — з містом Львовом, куди прибув запрошений австрійськими властями 1894 р., щоб обняти на львівськім університеті катедру все-світньої історії (властиво східньої Європи) з українською викладною мовою. Дня 12 жовтня 1894 р. відбув покликаний ш. гість при незвичайно численній участі української львівської громади і деяких польських професорів в III-ій салі львівського університету свій перший, в українській мові, інаугураційний виклад. Проспект дослідів, поданий у викладі, зарисував широкий плян наукової діяльности молодого професора.

Прибутте М. Грушевського до Галичини було епохою для сеї країни, що біла таким слабим пульсом культурного життя. Діяльність нового професора стає центральним пунктом свіжої, горячої праці в ріжних областях національного життя. М. Грушевський працював не тільки сам, у науковім кабінеті, але ще більше своєю сильною волею, приміром і помочю потягав і других, передовсім своїх учеників, до збірної праці, і якимсь

дивним дивом, може вправді і без органічної підготовної традиції і тягlosti, але консеквентно творить найпотрібніший апарат до широкої і інтензивної наукової продукції. Особливо важні фундаментальні є його заслуги перед львівським „Науковим Товариством імени Шевченка“. Заставши його в самих початках розвитку, без прояву якоїсь особливої наукової енергії, він стає незадовго його постійним головою і за короткий час організуючи ряд наукових секцій і гуртуючи довкола Товариства всі научні сили, підносить сю інституцію на рівень академії наук, з котрою числять ся наукові товариства цілого культурного світа. Працюючи в „Науковім Товаристві“, він виступає одним з основателів першого солідного українського місячника „Літературно-Науковий Вістник“ (1898 р.), закладає видавництво „Українсько-руську видавничу спілку“ (1899 р.), що в коротці виростає на велике видавниче підприємство на цілій Україні.

Віддаючи свої сили Галичині, Грушевський не забуває рівночасно і на Придніпрянщину. Серед тяжких умовин, в яких находилась до 1905 р. вся Росія, разом з Україною, не можна було думати про активну отверту працю на Україні. Тільки з 1905 р., правда на короткий час, Росія виходить із під гнету реакції, а разом з нею і Україна. В той то час Грушевський являєть ся і на Придніпрянській Україні одним з найголовніших діячів, працює у „Київськім Науковім Товаристві“, переносить там журнал „Літературно - Науковий Вістник“, щоби він міг обслужити не тільки Галичину, але й Придніпрянську Україну.

Найважнішим, найвеличавішим твором - монументом Ш. Ювилята, в якім він зложив тяжкий, мозольний труд свогого працьовитого віку, се корпус Історії України - Руси в 8 томах, доведений до перших років великого українського повстання за Богдана Хмельницького. Ся велика книга (майже 5.000 сторін друку!) се незвичайне явище не тільки в нашій, але взагалі у словянській науці. По словам знаного польського ученого проф. Брікнера: „се є прекрасний, багатий змістом твір, на який можна оперти ся, твір, подібного якому довго не може виставити не то що кожда країна, а навіть країна зі старшою словянською літературою“. Той сам польський учений рецензуючи I. том Історії проф. Грушевського в німецькім тексті під т.: „Geschichte des Ukrainischen Volkes. I. Band“ з 1906 р. таке пише в місячнику „Kwartalnik historvczny“ т. XX ст. 665: „Твір

проф. Грушевського є похвальним свідоцтвом учености і всесторонности українського автора. Незмірну літературу предмету, археологічну, історичну, фільольогічну опанував зовсім, передовсім російську, дотепер запечатану для Європи семома печатами; автор задивляє нас прямо своїм начитаннем, знайомстю найбільш спеціальних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких. А з тим казочним начитаннем іде в парі бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода — се все в мірі цілком незвичайній“. Я навів сі слова проф. Брікнера, бо їх можна відносити з однаковим правом до цілої Історії, тому що ш. автор від сих наведених конструктивно-методичних засад ніде не відступає.

Побіч великої Історії України в 1904 р. вийшов в московській мові: „Очеркъ истории украинскаго народа“, що повстав з курсу викладів, читаних в 1903 р. в „Російській вищій школі суспільних наук“ в Парижі (друге видання 1906, третє 1911, — оба доповнені). В отсім „Очерку“ автор подає короткий синтез своїх історичних дослідів, зазначає провідні напрями, по яких ішов наш історичний розвиток. В 1912 р. вийшла в Києві ще гарно писана в популярнім тоні „Ілюстрована Історія України“ (дальші видання 1913, 1917, 1921 р.), яка свою місію сповнила в утвердженню національної свідомости по всій Україні.

Історія України М. Грушевського се безсумнівно найсильніший дотепер вираз всеї нашої наукової творчости. Вона повстала сама як вислів високо розвиненої свідомости, вона не тільки посунула далеко наперед культурну свідомість нашого народа, але також кристалізувала і кристалізує напямові форми нашому життю і політиці, пояснюючи і витворюючи почутте спільности і матеріальних і ідейних інтересів на всіх просторах України як колись, так і тепер. Своєю історією подав автор свому народови найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати.

Дуже часто, попри великі признання для великого твору М. Грушевського, як в нашій суспільности, так деінде, підношено закид, що автор проглядність і артистичну форму посвятив у жертві великій конденсації і ерудиційній формальности, се значить, що великою масою наведених фактових елементів і дат неначеб притемнив прозорість викладу і провідних ідей. Думаю, що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданне у богатших і щасливіших у куль-

турній продукції націй, але ніколи у нас. Історик на таке обвинувачення не може погодити ся. Великий історик мусів перейти кольосальні труднощі муравлиного збирання жерел-документів при великій недостатці приготовних ерудиційних робіт і рівночасно мусів свої здобутки, що не мали ще в науці горожанського права, як найбільше узасаднити і одокументувати. Кождий свій погляд він старав ся підперти провіреними фактами, даючи обильно нотки, що пояснюють родовід кожного документу, кождої гльоси, кождої далекої чутки. І хоч се все для звичайного читача не має значіння і видаєть ся баястом, для дальших працьовників се прямо неоцінена річ. Та автор не тільки пояснює нам своїми нотками походження всяких звісток про історичні акти, особи, події, але що більше, — і за се належить ся авторови особлива вдячність, — на кінці кожного тому подані примітки, в яких автор подає найдокладнійший бібліографічний реєстр і критичний огляд порозкиданої по всіх усядах історичної літератури до поодиноких важніших питань з історії.¹⁾ Отсими примітками автор немов зазначає, що свого труду не уважає за альфу й омегу на будуче. Показуючи нам матеріял ріжних верств своєї будівлі, він подає разом вказівки і ключ майбутнім робітникам-дослідникам до роботи, все одно — чи то вона буде торкати ся розширення матерії, чи поглиблення деяких проблемів, над якими не сказано ще останнього слова. Тільки фаховець може знати, скільки тим облегчуєть ся дальшу працю.

У щасливіших народів дослідники, що задумують будувати історичні синтети, не мають обовязку самі собі приготувати, видавати і порядкувати матеріялів. У нас ще довго не можна буде історика-синтетика відлучити від сих занять, як подібно не можна буде відлучити аналізи від синтети. Ще довго аналіза мусить бути як не основною — то великою чесною всякого історика. Великий історик є рівночасно великим еру-

¹⁾ З яким трудом сі примітки зготовлені і яку нооцінену вартість вони представляють, вистане подати кілька заголовків:

Т. I. 34. Теорія великоросійської кольонізації на Подніпровю ст. 511—516.

36. Література західньої границі укр. кольонізації ст. 518—520.

53. Джерела й література болгарських і грецьких війн Святослава і спірні питання їх ст. 544—547.

Т. VII. Початки козачини ст. 563—570. Автор подає розвій літератури і поглядів про козачину і т. д.

дитом. Численні видання жерел, які впорядкував він сам, або його ученики за його почином і помічу, дають свідоцтво його великій праці. При тому М. Грушевський показав ся незвичайним майстром у критичних працях — як у зовнішній критиці текстів, так і в психологічній інтерпретації.

В своїй конструкційній творчості Грушевський послугуєть ся — так сказати — генетично-емпіричним способом унимання історичних подій. Він не дивить ся на історичні справи — як се роблять часто раціоналісти-прагматики — з під кута теперішности, але він стараєть ся інтуїцією перенести ся в давні часи і вчитати як найосновніше душу давніх поколінь і давнього часу. Свою синтезу він будує з ряду численних посередніх елементів. Усі впливи, як фізичні так і духові, які рисували знаки на душі й тілі українського народа, находять своє приміненне і поясненне. Клімат, релеф землі, релігія, обряд, мораль, письменство, мистецтво, правно-державні улаженнє, економія, торговля, промисел, сторонні культурні і політичні впливи — усе те в великій Історії знаходить належне собі місце. Усі ті ділаючі на себе історичні імпульси повязано в як найгарнійшу органічну звязь і все то зведено в могуче гармонійне русло історичної тяглости і історичної логіки.

І так Грушевський перший на велику скалю прослідив територіяльну і національну єдність усіх давніх племен Київської Руси, перший на велику скалю зі статистичною скропулятностю усталив границі племінних земель всеї України. Історичний горизонт України він поширив значно поза прийнятий конвенціональний історичний поріг 862 р. По його поглядам і виводам відсуваєть ся початок історичних часів аж геть на IV в. по Христі; прогалини давньої порожнечі і темряви заповнюють ся вже конкретними історичними даними. І праісторію він посуває до перших найдавших знаків культурного життя на українській території, які подають палеолітичні і неолітичні часи.

Колиж історія бере на себе тяжке завданне представити всесторонно дійсність і правду історичної минувшини у всіх її проявах, коли на історію в її широкім розумінню складаєть ся цілий ряд побічних галузей, то треба хіба дивувати ся універсальній всесторонности, яку бачимо у великій Історії України. Політичній історії автор дає важні і дуже основно оброблені партії. Але в головному заложенню він є далекий від сього, щоби досліджувати самі тільки політичні акції, він все уміє зберегти симетрію їх важности. Дослід політичних подій він переводить

з незвичайною фінезією: уміє переглянути літописну кольористику, тенденційність в оцінці осіб і фактів і що-йно перепустивши через фільтр найхолоднішої скептичної аналізи, реконструує складну скомплікованість політичних актів і подає пластичні образи минувшини, образи такої ціни, на які дотепер не здобув ся ні один історик України. І з таким самим інтересом малює нам історик і інші важні сторони історичної дійсності: як вже висше піднесено — господарчі і соціальні відносини, духову культуру, релігію, право і т. д. І в главах присвячених історії культури виказує не менче задивляючу ерудицію і знання річи — так що не раз до сих сторінок історичного життя переносить ся головний інтерес дослідника. Се бачимо особливо в другім циклі Історії України, в часах литовсько-польських.

Велику увагу присвячує Грушевський дослідови суспільних відносин. При описі колективних прикмет і волевих актів історик примінює здобутки з поля соціологічних наук, а застановляючи ся над мотивацією їх, він стає істориком-філософом. З розсліду соціальних форм в минувшині України зроджується основний погляд Грушевського, що одиноко справедливим є демократично - автономний лад, що глибоко вкоринив ся в душі та в історії українського народу. Аналізуючи і маюючи культурну свідомість демократичного або переходового революційного ладу, він запалюється якоюсь особливою любовю і співчуттєм до великих вільностевих актів, демократично-визвольних змагань. Малюнок попри реальну дійсність набирає чуттєвої кольористики і артистичних контурів.

Але й індивідуальностей Грушевський зовсім не легковажить, і їх також влучує в ряд історичної континуальности, піддавши своїм звичаєм вперед під мікроскопійну аналізу. Одначе великий історик тільки в части признає свободу волі в історії, признаючи висуненим героям лише в части довільність і можливість ділання до певної міри. Він не є абсолютним сторонником індивідуалістичного погляду на історію. Хоч під його пером деякі особи (Володимир Великий, Роман Галицький, Хмельницький) і їх вчинки виростають до великих розмірів — то все таки вони є радше виразом могутчої ідеї, яка виходить зі споду від збірної маси (не кляси). Грушевський є далекий від сього подиву, культу для „героїв“, який для них має Карляйль, та все таки по його поглядови геній великих людей посідає неабияку активну силу опановувати біг історичних по-

дій; геній через се, що гарнійше розуміє масу, що уміє зручним добором середників, комбінацій і впливів сильнійше поривати сучасників, уміє через се творити для великих цілей нові потрібні ситуації і нові історичні епохи. Дятого стрічаємо у історика такі погляди, неначеб „велику руську державу удавало ся тримати в цілости тільки особистими впливами і заходами“ деяких князів, звідси походить при відтворюванні характерів важних історичних осіб ся навяна об'єктивною естетикою глибока, тепла прихильність до них.

М. Грушевський вміє також оцінити значіння ідей як окремих культурних вартостей в історичнім процесі. „Вправді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумнійший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Ув'єте истину, и истина свободить вы!“ (Предмова до першого видання I. т. Історії України-Руси). Віра в себе — се ідея. І хоч український народ був поневолений, хоч верхні верстви були знищені, то низини його жили своєю психою, що давала їм силу до ідейної боротьби проти чужих впливів. Історик Грушевський є ідеалістом: з народньої свідомости він черпає віру в перемогу і яркими красками змальовує у своїй Історії змагання народу до волі. Се домінуюча риса концепції Грушевського. Як Момзен римському народови в його місії поставив велику девізу праці для культури „Muss Kultur sein“ і оправдував його підбої, навіть жорстокости — так у Грушевського такою девізою є: „мусить бути свобода!“

Але при всьому тому вихідним пунктом досліду автора Історії України є безоглядне замилювання до об'єктивної правди. Остання і найдалша мета його — се відслонити реальну дійсність і правду, як цінности самі для себе. „Истина свободить вы!“ Для того, хоч Грушевський оповідає про людей і діла так живі і близькі його патріотичному почуванню, все уміє найвисше підняти понад пристрасти і участь. До оцінки людей і подій він виходить все тільки з сумління освітленого непомильним, нераз на перший погляд холодом бючим знанням минулої дійсности. В ньому він знаходить найавторитетнійші моральні критерії судити, що було добре, що каригідне, що справедливе, що несправедливе. Та осуд його ніколи не є апіорно-аподиктичний. У Грушевського все слідна обережність і стриманість, що йде до найдалших границь. Дуже часто і сум-

лінно він зазначає спірний характер основних проблемів чи недостачу даних для їх вирішення.

Велика концепція Грушевського вийшла з замиловання до правди, науки і з гуманного почуття — піднести понижену гідність свого народу; вона й принесла великі результати, поглибленне національної свідомости, національного характеру і проясненне чуттєвих і волевих змагань народа в напрямі досягнення великого ідеалу державної незалежності.

II.

Пригляньмо ся тепер найзагальнішим думкам головної концепції проф. М. Грушевського, якою є його монументальна Історія України-Руси.

Початком і вихідною точкою історичного розсліду пра-історичних — чи там кажучи поправніше — доісторичних часів служить нашому історикови українська територія зі своїми слідами культурних починів людського життя з часів палеоліту, неоліту і т. д. — се є часи, з яких історичні жерела знаходять ся в дуже пліннім стані і спрецизованне їх тревалої і певної основности все стрічаєть ся зі значними ріжницями в поглядах дослідників. „До недавніх часів історія народів починала ся першими історичними, письменними звістками про нього. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне язикознавство (гльотіка) розширили науковий обрій далеко поза сі границі“ (т. I. ст. 13). Та на жаль — „самі сі науки — язикознавство й археологія, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся. І зовсім ясно: антропологія і археологія, особливо східньої Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріяла, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що користати з нього треба обережно, а кожда більша знахідка вносить значні переміни в суму відомостей“. Зовсім природно, що образ прастарини все мусить зістати мрачний, а видобутий відголос так давнього часу і так далекий удар пульсу життя навіть і для історика мусить бути слабо чутний.

Правітчини індо-європейських племен проф. Грушевський шукає не в Азії, а у східній Європі, де вже в неоліті настає язикова диференціяція серед Індоевропейців. Кінець спільного пожиття індоевропейської родини і конкретніше виріжненне з неї поодиноких народів і язикових груп, яке гіпотетично

мало місце в початках металічної культури, кладе історик при-
близно на дві тисячі літ перед нашою ерою. По твердженню
автора — як би остаточно не стояла справа про правітчину
індо-європейської родини — де б вона не була, у всякім разі
словянсько-литовська доба напевно була пережита нігде інде,
як у східній Європі. Звідтам словянські племена розійшлись на
захід, полудне, в наслідок того кольонізація Словян з області
Карпат і з Дунаю являєть ся не вихідним пунктом розселення
Словян по східній Європі, т. є. початком словяно-руської ко-
льонізації, а середнім звеном її (І. У. Р. т. I. ст. 47—51; Очерк
ст. 21—22). Аборигенами східньої Європи отже являють ся Ли-
товці і Словяни, а тюрські степовики стали їх звідтам витіс-
няти, доки не наступила поворотна хвиля. Велике словянське
розселенне мало скінчити ся около VI—VII в. по Хр. Що тор-
каєть ся основного питання, ізза котрого дотепер ведеть ся
спір межи публіцистами та ученими українськими і велико-
руськими, що до давности українського етнічного типа і языка,
то проф. Грушевський лінгвістичним виводам не признає основ-
ного значіння, а саме в тому, чи маєть ся український язык
узнавати самостійним языком, чи разом з білоруським, нарічем
великоруського, чи на відворот. Він звертає більшу увагу на
антропо-етнічні і побутові ріжниці між Українцями, Великору-
сами і Білорусинами, котрих він признає рівнорядними —
осібними народностями, які вже виходячи із своєї правітчини,
мали свої виріжнені прикмети, а потім попали в дальші нові
ще ріжнородніші економічні і культурні умовини і в нове ет-
нографічне milieu. Так великоруська народність формуєть ся
головно на фінській почві, білоруська — в близькім сусідстві
з литовською групою, а українська — у вічнім сусідстві з Тюр-
ками.

З дійсно задивляючою пильністю і мікроскопійною до-
кладністю слідить історик від „порога“ історичних часів сю
східню шахівницю аж доки вкінці серед вандрівного калейдо-
скопу не знайде в Антах предків українського народа, а тоді
оживлюєть ся малюнок правдою предківського первобиту
у всіх актах їх культурної свідомости. VIII—X в. по Христі —
се початки державної організації в українських племен — се
часи дуже інтензивного культурного розвитку і тут вже істо-
рик стараєть ся ширину і глибину життя представити у всій
плястиці, малюючи не тільки форми правління, але культуру
у всіх її об'явах, як: творчість практична, артистична, побут

домашній, релігійний, суспільний, торговля і т. д. При чім полудневі Поляне — Русь, се найрухливіше і найпоступовіше племя, сидяче у огнищі доріг, є центральною творчою клітиною, довкола котрої нарастають і в яку вростають інші племінні елементи. Назва „Русь“ IX—X в. у візантійських і арабських писателів се не назва, не збірна імя усіх східньо-словянських племен, з разом там мешкаючими чужинцями, а термін, що відносить ся до хоробрих словянських племен, що жили на півночі від Чорного і Каспійського моря під владою київського князя.

Хоч проф. Грушевський не є абсолютним приклонником матеріалістичного історичного світогляду, себто не уважає людей автоматами економії, а ідей виключно функціями капіталістичного осередка, але каже обом сторонам взаємно ділати на себе, даючи таки ідеї перше місце — то все таки економія світова, як і національна, — торговля, техніка, обмін, дороги, та й тому подібні річи — се у ш. професора дуже важні категорії; він з подиву гідною детальністю і знаннем визбирує по світовій літературі найдрібніші записки про торгуючу Русь, і в благодатних, успішних економічних комбінаціях видить моторичні впливи і причини створення перших основ Київської держави. Правительственна політика перших князів — се тільки політика в інтересі оборони і користи з торгівлі. По його словам князі і бояри були рівночасно і правительством і негоціантами, і тому ціла київська правительственна політика тим самим мусіла стояти на службі торгівлі і промислу, і торговля відбивалась в праві і в усіх інституціях. Тодішня державна господарка се „равнівнича“ експлоатація природних богацтв землі і обмін ва чужі товари.

Партії по економії належать до найцінніших частин великої Історії.

„Час Володимира Святого або Великого“ — наводжу коротку оцінку з Очерку (ст. 67) — „був кульмінаційною точкою в процесі образования Київської або Руської держави, в механічнім так сказати процесі його еволюції“. Хоч, що правда „процес, котрий в протиставленню тамтому можна назвати хемічним — процес проникання в житте провінцій загальнополітичних, суспільних, правних, культурних форм і явищ, вироблених життем сеї держави, розвивав ся ще в протязі слідуєчих століть. Але сам державний організм від часу смерти Володимира на очах розкладав ся, слабла його сила сціплення,

і слабла його життєдатна енергія і екстензивна спосібність. Се процес розкладу, таксамо повільний, як і процес творення; з періодом ослаблення а навіть павзами він затягнув ся ще на два століття“.

І справді до Володимира Великого в усіх напрямках розвиваєть ся буйне творче, охоче життє, а державний організм, як нагальванізований велит у якихсь прямо задивляючо сильних вібраціях реагує позитивно на всі противности актів; сей зверхній знак його енергії стаєть ся наймогучішим центром когезії не тільки на Русі, але майже в цілій Європі.

Недовго по смерті Володимира Великого зміняєть ся образ: даєть ся видіти усюди евідентна охлялість державної енергії і розпад держави на удільні князівства; Київ тратить спійчу силу, починаєть ся розклад, анархія, яка була запечатана славною битвою над Калкою, де попри свою перевагу в людях, Київська Русь не могла віднести побіди „над варварами Сходу“.

А то що Галичина з Волинею ще 100 літ перестояла, то се — по поглядам автора — стало ся „тільки завдяки чисто випадковим обставинам. Тай всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала. На перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпрове утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території“ (т. III. ст. 1).

Система наддністрянська — раз, собою незначна, а по друге також відтята від Чорного моря, знов волинсько-надбужанська була зовсім замкнена континентом, а не могучи перебити ся через Литву на північ — мусіла утопити ся у вислянській або німанській системі.

Проф. Грушевський подаючи у „вступних увагах“ (т. I. ст. 1—16) проспект, як рівнож, замикаючи староруську добу і подаючи загальний погляд на Стару Русь (т. III. ст. 499—503), підносить клясичні причини упадку княжої доби: передовсім степ. „Боротьба зі степом протягом віків абсорбувала енергію народа, його вищих верств і правительств“. „Кольонізаційні й економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу, на лінії північно-західній сформуваля ся якісь міцніші полі-

тичні організми“ (т. I. ст. 12). Отже, як виходить — вже з самого початку не було трівкої великодержавної організації, бо „велика Руська держава зіставала ся механічним утвором, котрий удавало ся тримати в цілости тільки особистими впливами і заходами“. Не виробивши трівкої організації для більших державних комплексів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення „in infinitum“. Вкінці „Ахилевою пятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опирали ся тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільности. Суспільно - політичний устрій, на яким опирала свою силу й впливи ся верхня меншість, а посередно — опирала ся культура — був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний“ (т. III. ст. 500—502). Отже, кажучи іншими словами: консерватизм пануючої верстви неспосібний примінюватись до розвоєвих обставин, був одною з найважніших причин упадку. Суспільно клясові різниці і взаїмна нетолеранція стояли в надто різкій суперечности до себе, а найвисшій верстві не доставало знов сильної ідеї, се є національно-релігійної (в тодішнім розумінню), яка би лагодила суспільні тертя, а видвигала інші загальніші інтереси.

З огляду на се, що питання про причини упадку Київської держави є для нас дуже важними і на них історіографія східньої Європи вдоволяючої відповіді не дала, наведу один спосіб інтерпретації, який підносять найновіші історики - економісти, а який може найбільше вдоволити науку. Його так можна сформулювати: Розвій і задивляючий розцвіт України до часів Володимира Великого стоїть в як найтіснішій звязи з розвитком континентального систему доріг, які з Хін і з Індій (з Деглі — Лягор через Бальхус — Оксус — Самарканд) вели через цвитучий тоді Туркестан (за династії Саманідів) на Русь, а відтам дальше, то на північ — Новгород, то на захід і на відворот. Україна була через се головною транзитовою територією, головним резервуаром і головним західнім центром, відки європейські товари відвотною хвилею ішли на схід. Дятого то Русь своїм розвитком тоді гравітувала на схід, в тім напрямі на схід розходила ся її кольонізація і в тім напрямі для перехоплення узлових центрів відбувають ся в інтересі товговлі великі походи, якій завдячує Русь свій скорий — майже не маючий собі рівного — розвій і політичну експанзію. Се так требає до XI в. — аж доки для цілого сего континен-

тального бльоку не наступила катастрофа, заподіяна поширенням компасу і з гарнійшою технікою в будуванні кораблів. З XI століттям торгівля континентальна, яко дорожша, поволі паде, через се Русь попадає в ексцентричне положення, а на її місце творить ся дешевший систем маритимний, що обнімає Хіни, Індії, арабський світ й західню Европу. Отже товари з Нанкіну, Цейлону йдуть здовж полудневого азійського побережа, попри Арабію, Аден — аж до Каіра — Александрії, а відтам до західньої Европи, відки ганзейською дорогою, через Новгород доходили до волжанської системи. Отже на місце Києва по сій консеквенції набирає сили і відживає Суздаль. Коли би прийняти сей вивід — то тоді треба уважати справу агресії степу радше наслідком внутрішньої слабости України-Руси, заподіяної іншими причинами, як причиною.

Слідуючі томи т. IV—VI творять другий, своїм змістом невеселий цикль, що містить історію розложеного і упавшого українського життя під новим режимом Литовсько-польської держави, в XIV—XVI в. В томі IV ш. автор виказує ті політичні обставини, в яких находилась Україна в XIV—XVI в., і які привели до того результату, що українські землі злучили ся під властю Польщі. Т. V і VI просліджує еволюцію суспільно-політичних відносин та економічно-культурно-побутового життя в українських землях. Автор сими томами вступає, як сам каже, „в часи представлені бодай для деяких сторін вже зі значним запасом документального матеріялу“. „Та при тім — говорить далі — ми все ще не розпоряджаємо всім матеріялом, перехованим до наших часів: багато його лежить непублікованого, незвісного, і публікація його може ще значно доповнити теперішні виводи“ (т. V. ст. VI). Як дальше підносить ш. автор — „історія суспільно-політичних і економічних відносин українських земель сих віків була все предметом моїх студій, почавши від першої наукової роботи“. І сей період з рації близькості до нашого часу і з рації більшої обильности жерел, виложений в спосіб незвичайно докладної, ясної і плястичної проглядности та захоплюючої живости і вірности.

Третій круг, з якого до тепер ш. автор дав два томи, се є т. VII—VIII, а який по пляну має обіймати около 4 томів, є присвячений історії національного відродження за помічю нового соціально-національного фактора — козачини. Із огляду на се, що сей найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду сучасних українських борців,

як і з погляду стороннього дослідника історика - соціолога, в історії українського народу здавна трактував ся осібно, як окрема цілість, по сій традиції також сам ш. автор виріжнив сю серію томів під окремим титулом: „Історія української Козачини“. Та одначе не треба думати, що сим розірвано звязь з попередніми фазами — зовсім ні. Сим титулом заакцентовано тільки сильнійше відмінність ідейного позитивного тла.

Сим періодом починаєть ся величава історія нової національної сили і її боротьби з ворожим польським елементом — се історія відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за допомогою і під охороною козацької сили, відповідно до бажань і ідеалів суспільности.

Зі смертю останнього галицького династа Юрія II. Болеслава розпочалась важна своїми наслідками нова доба, насамперед доба довголітньої боротьби, а потім доба цілковитого поневолення і атрофії своєрідних, вироблених історичною еволюцією форм життя. З початку старають ся впливові місцеві політичні чинники зєднати галицько-волинські землі з іншими українськими землями під Литвою (Гедиміновичами), близькою до Руси культурою і в части грецькою релігією, яка поволи опановувала й пограничні литовські землі. Та ся політична концепція розбилась о протест Польщі, підпираної морально і матеріально Угорщиною, задля чого триває довга, около 50 літ триваюча, руйнна боротьба за Галичину, а боротьба за Волинь і Поділе продовжилась ще навіть за межі XIV віку. Отже українською землею ділять ся Польща і Литва, а переведені опісля унії (в Крєві, Городлі, Єдльні і Люблині) мали в своїх наслідках децидуючий вплив на суспільний устрій, право і на весь напрям політики обох контрагентів. Передовсім латинізація литовської церкви поперта Польщею положила раз на все границю українським культурним впливам, викликала розкол і перервала процес асиміляційний в користь української культурної агресії.

Генералізуючи дуже докладні висліди до найзагальніших рисів, приходить ся історію нових часів звести до сих понять: час польсько-литовського панування — се час занидіння староруської адміністративної і соціальної схеми, а заціплюванне нової, се час матеріального нищення українського елемента, деправація і деморалізація його духової цивілізації, денационалізація найвисших верств і повільне викривлюванне національ-

ного характера. І се позбавленне українського народу свідомостевих елементів, ся дісоціяція і економічний гнет є тим сильніші, чим ближше є Русь до польських границь, а тим — на щастє — слабші, чим дальше землі положені на схід.

Оба правительства — польське і литовське — держані в повнім консерватизмі продукційної техніки і в консерватизмі обичаїв, визначались через се нетолеранцією до ідіомів українського життя, а нарід гноблений тяжкими умовинами, обявляє в XIV і XV в. пасивність і убожество психічного матеріялу та пустку духового розвитку — одним словом — сонний летарг. „Політичною перевагою польський елемент витискає українську Русь, — Русь сходить на народність піддану, але сим не мала ще причини уважатись низшою“.

В т. VI. партія під з. „Економічне життя“ (ст. 1—140), є одною з найцінніших частин Історії, і найгарніше пояснює проблеми економічного занепаду давньої Русі. Найважнішим політичним актом, що підтинав економію галицького населення зараз по окупації — се було переведенне бльокади Галичини в її торговельних зносинах з заходом — се є цілковите перерванне транзитних доріг через Польщу і замкненне зносин зі шлезькою, саксонською і пруською Німеччиною.

Польща через свою нову позицію стає для України нормативним чинником. Польське правительство не тільки перериває давні внішні комунікаційні артерії, якими плила її кров і сила, але і через систем протекційний для свого елементу видає і внутрішні українські артерії, що виходили з берегів Чорного моря, і рівнож по містах опановує торгівлю і промисл. А грунвальдська побіда утвердила розпочату бльокаду ще новим тріумфом. Отже ослабленне української торгівлі втисненнем у вузкі льокальні рами, перенесенне ролі посередників на польські міста, Краків, Люблин і Познань, було тріумфальним результатом побідної торговельної польської політики.

„Зі становища українського, обставини, в які поставлено було місцеву торгівлю й промисл, були особливо шкідні. Як ми бачили, системою заборон розірвано давню безпосередню звязь України з західньою Європою і зроблено було все для того, щоб західня культура могла доходити на Україну не инакше, як перейшовши через польський аємбик. Заразом відсунено український елемент від торгівлі, від промислу, і взагалі від мійського життя“ (т. V. ст. 139).

Організація міст по німецькому праву перетинала давню звязь города з землею, бо „старий український город був тісно звязаний з землею, город — то земля, можна було сказати; він був ядром, де тільки в більшій мірі ґрупувались ті суспільні клітини, з котрих складав ся організм землі“ (ст. 81).

Проф. Грушевський не є ворогом західньої культури — противно відносить ся до неї з найбільш належним їй респектом. Одначе животворність її сил і впливів мусить ділати безпосередно, свобідно на вільний, свобідний політичний організм. Тоді що-йно стріча двох впливів викликує благодатний синтез і є моментом творчим.

„Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне життє. Польська знищила матеріяльно й морально ті зверхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себ то ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви“. „Коли (польські історики) застановляють ся над сим фатальним переломом в життю українсько-русського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-німецькою цивілізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Руси тою західньою цивілізацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII—XIV в. та староруська культура сама зближила ся і зближала ся все більше до західньої культури, й могла власними силами вибирати з неї все користнійше, сполучаючи те з переказаними її культурною традицією елементами орієнтальними й візантійськими, та не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнем і пониженнем українсько-русського народу, при чім властиво народні маси із тої нової цивілізації могли дуже мало скористати з рук її ніби то провідників. Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратила — безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць,

в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі“ (т. III. ст. 503).

З просторого і проречистого економічного викладу проф. М. Грушевського довідуємося, що кінець XVI в. зазначився великими революційними змінами, що мали своє значіння і для України. З тих маркантних проявів автор заключає, що Польща перейшла кульмінацію свого розвитку, а увійшла на нову, похилу дорогу.

Сі прояви нездоровости організму виявлювалися в різних фактах, як у пересуненню державної столиці на північ, до Варшави, в здепріціонованню польської монети, яка, то повільним кроком, то гострими катастрофами, переходить до XVII в., вкінці у великих тертях національно-релігійних. А що для України було важне і децидуюче — се набренілість українських земель так людністю, як і матеріально-ідейними засобами, й се сталося в наслідок зубожіння корінної Польщі. До того всього давнє господарство (назв'їм його західнім терміном) фєвдально-натуральне, замінене в фєвдально-вмінне з дрібно-буржуазійним відтінком, яке в формі панщини і грошевого чиншу присвоювало додаткову хлопську працю, розвинуло жадобу грошей і громадження багатств, яку ще більше піднесли підвищення цін на збіжжя і попит за ним на заграничних торгах. Через зможені утиски і тягарі на хлопів, які своїм трудом мали заспокоїти панські піднесені вимоги, були викликані масові пересування робучого населення на східні урожайні периферії, де закладалися нові великі конкуренційні господарські лятифундії. А до того Люблинська унія в історії колонізації України відіграла особливу роль. Вплив унії показався не тільки на політичній полі, але ще більше у відносинах економічних і соціальних. Унія своїми постановами надавала Полякам право без перешкод набувати майна і володіти ним у всіх литовсько-українських землях і на відворот. Через се король міг однаково роздавати маєтності Полякам, Литовцям, Українцям в межах Литовсько-руського князівства, як і в межах Польщі. Та се останнє лишалося без практичного значіння, бо там вільних земель зовсім не було.

Кінець XVI і початок XVII віка — се великий процес колонізації великих східних урожайних просторів України і як говорить проф. Грушевський: „наглий зріст десятків і сотень сіл і місточок у східній Україні, навал процесів о збігців, котрими поміщики західньої і центральної України заповнюють

судові книги городських і трибунальських судів, являють ся доказами сього грандіозного руху“.

Сі льокальні, як і інші універсальні політичні явища викликають нові причинні комплекси і перевороти матеріальні і соціальні, витворюють на сході нові сили когезійні, які роблять революцію в захитанню статичної рівноваги польської Корони. Східньо-українське міщанство, оживлене новою силою й енергією, опановане охотою до боротьби і відпору за довгий гнет, оперте о нові сильні організації, як брацтва і цехи, творить разом з духовенством нову трівку підставу ідейного під'єму. Ново воскресший громадянський дух скріплюєть ся ще новими релігійними елементами, викликаними і скрісталізованими в боротьбі за православну віру, ту демократичну віру, що лишила ся з давніх поколінь, а котру польська держава для інтриги і розколу хотіла заступити окатоличеною унією з її більш аристократичним апаратом. Нове мистецтво, література, полеміка — се все тільки новий подвиг української індивідуальности, скріпленої дотепер майже незнаною національною ідеєю, то все розбиває давню типовість на ряд сильних індивідуальностей з яснійшою волевою напруженістю. Вкінці не без наслідків зістають і нові універсальні випадки, як демократизація науки через винахід друку, нові фізичні, технічні, географічні винаходи і відкриття. Нові підразки творять нову суму асоційційних можливостей, розвій волі, чуття, фантазії — творить ся новий тип Українця.

Домінантою в напрямі волевої творчости є творення і повставання нового могутнього соціально-державного чинника — козачини, яка подібно, як вся українська суспільність, кристалізує та збогачує свою культурну програму що раз новими обовязками, накладаними на себе для оборони своєрідних національних ідіомів і немов для оправдання засад природного права, видвигненого і агітованого тодішніми європейськими правно-філософічними доктринами.

Козачина знайшла в проф. Грушевськім свого найгарнішого теоретичного дослідника. Він розслідив і піддав основній ревізії велике і важне питання початків козачини. По цілій плеяді істориків, які займали ся історією і генезою козачини, як Куліш, Костомарів, Антонович, Каманін, Любавський, Ол. Яблонівський та інші, проф. Грушевський поставив се історично-суспільне явище на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовім матеріалі,

ніж його попередники. Він розглядає критично різні теорії про походження козацтва і стверджує, що дотеперішні погляди сходилися по більшій частині з собою у тім, що вказували аналогію козацького устрою, його тенденції і відносини з давнішими ранніми явищами. Але в дійсності не було генетичної зв'язи між козацтвом, а тими явищами. По його поглядові козацтво перед кінцем XVI в. не було ще ані зорганізованим суспільним устроєм, ані не творило ніяких „громад“. Дослідники, що говорили про козацькі автономні громади на початку XVI в., або про козацький „вічевий“ самоправний лад, просто перенесли явище з кінця XVI віка на початок сього століття.

Проф. Грушевський відріжняє козацтво як явище побутове і як знану зорганізовану суспільну верству, суспільно-правний інститут. Як побутове явище козацтво є знане з давніх часів. Однак як суспільна верства, воно формується в протязі XVI в., а зовсім виріженні зорганізовані форми і правне признание отримує на границі XVI і XVII в. Для того тільки з кінцем XVI в. можна говорити про козацтво, як вже про знану суспільну клясу, аж від того часу можна дискутувати про його організацію, про козацькі громади, управу і т. д.

Всі характерні черти козацтва як побутового явища так старі, говорить автор, як Україна. Вони являлись результатом вічної боротьби осілого автохтонного населення з диким, розбійничим населенням степів. Боротьба зі степом тягнулась віками і приймала різні форми, не змінюючи тільки свого місця.

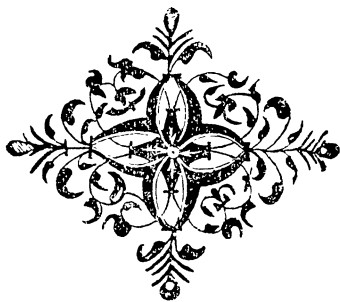
Та історія козацтва вже, здається, доволі добре відома українському громадянству з писань ш. автора, щоби тут її пригадувати, хоч би в найзагальніших рисах. Ся жива картина, пульсуюча більш активним і агресивним життям все живіше притягала до себе читача і ся доба є через се найбільше спопуляризована.

Як вже раз сказано, проф. М. Грушевський довів свою Історію України - Руси до часу перших великих побід українського народу над Польщею за Богдана Хмельницького. Тільки в Очерку і в Ілюстрованій Історії України маємо короткий проспект провідних ідей і думок історичного життя нашого народу аж до останніх часів.

Для характеристики сеї найновішої епохи досить буде навести слова Ювілята, які він поставив уже на вступі першого тому Історії України-Руси (ст. 16):

„Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання відносин відповідно ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучаєть ся з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви...

„Уживши старої історіософічної термінології, се можна назвати тезою й антитезою, що доходить до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновлюють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появила ся на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучаєть ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періода і на місце оружної розпочинаєть ся культурна боротьба для осягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією...“

ЧИТЕЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

(АНДРІЙ ГОНЦЕЛЬ МОКРСЬКИЙ).

НАПИСАВ ІВАН КРИПЯКЕВИЧ.

В перших днях облоги Львова в жовтні 1648 р. Богдан Хмельницький вівзав львівських міщан до переговорів. Міська рада вислала до гетьмана як першого парламентаря латинського священника Андрія Гонцеля Мокрського, колишнього єзуїта, тодіж приналежного до ордену регулярних каноніків. Дячого вислано в посольстві якраз сю людину, се сучасні і пізнійші жерела поясняють досить однозгідно. Синдик міста Самуїл Кушевич, що перебував тоді у Львові і також ходив у посольствах до гетьмана, каже загально, що Мокрський „з Хмельницьким мав уже свої певні знайомства“.¹⁾ Пізнійший історик львівської єзуїтської колегії Матвій Велевич згадує, що Мокрського вислано до козацького табору тому, щоби він провірив, чи гетьман є справді під Львовом, „як що його дійсно знає з лиця, як про се всюди оповідав“.²⁾ В сучасних безіменних „новинах“ подано врешті найдокладнійше характер знайомства Мокрського з гетьманом: „Ксьондз Мокрський був єзуїтом і вчив у школах, — під ним Хмельницький слухав поетики й реторики“.³⁾

Андрій Гонцель Мокрський був отже учителем Богдана Хмельницького.

Про молоді роки і шкільні часи гетьмана залишили ся тільки дуже загальні і недокладні вістки. Проф. М. Грушевський освітлює їх критично у біографії Хмельницького :

„Про науку Богдана Коховський каже, що він учив ся в київській гімназії, а також „по словам богатьох“ — у Ярославі у єзуїтів. Останне більш певне, перше дуже мало, і мабуть зявило ся як пізнійший, безосновний здогад. Київська гімназія, себто братська школа, починала своє істнованне тоді,

¹⁾ Облога Львова С. Кушевича, Жерела до історії України-Руси IV, 101.

²⁾ Historia collegii Leopoliensis S. J. (к. 1665 р.), Жерела VI 165.

³⁾ Новини з Варшави до обозу вислані 29 XI 1648, Тека Нарушевича 143 с. 379 (цитує М. Грушевський, Історія України-Руси VIII 470—1).

коли Хмельницький мабуть уже кінчив науку у єзуїтів, а може і скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої пам'яті про його науку в сих кругах не бачимо.¹⁾ Натомість про його учення в котрійсь єзуїтській колегії, — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно, — маємо свідоцтва більш певні: його професор єзуїт Мокрський, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“, потім був уживаний в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які існували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав туди свого сінка, і власне до такої щиро шляхетської школи, як єзуїтська колегія. Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, поза котру звичайно не переступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6—8 літ і більше, і кінчила ся власне реторикою. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою,²⁾ що тільки між козаками міг бути замітним нею: не така то й рідка річ між козаччиною,

¹⁾ На підтвердження думки проф. Грушевського, що Хмельницький не вчив ся у Києві, можна дати ще одно *argumentum a silentio*. А саме: є два листи з 1654 р., в яких поручають ся київські братські школи цареві, — Б. Хмельницького з 27 мая і Виговського з 29 мая. Оба листи зложені в тій самій військовій канцелярії, як на се вказує подібна стилізація. У своїм листі Виговський згадує, що „монастырь Братскій кievскій во училищехъ своихъ много благочестивыхъ церкви нашея восточныхъ сыновъ христiянского російского православного народа учениемъ благочестивымъ обучилъ и воспиталъ въ вѣрѣ православной“, і додає: „отъ нихъ же и самъ азъ есмь, аще и мнѣйшій и послѣднѣйшій слуга...“ В листі гетьмана також сказано, що із сих шкіл „многія изыдоша въ цѣломудріи и любомудріи лѣторосли церкви божіи“, — але сам Хмельницький не ставить себе між учеників школи, хоч така згадка булаб дуже цінна для попертя прохань братського монастиря, — очевидно учнем київської школи він не був. (Див. Акты Ю.-З. Россіи, X 732—736).

²⁾ Грондський: *exigua litteratura tinctus* (с. 40); Пасторій (Bellum с. 5): *litterarum etiam non rudis* (в *Historia* с. 27 одначе: *rarior denique inter Cosacos latinae necnon in republ. Polona peritia* Хмельницького); Коховський: *ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit* (с. 20).

а спеціально між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах. Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р.“¹⁾

Так отже для ближчого означення часу й обсягу науки Богдана Хмельницького може служити поки що тільки особа його учителя Андрія Гонцеля Мокрського.

Рід Мокрських, гербу Єліта, виводив ся із села Мокрсько у серадзькім воєводстві, — друге назвиско Гонцель невияснене.²⁾ З якої лінії сього роду походив Андрій³⁾ Гонцель Мокрський, де й коли родив ся, на се не можу дати відповіді.⁴⁾ І про дальше його житте аж до кінця 1630-тих рр. дати є тільки загальні, — жаль великий, бо до того часу належить шкільна наука Богдана Хмельницького. Историк литовських езуїтів, Станислав Ростовський, містить Мокрського серед докторів теології і починає його біографію звісткою, що він „учив теологію в Польщі“⁵⁾ себто в Короні. Можна здогадувати ся, що також в Короні Мокрський покінчив школи; до ордену езуїтів вступив у 30-тім році життя. Про його учительську працю, звязану саме з особою Хмельницького, повело ся знайти тільки одну звістку. А саме літопись тшемешненського кляштору ордену регулярних каноніків, до котрого пізніше вступив Мокрський, славить його, що „князям був милий і самому Богданови Хмельницькому, якого колись учив у школах львівської колегії“.⁶⁾

¹⁾ Історія У.-Р. VIII с. 470—1.

²⁾ S. Okolski, Orbis Polonus, I, Краків 1641, с. 354, K. Niesiecki Herbarz polski, VI, Липськ 1841, с. 452—4, пор. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego т. VI, Варшава 1885, с. 633—4. Недоступний мені панерірик: Joachim Brzozowski, Imie dobre i sława chwalebna... Saryuszów de Magno Mokrsko Mokrskich, 1740 р. (див. Estreicher, Bibliografia polska, XIII, Краків 1894, с. 404).

³⁾ Імя Мокрського у Ростовського подане помилково Юрій (мабуть перемішано Jerzy і Jędrzej), за тим жерелом іде S. Załęski, Jezuci w Polsce II, Львів 1901, с. 642; але всі інші жерела дають безсумнівне імя Андрій.

⁴⁾ Естрайхер, Bibliografia polska, XII 404 подає дату уродження Андрія 1598 р., але без відклику на якесь жерело, — ся дата у зіставленню з часом науки Хмельницького, (про се нижче,) видаєть ся мені за пізна. Дата смерти подана у Естрайхера, 25 вересня 1645 р., хибна, бож Мокрський жив ще 1648 р.

⁵⁾ St. Rostowski, Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provinciarum, Вильно 1768, с. 461.

⁶⁾ Подаю в цілости місце тшемешненської літописі, що відносить ся до Мокрського, із відпису, який зробив мені ласкаво парох Тшемешна

З Корони Мокрський переселив ся на Литву, до Вильна. У виленській єзуїтській академії, як оповідає Ростовський, він учив св. письмо і полеміку та був проканцлером і проповідником.¹⁾ З писань Мокрського можна сконстатувати його побут у Вильні 1639 і 1642 р. і також означити ближче, що він був проповідником фарного костела св. Івана.²⁾ Ростовський записує також, що підчас свята в честь Йосафата Концевича, яке улажували виленські єзуїти 19 січня 1642 р., Мокрський мав проповідь.³⁾ Але деколи мабуть він їздив теж у Польщу, принайменше його писання з 1640 р. звязані з Ловічем і Калішем.

Дальша життєпись Мокрського знов не має докладних дат. З невідомих причин він виступив з ордену єзуїтів і переніс ся до ордену регулярних каноніків. З початку був у Мехові, опісля приїхав до Тшемешна і там зложив професію.⁴⁾ Тшемешненська хроніка, що подає сі вістки, називає Мокрського також королівським проповідником. Прямого потвердження на се не маємо, бо не знаємо повної лісти проповідників короля Володислава IV.⁵⁾ Але що Мокрський справді займав яесь важнійше місце у Варшаві, про се згадує сам Хмельницький в одному листі до залоги Замостя, що Мокрський „так королеви й. м. блаженної памяти (Володиславови) і сенаторам добре відомий“.⁶⁾

В 1648 р. Андрій Гонцель Мокрський знаходив ся у Львові. Чи приїхав туди у приватних справах, чи як політичний вислан-

кс. Ковальський: „Fr. Andreas Haczal Mokrski, S. Theologiae doctor, in Societate Jesu annis 30 professor, concionator regius, theologus, philosophus, orator absolutissimus, primum post dimissionem e Societate Miechoviam, deinde Tremesnam divertit ac tandem hic professor. Principibus charus ipsique Bogdano Chmielnicio, quem olim in scholis Leopoliensis collegii erudiebat, missus ad eundem internuntius a Ser-mo Joanne Casimiro, ubi humanissime exceptus et tractatus, Cosacis singulos nutus et verba colloquiorum observantibus; frustratus spe emolliendi animum Chmielnicii, rediit Leopolim, ibidem mortuus, apud PP. Franciscanos Conventuales est sepultus“. Chronicon Tremesnense, с. 804. Порівн. Ks. Dr. Łukowski, Archiwum Trzemeszeńskie. Roczniki Tow. przyjaciół nauk poznańskiego XI, 1881, с. 388.

¹⁾ Rostowski с. 461. ²⁾ Див. нижче. ³⁾ Rostowski с. 357.

⁴⁾ В 1646 р. Мокрський не був уже єзуїтом, — у виданні молитвенника тогож року він зветь ся тільки „s. theologiey doktor“ (без „S. J.“).

⁵⁾ З королівських проповідників і капелянів відомі тільки єзуїт Пстроконський 1636—1637 і Матвій Сарбевський 1636—1640, W. Czermak, Studya historyczne, Краків 1901, с. 91.

⁶⁾ С. Томашівський, Межи Пилявцями і Замостем с. 134 (Жерела У. Р. VI, вступна розвідка).

ник з Варшави? Замітне становище, яке Мокрський займав у польській столиці, його побут у Львові підчас воєнної заварюхи, коли всі, хто тільки міг, утікали на захід, врешті його заходи, щоби дістати ся до Хмельницького, — все те вказує, що він явив ся у Львові не без спеціальної якоїсь місії. Тшемешненська хроніка, жерело пізне, але досить добре поінформоване про діяльність Мокрського, оповідає прямо, що він був „висланий до нього (Хмельницького) як посол від найяснішого Івана Казимира“.¹⁾ З інших жерел знаємо, що Іван Казимир, ще перед елекцією, ріжними дорогами старав ся навязати зносини з козаками;²⁾ як що тшемешненські інформації вірні, то Мокрський був одним з агентів королеви. Зрештою всі заходи Мокрського під Львовом і під Замостем вказують, що головною метою його було наклонити Хмельницького до переговорів з Іваном Казимиром, — і се він осягнув.

В козацькому таборі під Львовом Мокрський був двічі: 11 жовтня 1648 р. як перший парламентар і 12 жовтня разом з послами від міста.³⁾ Про першу його стрічу з Хмельницьким є ріжні версії. Самуїл Кушевич, що був тоді у Львові, в пізнійшій історії козацької війни розкажує: „Хмельницький прийняв Гонцеля, що передав лист магістрату, зразу грізно і гордими словами, але згодом зробив ся лагіднійший і відіслав його до магістрату“.⁴⁾ Тшемешненська хроніка знає, що він був „дуже прихильно прийнятий і трактований, козаки з пошаною брали кожний його рух і слово розмови“.⁵⁾ Варшавські новини оповідають найбільше барвно: „Хмельницький пізнав його, при поспільстві нічого з ним не говорив, а як розійшли ся, низько за ноги вхопив і за науку дякував“.⁶⁾

Між гетьманом і його давнім учителем завязали ся тісніші відносини. Вони оба використали їх для одної мети — розпочати мирові переговори. З чийого боку вийшла ініція-

¹⁾ Chronicon Tremesnense, як вище.

²⁾ М. Кордуба, Боротьба за польський престіл по смерті Володслава IV, Жерела У. Р. XII с. 55—56; Томашівський I. с. 72.

³⁾ С. Кушевича Облога Львова, Жерела У. Р. IV 101; Wielewicz, Historia collegii Leopolitani S. I., Жерела VI 165—166.

⁴⁾ Arma Cosacica, Жерела У. Р. VI с. 63—64.

⁵⁾ Як вище.

⁶⁾ Новини з Варшави 29 XI 1648 (М. Грушевський, Історія У.-Р. VIII с. 471)

тива, чи Мокрський зумів приєднати гетьмана, чи Хмельницький задумав використати відновлене знайомство для себе, се врешті все одно, бо обом сторонам був потрібний мир. На зазив гетьмана Мокрський згодився їхати від його імени в посольстві до Варшави. Колиж Мокрський не досить скоро вибрався в подорож, Хмельницький вже з дороги під Замостем вислав лист до львівських міщан „щоби шан. о. Гонцеля як найскорше йому прислали, і заявляв, що дуже жаліє, що він дотепер сидить у Львові і не поїхав у його товаристві, як се обіцяв, — хоч мав їхати до короля в уряді посла від нього і сей обов'язок прийняв охотно“.¹⁾ Мокрський виїхав зі Львова зараз другого дня, 7 листопада, з свояком гетьмана, Захарієм Хмельницьким. Під Замостем Мокрський двічі ходив як парламентар гетьмана до обложеного міста (11 і 12 листопада) і наклонив міщан до переговорів.²⁾ Врешті 16 листопада виїхав до Варшави з гетьманськими листами до Івана Казимира і станів річипосполитої; разом з ним їхав Захарій Хмельницький і сорок осіб товариства.³⁾ У Варшаву Мокрський приїхав 24 листопада;⁴⁾ про свою місію зложив Іванови Казимирови письмненне звідомлення.⁵⁾

Посольство від Хмельницького прийнято на варшавським дворі з радістю, як несподіваний кінець війни. На бажання короля Мокрський мусів зараз вертати ся до гетьмана, передати йому королівську відповідь. Він згодився їхати, „захоплений надією, що змягчить ум Хмельницького“, згадає тшемешненський літописець; виїхав у перших днях грудня 1648 р.⁶⁾

Але тимчасом Хмельницький вже відступив від Замостя і вертав ся з військом у Придніпрянщину. Мокрському не довело ся вже побачити гетьмана. Він вернув ся знов до Львова і тут зустріла його смерть. Мокрський захворів ще при приїзді

¹⁾ Wielewicz l. c., пор. лист Кушевича l. c.

²⁾ Joannes Bytomski, Obsidio Zamoscana, Жерела У. Р. VI, вступ с. 147.

³⁾ Лист Кушевича l. c.; лист до Івана Казимира XI 1648, F. Rawita-Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraińskie с. 99—99; лист до річипосполитої 15 XI, Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Краків 1864, с. 213—4; зміст інструкції рукопис бібл. Оссолінських ч. 189 с. 185.

⁴⁾ Акти елекції Івана Казимира, Жерела У. Р. XII с. 93; пор. реляцію нунція Дж. де Торрес 28 XI, Жерела XVI с. 31.

⁵⁾ З рукописів бібліотеки Замойських зміст у Томашівського, Жерела VI, вступ с. 106—107.

⁶⁾ Про виїзд Дж. де Торрес 5 XII 1648, Жерела У. Р. XVI с. 32; лист Івана Казимира 1 XII, Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych II ч. 58.

до Варшави, — тяжив уже на ньому вік: його ученик Хмельницький мав тоді які 53 роки, кількож старший був сам учитель!... Як згідно оповідають жерела, Мокрський умер у Львові у францішканській кляшторі Святого Хреста і тамже був похоронений.¹⁾ Ростовський подає рік смерти його — 1649. Се було мабуть в січні, — в лютім 1649 р. Мокрський згаданий вже як небіжчик.²⁾

Андрій Гонцель Мокрський полишив пару творів панегіричного і релігійного змісту. Відомі нам такі:³⁾ ¹

1. *Pogonia żałobna Jasnie Oswieconego y Jasnie Wielmożnego Pana Symeona Samuela Lubartowicza Sanguszka Xcia z Kowla, Woiewody Witepskiego, Starosty Suraskiego etc. etc. u grobu zastanowiona. Przez X. Andrzeia Hącza Mokrskiego theologa Societatis Jesu roku 1639 dnia 22 lutego. W Wilnie w drukarni Societatis Jesu roku Pańskiego 1639 (4°, карт. 28).*

2. *Trzy wieże na gruncie Jaśnie Wielmożney familiey Jch Mościów Panów Grudzyńskich od Wielmożnego Jego Mości Pana Stephana Grudzyńskiego Woiewodzica Rawskiego, Wyskiego, Pileckiego, Bolewowskiego etc. Starosty. Wystawione. A przy pogrzebie żałosnym od X. Andrzeia Hącza Mokrskiego Societatis Jesu Theologa pochwalone. W Łowiczu w kościele Oyców Bernardynów dnia 27 sierpnia roku 1640 (4°, карт нумерованих 47).*

3. *Conatus gratiae Laur. Gembicki archiep. Gnesnen. Calissii 1640 (друк in 4° відомий тільки із згадки Несецького Herbarz polski III с. 292).⁴⁾*

4. *Zrzenica duchowna od słońca niestworzonego obrócona to iest naycelnieysze y naypożytecznieysze nabożeństwo do samego Boga w Troycy S. Jedynego przez... Doktora Th. Soc. Jesu kaznodzieię kościoła farnego Wileńskiego S. Jana. W Wilnie w drukarni akademickiej R. P. 1642 (16°, карт 10 і стор. 312).*

¹⁾ Хроніка конвенту Св. Хреста, Жерела У. Р. VI с. 180; *Chronicon Tremesnense* I. с. Сей францішканський монастир був при Янівській вулиці, — память по ньому лишила ся в назві Святохрестної вулиці.

²⁾ В лютім 1649 р. у Хмельницького у Переяславі був кармеліт Лентовський „на місци хдза Mokrskiego niebożczyka“, J. Michałowskiego *Księga pamiętnicza* с. 373.

³⁾ Спис подають: J. Brown, *Biblioteka pisarzów assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*, Познань 1862, с. 284; K. Estreicher, *Bibliografia polska* т. XXII, Краків 1908, с. 513; з автопсії знаю два перші писання.

⁴⁾ Ся книжка подана у Несецького під іменем Войтіха Гонцеля, але Естрайхер I. с. приписує її Андрієви. У липським виданні Несецького 1841, т. VI с. 453, є хибна дата 1620 р.

5. Те саме — — S. Theologiey doktora w Krakowie w drukarni Krzysztofa Schedla J. K. M. typographa r. p. 1646 (12°, карт 8, стор. 349).

6. Те саме — — Poznań, w Drukarni Akademickiej 1692.

З дат життя Мокрського, які повело ся зібрати, найважнійше для нас се, що він учив Хмельницького в єзуїтській колегії у Львові. Ся вістка йде з жерела доволі пізнього й далекого, бо з бірграфії Мокрського, поданої у тшемешненській хроніці, — але дані сього життєпису опирають ся на якімсь жерелі близьким до Мокрського і нема причини їх відкидати. Що Хмельницький справді вчив ся у Львові, на се можна знайти ще деякі посередні докази. З оповідань Коховського знаємо, що батько Богдана, Михайло Хмельницький, був спершу слугою Станислава Жолкевського в Жовкві, колиж Жолкевський віддав 1605 р. свою доньку Софію за Івана Даниловича, він перейшов з двором молодой до Олеська. З єзуїтських жерел довідуємо ся, що Жолкевський був ревним протектором єзуїтів, вибрав собі із них військового капеляна, запрошував їх на місію до Жовкви. Зокрема він опікував ся львівською колегією, за його протекцією єзуїти дістали у Львові будинки на приміщення колегії і при отворенню школи славили його промовами і діяльогами як свого фондатора.¹⁾ При таких близьких відносинах Жолкевського до єзуїтів не буде неправдоподібним здогад, що саме він наклонив свого слугу, Михайла Хмельницького, віддати Богдана до єзуїтської школи у Львові.

В яких відносинах учив ся Богдан Хмельницький, що могла дати йому львівська єзуїтська школа?

Навчання у єзуїтській колегії у Львові²⁾ почало ся вперше в жовтні 1608 р. Школа містила ся в деревлянім домі, недалеко теперішнього костела єзуїтів (самого костела ще тоді не було, будова почала ся 1610 р., але ще в 1623 р. ледви стояли мури);

¹⁾ Litterae annuae Societatis Jesu 1608 с. 692—698; пор. St. Załęski, OO. Jezuiti we Lwowie, Львів 1880, с. 8, 71.

²⁾ Сучасне жерело: Litterae annuae Societatis Jesu, доступні мені річники 1604—1612, 1614; Матвія Велєвича — Historia Collegii Leopoliensis S. J. (коло 1665 р.) є у державній (б. надворній) бібліотеці у Відні, відома мені тільки з нотаток, яких ласкаво уділив мені проф. др. Л. Фінкель; опрацьовання дають: St. Załęski, OO. Jezuiti we Lwowie, Львів 1880, і К. Харлампович, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань 1898 с. 73—74.

в 1611 р. школу перенесено до більшого будинку в сьомуж місці. В першому році відкрито три низші кляси т. зв. humaniora, — дві кляси граматики й одну поетики; були вже й три професори для богослов'я (морального і полемічного), тільки ледви чи мали більше число слухачів. У найблизших роках число кляс збільшило ся, — в 1611 р. числено 6 кляс, в 1612 р. заведено вперше курс філософії, в 1613 р. мабуть почали ся правильні виклади теології. Число студентів уже в перших трьох місяцях науки перейшло понад 200, в другому році було 400, в 1613 р. 530 і так дальше. Вже по першій році навчання єзуїтські школи добули собі значну популярність в місті: „приєднала велику вдячність міщан і між иншим принесли особливо ту користь, що богатьох, що вже близше пізнали наші справи, почали ліпше думати й говорити про нас“, пишуть єзуїти у своєму звідомленні. Побіч міщанства стала напливати й шляхта: в 1613 р. більшість студентів була вже шляхетського роду, „із найпершої шляхти“. Можна думати, що Богдан Хмельницький вийшов до школи зараз у перших роках її існування, — в 1608 р. він міг мати вже 13—14 рік життя, — літа, у яких саме час було іти до середньої школи. Хроніка школи згадує також про особливі шкільні свята, що приготовляли ся з більшим заходом. Так вже відкритте школи в жовтні 1608 р. було з промовами і діяльогами; в 1615 р. святковано інтронізацію нового архиєпискупа Прухницького віршами й гратуляціями, які виголосили студенти вищих кляс; один з панегіриків видано друком п. з. *Vota, fausta omina, gratulationes*. Але про сам хід науки не маємо ніяких подробиць, — вона очевидно не відходила далеко від звичайної програми єзуїтських шкіл. Про ерудицію учителів свідчить вимовно великий ряд авторів, яких цитує сам Мокрський у своїх похоронних промовах: святе письмо старого і нового завіта; грецькі автори: Геродот, Ксенофонт, Ізократ, Менандер, Павзаній, Плутарх; римські: Салюстій, Лівій, Горацій, Овідій, Тацит, Ювеналіс, Светоній; отці церкви; багато західньо-європейських письменників XVI і XVII в., між иншими Еней Сильвій, Бароній і под.; з польських — історики Меховіта і Стрийковський. Значінне широкої освіти підносить Мокрський у похоронній промові в честь князя Сангушка, де величає ученість небіжчика: „Свідком його глибокої науки є велика любов до книг, у якому небудь напрямі написаних. Знаходив ти у його княжій бібліотеці і поважних коментаторів святого письма і глибоких теологів і тонких філософів і вимовних

красомовців і знаменитих політиків і веселих поетів, особливо ж духовних провідників на дорозі спасення“. (Pogonia).

З писань Мокрського можемо орієнтувати ся також про суспільний і національний напрям виховання у львівській колегії. Дуже характеристичне є виславлюваннє шляхти взагалі і дрібної зокрема. „Кождий польський шляхтич з уродження є сонцем. Quasi sol refulgens inter nebulas gloriae (Eccl. 50). Родить ся як сонце з шляхетського гнізда, має світити як сонце проміннем шляхетських чеснот і має розбивати всі хмари, що притемнюють його славу...“ (Pogonia). „У нас рівний шляхтич найбільшійший найбогатшому, рівна шляхетська вольність, хоч в одного носить ся в убогій шаті, у другого у багатому блаваті, — але маємо сказати правду, — старинний правдивий шляхтич є той, у кого шляхетська чеснота процвітає“ (тамже). „Часто се у великих панів буває, що до приятеля і гостей здобудуть ся на прихильність, але з челядю инакше не вміють тільки з гори, або, що гірше, з гнівом, з тріскотом, з фурією...“ (тамже). „Доми і фамілії наші з малої і тісної звичайно закутини беруть свої початки... Оборонні замки, величаві палади, недобуті башти звичайно з малих цеголок повстають, саміж цеголки з глини мають свій початок; так і шляхетство з підлого і незначного уродження бере свій початок, і хоч виводить ся високо через титули і старинні герби, то виходить із дрібних початків, якби з малих цеголок, — а якби хто хотів добирати ся до самого ґрунту, з якого починаєть ся, певно докопав сяб глини, з котрої і найперші шляхетства повстають...“ (Trzy wieże). Можемо уявити собі, яке вражіннє робили такі проповіді на молодого Хмельницького, що також походив із малої і неславної шляхетської родини!

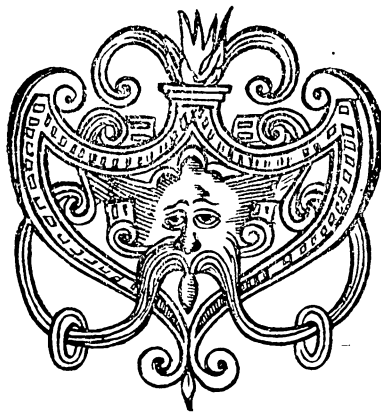
Але инший бік шкільного життя вражав знов дуже прикро і болюче православних учеників єзуїтської колегії, — се примусові релігійні католицькі практики школи. Від самого початку заведено в школі для учнів молодецьке брацтво, т. зв. маріянську содаліцію; в 1610 р. поділено її на два відділи, для старших і молодших студентів. Можна здогадувати ся, що й сі брацтва і всі инші єзуїтські установи особливо пильно опікували ся православними студентами школи. Звідомлення львівських єзуїтів в тих роках переповнені згадками про тріюмфальні „навернення“ православних. Так 1608 р. приєднано для римської церкви 7 Русинок, — „одна з них, як зробила обіт, що вернеть ся до лона церкви, відзискала зір, який була втра-

тила“; 1610 р. „богатьох від схизми відступило“; 1611 р. „більше чим 20 руських духовних, побіч немалого числа народа, львівські отці наклонили до повороту до єдності з римською церквою“ і т. ин. Сі заходи не лишали певно на боці і студентів.

Андрій Гонцель Мокрський також не був чужий тій стороні діяльності єзуїтів і також захоплював ся боротьбою з іновірцями. Сліди того є в його писаннях. На похороні равського воеводи Степана Грудзинського 1640 р. він згадував з признаннем, що небіжчик „в Лютомирську у маєтности своїй костел фарський безбожним еретикам відібрав, від нього розбійників душ людських, зводителів простого народа, міністрів відігнав, при ньому священників настановив...“ (Trzy wieże). За такі самі виступи проти православних Мокрський славить витебського воеводу, князя Самійла Сангушка, що помер 1639 р. : „Він, хоч походив із предків руської релігії, незгідної з католицькою римською церквою, найперший прийняв святу католицьку віру і всі обряди римської церкви, й так міцно прийняв, що і сам у правдивій вірі стояв аж до смерти непорушний і у своїх маєтностях, так у містечках, як і селах не допустив відщепленого Наливайківського набоженства. Свідком того місто Смоляни, в якому, як відщепенці зібрали велику суму грошей і йому жертвували та просили, щоби їм позволив одну церкву для козацького набоженства, він не хотів ніякою мірою зробити того, бо розумів, що се правовірному християнському панови не пристойть“ (Rogonia żałobna).

Які спомини залишили ся у Хмельницького із єзуїтської школи у Львові? Коли вірити безіменному варшавському кореспондентови, він сердечно зустрів свого давнього учителя : „низько за ноги вхопив і за науку дякував...“ Минуло ся тридцять років від часу, як він в останнє попрощав школу, — як звичайно буває, час затер усі немилі вражіння, полишив ся тільки гарний спогад молодечих літ... Але чи з рівним захопленням Хмельницький відносив ся до єзуїтів взагалі, про се треба дуже сумнівати ся. Стріча з Мокрським в нічому не змінила відношення гетьмана до католицького духовенства. Хмельницький не погоджував ся з руїнними виступами народа, з нищенням костелів, переслідуванням ксьондзів (тому він покарав Кривоноса), але також не бажав, щоби єзуїти і вище латинське духовенство вертало ся на козацьку Україну, — се він зазначив у своїх жаданнях під Зборовом в серпні 1649 р.

Се, що Хмельницький учив ся у Львові, мало значінне для нього з іншого боку: Львів став йому близький і рідний. За шкільних часів він певно не пізнав усього життя галицької столиці. Єзуїтська школа очевидно старала ся закрити перед своїми учениками змагання українського міщанства у Львові, працю брацтва, діяльність брацької школи, — як що згадувано там про православних, то тільки, щоби зогидити їх і навчити до них ненависти. Але все таки неможливо було відгородити молодого хлопця від усіх стріч з його одновірцями, — з тими, що поборювали денаціоналізаційні заходи єзуїтів; молодий Богдан мусів знайти ся також у крузі українських впливів. Пізнійше життє розяснило йому сі молодечі вражіння, дало зрозуміти змагання і працю українського Львова. І се, що під час облог 1648 і 1655 р. він пощадив місто, хоч в частині було проявом тих симпатій для Львова, які залишили ся в його душі вже від шкільних часів.

МІЖ ЗАМОСТЕМ

ТА ЗБОРОВОМ.

(СТОРИНКА ЗНОСИН СЕМИГОРОДУ З УКРАЇНОЮ
І ПОЛЬЩЕЮ).

НАПИСАВ МИРОН КОРДУБА.

Хоч Хмельницький під Львовом і Замостем висказував ся в хосен кандидатури королевича Івана Казимира на польський престіл, то се його спізнене поперте не було щире.¹⁾ Саме тоді находили ся в його таборі семигородські дипломатичні агенти, Моша і Рац, як послі від князя Юрія І. Ракоці. Семигородський князь не тільки просив о підперте кандидатури свого молодшого сина Жигмонта на польський престіл, але й жертвував козакам союз для спільного ділання проти Польщі. Се посольство Хмельницький відправив 17 падолиста 1648 р. Гетьман дав свою повну згоду на кандидатуру Жигмонта та візвав семигородського князя, чим швидше вислати своє військо на Польщу, обіцяючи незабаром дати йому підмогу. Для ведення дальших переговорів в тій справі разом з Мошею і Рацом гетьман виправив до Семигороду ще й окреме козацьке посольство під проводом Виговського. Тиждень пізнійше, 24 падолиста, зняв облогу Замостя і рушив з поворотом на Україну.²⁾

Посольство Виговського прийшло на семигородський двір з початком грудня.³⁾ Між тим політичне положення зовсім перемінило ся. Старий Юрій І. Ракоці умер і на семигородським княжім столі засів його старший син Юрій II., також елекційна боротьба в Польщі рішила ся в хосен Івана Казимира. Через те кандидатура Жигмонта Ракоці стала безпредметова і його дальше посягання по польський престіл приняло би зовсім ин-

¹⁾ Проф. Грушевський (Хмельниччина у розцвіті ст. 112) прихляє ся до погляду Костомарова, Кубалі і др., що Хмельницький всеж таки мав чималий вплив на вибір Ів. Казимира.

²⁾ Див. мою розвідку: Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. Жерела до історії України-Руси т. XII. ст. 59—60.

³⁾ Його стрінув около сього часу молдавський посол недалеко семигородської границі і доніс про се краківському воеводі Любомирському. Лист Любомирського до Осолінського, рукоп. інстит. Осолінських у Львові Nr. 3564 ст. 187'—189'. Сіяді пересуває зовсім безпідставно се посольство на лютий 1649 р. Rákóczy Zsigmond ст. 98, Transylvania, вступ ст. 24.

ший вигляд. Коли би він не хотів зречи ся своїх намірів, то міг їх досягнути тільки через скасування вже переведеного вибору і через недопущення до коронації Івана Казимира, визначеної на 17 січня 1649 р. Що одно і друге можна було переперти тільки силою, тільки воєнним походом на Польщу, про се на семигородським княжім дворі не могло бути двох гадок. Таке підприємство можна було під тодішню хвилю перевести тільки негайним і рішучим виступом семигородського князя та тільки за підмогою козацького гетьмана і мусіло, очевидно, довести до вибуху польсько-семигородської війни. Вислід сеї війни залежав у великій часті від воєнних успіхів козаків і від їхньої союзницької вірності; бо проти могутньої, хоч ослабленої, польської держави Семигород сам оден нічого не вдіяв би. А тут ще до того всього й сусідські відносини не конче добре складали ся. В Царгороді ворожий настрої до старого князя і взагалі до цілої родини Ракоцих дійшов в останніх місяцях 1648 р. до найбільшого напруження і грозив кожній хвилі перемінити ся в отвертий конфлікт. Треба було бояти ся, що Турки покористують ся переміною управи в Семигороді і схотять гріхи батька (його союз зі Шведами та похід проти Австрії) відомстити на синові. Вже стали ходити слухи, що в Царгороді і Буді зовсім явно та голосно говорять про кандидатуру давнього бунтівника Мойсея Секеля¹⁾ на семигородський престіл. Також поведення молдавського воєводи Лупула, котрий на першу вістку про смерть старого князя відкликав всі обітничі, пороблені в переговорах з Кеменім,²⁾ давало багато до думання. Серед таких умов кидати ся стрімголов у війну з Польщею, було би для молодого князя, що ще не засів твердо на своїм престолі, більше чим очайдушне.

При тім треба взяти на увагу ще одну обставину. Юрій II. Ракоці не міг зовсім довіряти обітницям козацького гетьмана. Між Іваном Казимиром та Хмельницьким в останніх часах перед завершенням елекції їздили часто посольства. По проголошенню вислуду елекції Хмельницький висказав публично своє вдоволення із вибору Івана Казимира, зняв на його приказ облогу Замостя і вернув на Україну, витаний населенням з одушевленням „мов другий Месія“. Сей наглий відворот по-

¹⁾ Семигородський вельможа, що хотів Юрія I. Ракоці скинути з престола.

²⁾ Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. Жерела, XII. 26.

бідника зі здобутих позицій та вперто кружляючі відомости про недалеке заключення польсько-козацького мира¹⁾ мусіли в душі семигородського князя і серед його дорадників викликати чимале недовіре до щирости козацького гетьмана. Все те спонукувало Юрія II. Ракоці, відсунути остаточне рішення на догіднішу пору і протяганням переговорів бодай стільки зискати часу, скільки треба було на налагодження правильніших відносин до Туреччини та на вияснення політики та властивих намірів Хмельницького. Тому багато переговорював з Виговським і затримав його на своїм дворі так довго, аж Хмельницький виявив по сьому поводу своє невдоволення і настоював на негайній відправі свого посольства.²⁾

Відповідь, яку семигородський князь своїм посольством переслав гетьманови, зовсім не надавала ся до того, щоби довести до швидкого порозуміння і негайного спільного виступу. Юрій II. дякував за заяву приязни та за запросини свого брата на польський престіл, але заявив, що перебрання володіння в Польщі Жигмонтом лежить радше в інтересі польської держави та вдержання мира, чим в інтересі родини Ракоцих. А що козацьке посольство було вислане до князя-небіжчика та й Іван Казимир між тим перебрав польський престіл, хотів би від гетьмана ще раз виразно почути, чи мимо тих змінених обставин він все ще обстоює при своїх проектах; тому дожидає нового козацького посольства з новими повновластями. Жигмонт Ракоці тільки тоді рішив ся би прийняти польську корону, коли би козаки зобов'язали ся, не переривати своєї війни проти Польщі аж до переведення цілого пляну в діло, прийняти умови мира, який би Ракоці евентуально заключив з Польщею — очевидно зі застереженням козацьких вольностей — і заняті ними приватні маєтності вернути власникам. Однак перш всього Хмельницький повинен старати ся, не допустити до коронації нововибраного польського короля і своїм військом оточити Краків, щоби ніхто не забрав польської корони, „бо його (Івана Казимира) коронація дуже утруднила би справу“. В Польщі треба розписати нову елекцію, бо ся відбула ся в часі війни, отже тим самим неважна. Без підмоги з боку Татарів годі

¹⁾ Звідомлення венецького посла Саґреда з 5 і 26 грудня 1648 р. Держ. Архів у Відни. *Dispassi di Germania*; Говербек до бранденбурського електора 15 грудня 1648 р. *Urkunden u. Aktenstücke I.* 331—2.

²⁾ Kemény János. *Őnéletirása* ст. 494; Хмельницький до Юрія II., Чигирин, 1 січня 1649 р. *Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIII* ч. 5

обійти ся, тому треба й їх втягнути до сього діла. Вкінці домагає ся князь, щоби, з огляду на се, що він мусів північно-угорські комітати звернути німецькому цісареві, козаки обсадили дорогу через Марамарошський перехід і таким чином його братови забезпечити вїзд до Польщі.¹⁾

З такою інструкцією семигородське посольство виїхало разом з повертаючими домів козацькими послами що найпізніше з початком січня 1649 р. з княжої столиці. Під кінець сього місяця ми вже зустрічаємо його в головнім таборі козаків в Переяславі.²⁾

Між тим Хмельницький по своїм повороті зпід Замостя розвинув незвичайно живу дипломатичну діяльність. Обітницї, які Іван Казимир поробив перед елекцією, не мали офіційного характеру і не вязали польської республіки. Тому він дожидав тепер приїзду повновласників держави, а між тим навязував на всі боки переговори, щоби забезпечити ся на кожний випадок. З початком 1649 р. стали напливати до Переяслава посольства з ріжних країв. Тут гетьман заключив з турецьким послом агою Османом корисну торговельну умову та забезпечив собі прихильну неутральність з боку отоманської Порти. З Татарами дійшло до повного порозуміння, завершеного зачїпно-відпорним союзом. В Переяславі явили ся молдавські і волоські послы, котрі від імени своїх господарів-князів жертвували гетьманови приязнь і услуги. Тут наспів також Юрій Унковський на чолі московського посольства, передаючи Хмельницькому просьбу царя Олексія Михайловича, підперти його кандидатуру на польський престіл. Цар, що правда, все ще не рішив ся дати козакам підмоги, ані взяти їх під свою опіку, але дав дозвіл на довіз харчів зі своєї держави без оплати мита. Рівночасно працював в Москві в хосен України єрусалимський патріярх Паїзій, котрий при переїзді через Україну зійшов ся з Хмельницьким і відбув з ним довгі наради.³⁾

¹⁾ Інструкція (без дати) Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIII Nr. 1. Сіяді (Rákóczy Zsigmond ст. 99) пересуває се посольство на цвітень 1649 р., вважаючи зовсім хибно сю інструкцію як відповідь на друге козацьке посольство, що прийшло до Семигороду в марті. Коронація Івана Казимира в Кракові відбула ся 17 січня, тому сю дату треба вважати як terminus post quem зложення сеї іструкції.

²⁾ Лист Войт. Мяковського з Новосілки (коло Київa) з 1 лютого 1649 р., Michałowski, Księga pamiętnicza Nr. 100.

³⁾ Костомаровъ, Богд. Хмельницькій, Ст.-Петербургъ 1904, ст. 254—8; Востоковъ, Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою, Кіевская Ста-

В Переяславі велися протягом лютого 1649 р. також наради зі семигородськими послами. Становиска, які обі сторони займали в справі обсади польського престолу, були зовсім противні. Коли Хмельницький (у своїм першому листі) взивав семигородського князя, щоби він негайно йшов зі своїм військом проти Польщі, а козаки рушать слідом за ним — Юрій II. Ракоці домагався, щоби гетьман сам поробив всі передвступні кроки в справі Жигмонта і цілий тягар війни перебрав на свої плечі; що-йно відтак обіцявав вислати свого брата до Польщі. Очевидно, що між тими обома становисками треба було найти посередню лінію і почалися торги, що протягнули переговори доволі довго. Семигородський посол пробував захопити гетьмана пересадними перехвалками про звязи і впливи, які його пан має між польськими вельможами. Впевнював, що князь Януш Радивил і ціла Литва є в порозумінню з Ракоціми та що всі дисиденти готові підтримати кандидатуру Жигмонта і в разі потреби підняти оруже проти теперішнього короля.¹⁾ З другого боку, бажаючи Хмельницького настроїти ворожо проти Польщі, полахав його звісткою, що Польща заключила зі Швецією союз проти козаків.²⁾ Які обітниці поробив він гетьманови за козацьку підмогу, не знаємо; пізніше жерело доносить, що Ракоці годився на утворення окремого київського князівства як ленна польської корони, де Хмельницький мав стати князем.³⁾

Козацький гетьман прийняв семигородського посла дуже приязно і в присутності відпоручників польської держави — котрі прибули 19 лютого — поводи́в ся з ним з особливою уважливостю. При відправі (23 лютого) обдарував його щедро і передав багаті дарунки для князя Ракоці: три расові коні з пишною упряжю і кілька рушниць. Мимо того мав посол не надто бути одушевлений козаками і при своїм виїзді з Переяслава висказав польським повновласникам свій жаль, що

рина XVIII ст. 729—37; звітмленне польського посла Мясковського з 1 лютого, Michałowski, Ks. Pam. Nr. 100; Грушевський, Хмельниччина у розцвіті, Київ-Відень 1922 ст. 122 і сл.

¹⁾ Інструкція Хмельницького для своїх послів до Ракоці. Transsylvania I ст. 33—35.

²⁾ Хмельницький до султана калги, в цвітні 1649 р., Michałowski Nr. 108; порівн. звітмленне Войт. Мясковського, тамже Nr. 103.

³⁾ Грабянка, Дѣйствія брани Б. Хмельничаго. Изд. ком. для разбора древнихъ актовъ. Київ 1854 ст. 63.

вибрав ся сюди між тих варварів.¹⁾ Мабуть відповідь гетьмана нагнала на Семигородця лихий настрої, бо Хмельницький був надто обережним і досвідним політиком, щоби на підставі таких непевних обітниць перебирати на себе якінебудь важніші зобов'язання. Він мусів перш всього мати певність, що князь його не обманює і що обіцювана підмога матиме справжню вартість.

В інструкції своїм послам, котрих виправив (разом з вертаючим домів семигородським повновласником) до Юрія II. і його брата Жигмонта, гетьман перш за все розводить ся над причинами, що його спонукали вернути з під Замостя на Україну. Ізза несподіваної смерти старого семигородського князя та ізза вибору Івана Казимира королем він вважав цілу справу за страчену, тим більше, що його послы так довго не вертали, та вже вважали ся за пропавших. Але тепер, коли князь підтримує кандидатуру свого брата Жигмонта, то для успішного переведення цілого діла є необхідно конечним, щоби всі заінтересовані в нім сторони, тобто крім семигородського князя також Радивил з Литвою і дисиденти, порозуміли ся що до спільного поступовання. Він, гетьман, задумує незабаром рушити враз з Татарами в новий похід і хотів би знати, коли Ракоці і Радивил були би готові до нападу на Польщу, щоби спільними силами перевести спільний плян. Тому нехай князь чим швидше повисилає листи до Радивиля і до дисидентів і візве їх до злуки з козаками. Тільки під тою умовою Хмельницький годить ся на поставлені семигородським князем умовини і дає йому запевненне, що згода і підмога з боку Татарів не підлягає ніякому сумнівови. На кінци просить князя, щоби не задержував довго козацьких послів і негайно їх відправив назад домів.²⁾ Тимиж самими послами переслав також лист до самого кандидата на польський престіл, князя Жигмонта Ракоці, де дякує за пересланий послами привіт і висказує надію, що незабаром матиме нагоду, зложити йому, як королеви, свою чолобитню.³⁾

Тон і зміст сеї інструкції показують зовсім недвозначно, що гетьман бажав поставити переговори на конкретну плятформу, прискорити їхній хід і спонукати семигородського князя

¹⁾ Діярій Войт. Мяковського, Michałowski Nr. 103; порівн. Źródła dla dziejów polskich wyd. Mich. Grabowski i A. Przewdziecki, Wilno 1843 ст. 11. Інструкція з 20 лютого 1649 р. Transsylvania I. 33—35.

³⁾ Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 29. Tört. tár 1887 ст. 438.

до заняття рішучого становища, до оружного вмішання в козацько-польську війну. Бо всі признаки вказували все виразнійше, що дальша оружна розправа з Польщею для козаків неминуча. Польських повновласників, що ще в присутности семигородського посольства приїхали до Переяслава, козаки привитали дуже недружно і навіть самому гетьманови тяжко приходило ся боронити їх від обид та насильства з боку черни. Що правда умовлено перемире до Зелених свят (14 мая), але обі сторони, Поляки і козаки, горячково зброїли ся, рішені кинути ся в рішаючий бій. В таку пору і серед таких умов союз зі семигородським князем був би для Хмельницького подвійно бажаний: не тільки, щоби загрозити Польщі ударом з боку, але й — коли би відомости про настрої Радивиля були правдиві — ізза забезпечення перед діверсією зі сторони Литви, що наганяла козацькому гетьманови чимало жури і примушувала його просити в московського царя охорони саме з того боку. Гетьман зрозумів як слід вагу такого союзу і часта виміна посольств між Феєрваром та Переяславом і Чигирином в першій половині 1649 р. показує, як пильно вели ся переговори.

Про приїзд нового козацького посольства повідомлено семигородський двір в перших днях марта. Князь Жигмонт, котрий 13 марта дізнав ся про се від свого брата, просив його о раду і інструкцію, чи він має зійти ся з посольством в Міклошварі і його відтак казати провести до князя Юрія II., чи дожидати козаків в Фогараші і йому відтак здати звідомленне про справи, які порушать.¹⁾ Тиждень після сього він прийняв козацьких послів в Фогараші, куди приїхали також княгинямати Зузанна Љорантфі, вдова по Юрію I., і Іван Кемень, визначний полководець і досвідчений дипломатичний дорадник Ракоцих. Відтак зараз слідуячого дня послі рушили в дальшу дорогу до семигородського князя до Герґень, куди за ними незабаром поспішили Жигмонт і Іван Кемень. Спершу оба князі-брата обговорили цілу справу між собою, а щойно відтак, коли вже зовсім порозуміли ся, прийняв Юрій II. 26 марта посольство на святочнім послуванні.²⁾ Переговори тревали до

¹⁾ Жигмонт Ракоці до брата, Удваргель 13 марта, Transsylvania I, 41.

²⁾ Він же до брата, Фогараш 19 марта, Heczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 32. Tört. tár 1887 ст. 440; він же до матери, Герґень 25 марта, ibdm. Nr. 33. Між учасниками сього козацького посольства згадуєть ся імя шляхтича Лозинського; див. звідомленне Луки Мясковського з 23 цвітня в Michałowski Nr. 107. Поп. W. Lipiński, Stanisław Michał Krzyczewski (Z dzie-

7 цвітня, в котрий то день козаки відїхали з поворотом домів в товаристві семигородського повновласника, чашника Юрія Гіляні.¹⁾

На жаль, не маємо ані ніякого звідомлення про отсі переговори, ані іструкції, з якою вислано се нове, вже третє, семигородське посольство до Хмельницького. Всеж таки нема сумніву, що переговори в Фогараші та в Гергенъ крутили ся головно довкола двох справ: активного вмїшання семигородського князя в польсько-козацьку війну і приєднання польських приятелів родини Ракоцих до спільної акції проти Івана Казимира. В тій останній справі семигородська княжа родина вже передтим поробила деякі кроки. З початком марта 1649 р. семигородський посол до німецьких князів, Франц Ярмі, зупинив ся в Варшаві, щоби познакомити ся з тамошними відносинами, виміркувати настрій польської шляхти супроти нового короля та особливо звернути свою увагу на питаннє, чи організація отвертого бунту проти Івана Казимира дала би перевести ся та які мала би вигляди. На підставі зібраних відомостей доносив Ярмі в своїм звідомленнї, що число невдоволених в Польщі дуже велике. Богато підозріває нового короля, що він стремить до абсолютної влади і для сеї ціли звязав ся з Осолінським, всемогучим канцлером свого небїжчика брата; богато, як от прим. кн. Ярема Вишневецький, почуває ся обидженими ізза деградації, инші ізза поминення при авансах; чимало є й таких, що Івана Казимира вважають за неспосібного недотепу. Тому то — впевняв семигородського посла його довірений, який то Мірінцкі — треба майже напевно надїяти ся, що шляхта незабаром збунтує ся проти нового короля і скине його з престола. На сей настрій польської шляхти Ярмі звертав у своїм звідомленнї увагу обох братів Ракоцих і радив

jów Ukrainy ст. 317). Здогад Сіядія (Rákóczy Zsigmond ст. 99), що Виговський був головою й сього посольства, зовсім хибний, бо сей вже по відїзді посольства переговорював з польськими комісарами в Переяславі; пор. Костомаров ст. 264.

¹⁾ Жигмонт Ракоці до брата, Фогараш 7 цвітня, Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 35; Стан. Любомирський до Фр. Вешелєні 20 мая, Transsylvania I, 42—43; звідомленне камянецького кастеляна з 5 мая, Grabowski, Ojczyście spominki II, 18—19 — де семигородського посла невірнo зове Czyłar. Не обійшло ся при тій нагоді й без романтичної історії: оден член козацького посольства залюбив ся в панночці, з котрою познакомив ся в семигородського вельможі Павла Редєя; в день відїзду відбули ся святочні заручини при чім наречений обовязав ся вернути до шести місяців.

перш всього порозуміти ся з краківським воєводою, Станиславом Любомірським, бо сей заявив, що готовий семигородському князеві служити „хоч би й у великих справах“.¹⁾

Брати Ракоці послушали сеї ради тим охотнійше, що й посли від козацького гетьмана перли їх до сього.²⁾ В часі нарад зі своїм братом - князем і переговорів з козацькими послами Жигмонт Ракоці розіслав листи до різних польських вельмож і достойників, яких надіяв ся приєднати до своєї партії: до князя Домініка Заславського, князя Яреми Вишневецького і багато інших.³⁾ Зміст тих листів, що правда, дуже невинний, обмежений на загальні вискази чемности і прихильности, але головна вага положена на устне звідомлення передавця. Само собою зрозуміле, що не поминув й краківського воєводи.⁴⁾ Особливо часті зносини завязали ся з кн. Янушом Радивилом і кн. Яремою Вишневецьким. Ще перед переговорами в Гергенъ мав семигородський агент, Павло Геч, тайну нараду зі „слугою“ литовського польного гетьмана, здаєть ся з Юрієм Немиричом,⁵⁾ а відтак незабаром знова виїхав до ньогож.⁶⁾ Під кінець мая були у Вишневецького два посли від князя Ракоці. У відповідь на се посольство Вишневецький переслав кн. Жигмонтови запевнення своєї прихильности і приязни і обіцяв відтак через іншого післанця подати докладне звідомлення про положення „справи“ в Польщі.⁷⁾

Неприхильне становище семигородського двора супроти нововибраного польського короля і часта виміна посольств між Феєрваром та Переяславом не могли бути тайною для варшавського правління. Вже сам брак якого небудь посольства зі Семигороду на торжествах королівської коронації дав притоку до неприхильних мірковань, а коли змагання князя Ракоці не допустити до коронації Івана Казимира стали відомі, корона-

1) Звідомлення посла Ярмі з Варшави з марта 1649 р. Transsylvania I, 35—37.

2) Порівн. попередню інструкцію козацьких послів.

3) Всі датовані з Гергенъ 28 марта 1649 р. Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 34. Tört. tár 1887 st. 440—41.

4) Порівн. його відповідь Жигмонтови з 26 мая 1649 р.; тамже Nr. 48.

5) Зузанна Льорантфі до Жигмонта, Фогараш, 24 марта; Mon. Hung. hist. dipl. XXIV Nr. 437.

6) Жигмонт Ракоці до свого брата 6 мая; тамже Nr. 446.

7) Н. до Любомірського 5 червня; рукоп. Инст. Осолінських Nr. 225 ст. 224. Вишневецький до Жигмонта Ракоці 23 мая, Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 46.

ційний сойм проголосив його ворогом держави.¹⁾ Про переговори семигородських послів в Переяславі доносили тамошні повновласники польської держави і приписували неподатливість Хмельницького підшептам та інтригам семигородського князя.²⁾ Польські агенти в Ясах пересилали свому правлінню відомости про кожний переїзд семигородського та козацького посольства і піднимали крик ізза братання Юрія II. з козацьким гетьманом.³⁾ Не бракувало також осторог від деяких угорських вельмож; особливо ревно доносив польському канцлерови і краківському воєводі Франц Вешелені про всі підприємства та наміри феєрварського двора та взивав Польщу, щоби пильно дивила ся в сей бік.⁴⁾ Незабаром найшли ся люди, котрі впевнювали, що між Юрієм II. і Хмельницьким прийшло вже до заключення тайного договору з метою спільного нападу на польську державу.⁵⁾

Також тайна переписка обох братів Ракоцих з деякими польськими вельможами звернула на себе увагу польського правління. Станислав Любомирський нарікав перед Вешеленім, що в Польщі є доволі людей, котрі стоять в зносінах з Ракоцими і попирають їхні пляни.⁶⁾ В інших листах находимо вказівки на часті поїздки семигородських агентів до польських шляхетських дворів.⁷⁾ Іван Казимир зовсім без обиняків доносить цісареви Фердинандови III, що семигородський князь звязав ся з дисидентами і козаками та намагає ся для себе, або для свого брата придбати польську корону.⁸⁾ Загальне підозрінне ізза тайних заговорів зі семигородським двором звертало ся перш всього проти кн. Яреми Вишневецького і кн.

¹⁾ Звідомленне пос. Ярмі, Transsylvania I, 35—37; L. Kubala, *Wojna Mosk.* 247; Ів. Казимир до Хмельницького 27 марта, Grabowski, *Ojcz. spom.* II, 113—17.

²⁾ Воєвода Кисіль до Івана Казимира 11 лютого, Grabowski. *Ojcz. spom.* II, 10—12; Войт. Мясковський до невідомого, Michałowski, *Księga pam.* Nr. 100; *Relatio in Podgórski, Pomniki I*, 140—61.

³⁾ Рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 222' і 225'; Michałowski Nr. 106—107.

⁴⁾ Осолінський до Стан. Любомирського 11 мая, Віденський Держ. Архів, Polonica.

⁵⁾ Камянецький кастелян до львівського судді 5 мая, рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 217'; Контський до коронного маршалка 13 мая, тамже ст. 225 і багато ин.

⁶⁾ Лист з 20 мая, Transsylvania I, 42—3.

⁷⁾ Рукоп. Інст. Осолін. Nr. 225 ст. 224'—5.

⁸⁾ Варшава, 16 мая, Віденський Держ. Архів, Polonica.

Януша Радиви́ла. Вишневецький був тоді в дуже скрутнім матеріальнім положенні. Козацький визвольний рух позбавив його просторих лятифундій на Україні і вельможа, вважаний досі за наймогутнішого і найбогатшого в цілій польській державі, попав у грошеві клопоти.¹⁾ Крім сього він мав жаль до короля за се, що не хотів іменувати його великим коронним гетьманом, хоча він в часі безкоролівя вже фактично виконував сей уряд; що правда, він вже тоді належав до противників Івана Казимира і підпірав кандидатуру Карла Фердинанда. Тепер навязав зносини зі семигородським двором, сподіючи ся від богатих Ракоцих підмоги в грошах і людях.²⁾ З подібними просьбами обертало ся до Ракоція чимало інших польських шляхтичів, що через козацьку війну потерпіли матеріальні страти.³⁾ Чималий переполох в польських правительствених кругах викликав Вишневецький через скликанне шляхти на раду на 12 червня. На варшавським дворі бояли ся, що він старає ся до спілки з Радивилом завязати конфедерацію в армії, притягнути до неї найбільше впливових достойників держави і довести діло до домашньої війни.⁴⁾ Щоби ослабити силу литовського польного гетьмана і вчинити його менше небезпечним, зажадав Іван Казимир від нього присилки частини литовського війська. Януш Радивил зараз зрозумів, в чім діло, поєднав ся зі своїм католицьким свояком, литовським канцлером Альбрехтом Радивилом і оба скликали литовських вельмож на раду, на котрій відкинули королівське домагання, як противне конституції.⁵⁾

Непевне положення у внутрі польської держави та неминуча боротьба з козаками накладали на Івана Казимира безумовний обовязок, прояснити свої відносини до семигородського сусіда. Вже в грудни 1648 р. краківський воєвода, Ста-

¹⁾ Порівн. Czermak, Z czasów Jana Kazimierza; Książę Jeremi dłuźnikiem ст. 281—294.

²⁾ Н. Н. до краківського старости 5 червня, рукоп. Інст. Осол. Nr. 225 ст. 224.

³⁾ Любенецький до Юрія II. Ракоці в червни, Transsylvania I, 44—6.

⁴⁾ Краківський староста до Н. Н. 9 червня, рукоп. Інст. Осол. Nr. 225 ст. 224—5; Говербек до висших радників, Варшава 17 червня, Urk. u. Aktenstücke I, 352—3. Звістка в Кубалі (Jerzy Ossoliński II, 284), що Вишневецький хотів оженити свого свояка Замойського зі сестрою Ракоцих, о котру старав ся також кн. Заславський, схоплена з воздуха, бо Юрій II. Жигмонт не мали ніякої сестри.

⁵⁾ Pamiętniki Albrechta Radziwiłła, Poznań 1839 II, 371.

нислав Любомирський, радив королеви вислати посольство до князя Ракоці. Завданням посольства мало би бути урядове повідомлення князя про вибір Івана Казимира та при тій нагоді розслідження настроїв на семигородським дворі. Також посольство мало зробити спробу, відтягнути Юрія II. Ракоці від союзу з Хмельницьким та, коли можливо, приєднати його для Польщі.¹⁾ Король зразу зволивав, не міг рішити ся що до вибору особи посла, але вкінці все більше непокоячі відомости про затії братів Ракоцих присилували його, послухати ради краківського воєводи. Посольство повірено бецькому старості Іванови Вельопольському. Вельопольський повідомив 27 цвітня семигородського князя про свою подорож і просив видати місцевим урядам прикази, потрібні для безпеки його особи і посольської дружини.²⁾

На чолі величавого походу, в супроводі цілої сотні дружини рушив Вельопольський в перших днях мая в дорогу; 5 мая був вже на угорській границі і вислав відтам привіт князеві Жигмонтові Ракоці, котрий тоді перебував в своїх маєтностях в горішній Угорщині.³⁾ Його приїзд був для братів Ракоцих дуже не в пору і нагнав їм чимало клопоту. Велика виставність, з якою виступав польський посол, приневолювала семигородський двір до відповідних приготувань, щоби „й собі показати ся, на скільки позволяла жалоба“. Та найважніше було, що саме тоді вели ся рішаючі переговори з Хмельницьким та зі сторонниками Ракоцих в Польщі, а від вислуду тих переговорів залежало становище князя супроти королівського посла. По тій причині князь Жигмонт рішив, як найдовше відволічи приїзд польського повновласника. Післав йому на зустріч одного з визнатніших семигородських вельможів, Франца Бетлена, з чималою дружиною, поручив йому привитати Вельопольського дуже чемно і з великою шанобою та проважати його в дальшій дорозі, але притім так уладити подорож, щоби як найдовше тревала. Між тим — надіяв ся Жигмонт — Геч поспіє принести відповідь від Радивиля, а також і вислане до

¹⁾ Ст. Любомирський до канцлера Осолінського 13 грудня 1648 р., рукоп. Інст. Осол. Nr. 3564 ст. 187—9.

²⁾ Pastorius, Hist. Poloniae, Гданськ 1685 II, 1—2; Bisaccioni, Historia, Больоня 1653 ст. 543; Вельопольський до Ракоцих 27 цвітня, Mon. Hung. hist. dipl. XXIII Nr. 9.

³⁾ Ів. Даніель до Жигмонта Ракоці, Кобилянка 1 мая; Вельопольський до йогож, Cuzimae 5 мая, Herczeg Rákóczy Zsigmond levelezése Nr. 39—40.

Хмельницького посольство зможе вернути і принести рішення.¹⁾ Бетлен так совісно виконував дане йому поручення, зупиняв посольство у всіх містах по дорозі, показуючи Полякам всі замітніші пам'ятки, що Вельпольський з пересердя виписав на нього до князя жалобу. „Він (Бетлен) мабуть забуває, що я не приїхав сюди як турист, але як посол польського короля на семигородський двір“, жалував ся перед Жигмонтом і просив вимогти на Юрієви II, щоби його подорож прискорено.²⁾

Переговори між Вельпольським і обома Ракоцими тревали до 4 червня. Польський посол не зробив корисного вражіння на семигородським дворі. Його запевнення про прихильність та симпатію Івана Казимира до княжої родини не найшли віри, бо Юрій II. був надто добре поінформований про правдивий стан річий. Так само не найшли послуху його нашептуння про можливість придбання польської корони через тісний союз з Річю посполитою проти козаків. При тім Вельпольський був на стільки хитрий та необережний, що обіцявав польську королівську корону рівночасно обом братам, інтригуючи перед Юрієм II. проти Жигмонта, а перед Жигмонтом проти Юрія II. та змальовуючи одного перед другим як невідповідного і маловартного кандидата. Семигородський князь рішучо відказав домаганню посла післати своє військо проти козаків, але заявив свою готовість, перебрати посередництво між Польщею і Хмельницьким. Зі сею відповідю відїхав Вельпольський 4 червня з Феєрвару. Його посольство не довело до нічого та не мало ніяких наслідків, бо Іван Казимир не прийняв жертвованого йому посередництва, кажучи, що „не яло ся, щоби чужий князь посередничив між ним та його підданими“.³⁾

Як Жигмонт зовсім вірно надіяв ся, посольство під проводом Юрія Гіляні було в часі побуту Вельпольського в Феєрварі вже в дорозі з поворотом до Семигороду. Гіляні виїхав

¹⁾ Жигмонт Ракоці до брата, Патак, 6 мая. Mon. Hung. hist. dipl. XXIV Nr. 446.

²⁾ Вельпольський до Жигмонта Ракоці, Саярд 17 мая, Herczeg Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 45.

³⁾ Kemény, Őnéletírása st. 494—5; Юрій II. Ракоці до Івана Казимира, Феєрвар 4 червня, Michałowski, Księga pam. Nr. 117 i Levelek és ókiratok Nr. 5, Tört. tár 1889 st. 331; Вельпольський до Юрія II., Люблин 18 липня. Mon. Hung. hist. dipl. XXIII Nr. 14.

з Чигирини 14 мая і 25 мая приїхав вже до Яс.¹⁾ Хмельницький, котрий тоді вже зовсім рішучо приготовляв ся до нового походу на Польщу і покликав ціле населенне України до війни, домагав ся також і від семигородського князя та його брата швидкого та рішучого виступу. В листах до Юрія II і Жигмонта гетьман оправдує ся, що не прийняв семигородського посольства з відповідною помпою та почестями, бо Україна дуже винищена війною, та покликуює ся на устне звітномленне посла. Дещо докладніше про свої пляни висказує ся в листі до Івана Кеменя. Подає йому до відома, що задумує негайно наново почати війну проти Польщі і просить вплинути на братів Ракоцих, щоби й вони рушили в похід на Краків. Вислід війни мусить безсумнівно бути корисний, бо Поляки, захоплені з двох боків, не видержать і підуть в розтіч. Нехайжеж князі Ракоці не лишають сеї нагоди невихіснуваною.²⁾ Заразом гетьман значно обмежував свої дотеперішні домагання що до якости та способу підмоги з боку Семигороду. Він вже не жадав, щоби семигородський князь йшов перший в похід на чолі цілого свого війська; тепер вдоволяв ся й тим, щоби князь Жигмонт підсунув ся до Мункачева і там дожидав козацько-татарського походу на Польщу; щойно відтак мав би рушити на Краків і старати ся захопити се місто несподіваним нападом.³⁾

Мимо сього обмеження домагань між обома переговорюючими сторонами все ще оставала та сама засаднича ріжниця,

¹⁾ Авізи з Яс. Рукоп. Инст. Осолін. Nr. 225 ст. 225.

²⁾ Хмельницький до князя Юрія II. Transsylvania I, 41—42; він же до Жигмонта Ракоці, Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 43; він же до Івана Кеменя, Mag. tört. tár XVIII Nr. 28 — всі три листи з Чигирини, 14 мая.

³⁾ Авізи з Яс на основі устного оповідання семигородського посла, рукоп. Инст. Осол. Nr. 225 ст. 225. На тім місци треба спростувати одно непорозумінне. Здаєть ся, на підставі хибного зрозуміння вислову гетьмана в листі до Жигмонта Ракоці з 20 лютого, тобто що він (Хмельницький) сподіє ся, що незабаром особисто стане перед ним навколішки, малярський історик Сіляді приходять до висновку (Rákóczy Zsigmond st. 99 і II Rákóczy György st. 61), що Хмельницький жертвував Жигмонтові володінне над козаками, хотів його зробити королем України. В передмові до Transsylvania I. (ст. 25) каже тойже учений, що гетьман саме через Гілянія (там невірно Гечом названого) 14 мая взивав Жигмонта, стати на чолі козаків. Про того рода авантурничі пляни нема нігде згадки в історичних жерелах і переговори між Ракоцими та Хмельницьким все вели ся тільки в справі винесення Жигмонта на польський престіл. Україну Хмельницький все резервував для себе.

на котру ми висше вказували. Хмельницький домагав ся, щоби Жигмонт Ракоці підняв офензиву проти Польщі, як самостійно ділаючий чинник, і відповідно до сього вивів в поле відповідні для сеї ціли, хочби й до крайної необхідности обмежені воєнні сили, а Юрій II. обстоював при тім, що його брат „може лишень, як колись Степан Баторій, тільки з прибічною дружиною рушити до Польщі і там пристати до козаків. Тепер, коли мусіло запасти рішення в так важній справі, становиско семигородського князя було дуже прикре. Годі було сумнівати ся, що такий похід, якого домагав ся козацький гетьман, мусить необхідно замотати Семигород у війну з Польщею. А до ведення такої війни не було в нього ані спромоги, ані охоти. Не було спромоги, бо не був до сього, як слід, приготований, а що важніше, не почував ся ще доволі безпечний з боку Туреччини і Австрії. Не було охоти, бо, як зараз побачимо, він вже тоді носив ся зглядом Польщі зі зовсім иншими плянами та справа придбання престола для Жигмонта його зовсім природно куди менше захоплювала, чим небіжчика князя, батька. Юрій II., як се показують його непорозуміння з матерю, почував ся батьківським завіщаннем покривдженим в хосен брата і тим менше мав охоти для його користи ставити на карту свій власний престіл. Колиж мимо сього переговорював з Хмельницьким, то робив се виключно в своїм власнім інтересі, а також в інтересі семигородської держави, для котрої могутний союзник, яким був козацький гетьман, був дуже пожаданий. Тому всі конспіративні переговори з польськими вельможами і дисидентами вели ся, як ми се й досі бачили, виключно в імені Жигмонта і Жигмонт особисто ними кермував. І саме ті конспіративні переговори не дали вдоволяючого висліду. Станислав Любомирський, на котрого покладали такі великі надії і котрий сам заявляв охоту „служити Жигмонтови хоч би й у великих справах“, виявив ся одним із найзавзятійших противників Ракоцих, з поручення польського короля переписував ся з Вешеленім, відомим ворогом семигородського князя, остерігав канцлера Осолінського перед намірами братів Ракоцих, а навіть доносив австрійському правлінню, що Юрій II. носить ся з наміром захоплення Угорщини.¹⁾ Вишневецький вважав

¹⁾ Іван Казимир до Вешелені 13 мая, Держ. Архів у Відни, Polonica; Любомирський до Осолінського 13 грудня 1648 р., рукоп. Інст. Осолін. Nr. 3564 ст. 187'—9; Осолінський до Любомирського 11 мая, Держ. Архів

поборюванне козаків за своє життєве завдання, бо тільки тим способом міг мати надію, відзискати свої величезні маєтності на Україні.¹⁾ Так само мало можна було сподівати ся й від інших „приятелів“ родини Ракоцих, як се виявило ся вже при виборі короля. Вони тримали ся в резерві і готові були прискочити тільки на випадок рішальної перемоги.²⁾ Чимало було й таких, що навязували ся Ракоцим тільки тому, щоби від них виєднати собі деякі ласки.³⁾ Було очевидним, що з того боку не можна надіятися на ніяку поважнішу підмогу для плянів Жигмонта. На кінець мусів князь рахувати ся також і з настроєм в своїй державі. З його дорадників мабуть тільки оден Бістерфельд безумовно одобрявав наміри молодшого Ракоци;⁴⁾ інші, а особливо досвідчений Іван Кемень, відносили ся до них холодно. Були між семигородськими достойниками й такі, котрі зовсім ворожо відносили ся до дотеперішних переговорів князя з Хмельницьким і до його антипольської політики. Підносили ся голоси, котрі остерігали перед небезпекою козацько-татарської ліги для Семигороду, остро ганили легкодушність князя і його дорадників, що добивають ся польської корони в кругах, які нею не розпоряжають, і висказували ся за тісним союзом з Польщею.⁵⁾

Щоби цілу справу перед вирішенням передати до розгляду компетентним чинникам, а здаєть ся й тому, щоби негодование брата відвернути від своєї особи, Юрій II. скликав членів двірської ради і довіреників родини на 14 червня до Дьодь на нараду⁶⁾ і предложив їм домагання гетьмана до одобрення. Вислід наради був по думці дотеперішної політики князя. Пропамятне письмо, зложене Іваном Кеменем, як збірна гадка членів ради, зазначає перш всього, що без згоди союму станів князь не може починати офензивної війни проти

у Відни, Polonica; Любомирський до Вешеленія, 20 мая, Transsylvania I, ст. 42—43.

1) Вишневецький до Жигмонта Ракоци 22 мая, Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 46.

2) Звідомленне посла Ярмі з марта, Transsylvania I, 35—7.

3) Любенецький до Ракоцих в червни, там же I, 44—6.

4) Порівн. його переписку з Жигмонтом в Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése.

5) Павло Беке до Степана Петкі, Яси 6 липня, Székely oklevéltár VI, ст. 186—7.

6) Порівн. скликаюче письмо з Феєрвару, дня 7 червня 1649 р.; Lukinich, Bethlen F. levelezése, Nr. 71, Tört. tár 1907 ст. 364.

Польщі та що така війна була би дуже небезпечна з огляду на отоманську Порту і на німецького цісаря. Що до справи призову князя Жигмонта на польський престіл, то по думці членів ради Юрій не може ані дораджувати ані відраджувати свому братови прийняття корони, бо справа дуже важна, перешкоди дуже великі, а успіх дуже непевний. Але коли Жигмонт має охоту, піти за призивом, коли не лякаєть ся небезпек і коли виєднає собі дозвіл матери, Юрій II. не повинен йому ставити перепон, навпаки дати йому помічну руку до переведення намірів. Для сеї ціли має не тільки дати свою згоду на побір рекрута, але й видати приказ, щоби нікому не робили перешкод, хто хоче служити князеви Жигмонтові. Однак рекрутованне треба би переводити дуже обережно і воно не могло би відбувати ся в Семигороді. Що до переговорів з козаками, рада звертає увагу на постійно повертаюче непорозумінне, що Хмельницький перед семигородськими послами ставить більші домагання до князя, зглядно до його брата Жигмонта, як се виходило би зі заяв козацьких послів в Семигороді. Домагання походу на Краків вважають за неможливе до прийняття і заявляють, що князь Жигмонт міг би що найбільше на чолі невеликого відділу війська величини військової дружини прилучити ся до козацького походу. Щоби се становиско семигородського правління зясувати гетьманови і вияснити суперечність між його домаганнями, треба вислати нове посольство на Україну з острим наказом, під карою смерти не переступати своїх інструкцій.¹⁾

Але такого посольства не вислано і зносини між семигородським двором та козацьким гетьманом в найблизших часах переривають ся. Се тим дивнійше, що Юрій II. носив ся з намірами, козацько-польську війну і кандидатуру свого брата на польський престіл вихіснувати для своїх особистих цілий. Він задумував заключити оборонний союз з Хмельницьким і за підперте кандидатури Жигмонта виєднати собі відступленне 13-ти спіжських городів.²⁾

¹⁾ Levelek és okiratok Nr. 7, Tört. tár 1889 ст. 332—4.

²⁾ На се вказує звістка з Гамбурга з 10 липня, наведена в листі Бістерфельда до князя Жигмонта з 23 серпня (в Hercz. Rákóczy Zsigm. levelezése Nr. 65, Tört. tár 1888 ст. 654—6): „Chmielnicki... conclusit cum legatis Moscoviticis ac Rakoczianis foedus desensivum contra Polonos obtulitque se Rakoczius se urbes ad Hungariam pertinentes sed ad regem Poloniae devolutas recuperaturum“ — до чого Бістерфельд, котрий про пляни Юрія II. був

Між тим події пішли швидкою ходою вперед. Польський посол у Хмельницького, Смяровський, вже в перших днях мая, не лише доносив, що війна з козаками неминуча, але вже знав, що театром війни буде подільсько-волинське пограниччя.¹⁾ В три тижні по нарадах в Дьодь почали ся бої під Збаражем.

добре поінформований, додає значучі слова: „En nostra secreta!“ Про тайний союз між Ракоцим та Хмельницьким доносять Станислав Лянцкоронський і Смяровський польському канцлерови (в червни 1649 р.), а Вешелені остерігає краківського воєводу, Любомирського, перед намірами семигородського князя на спижські городи; Michałowski, Księga pamiętnicza Nr. 118—120.

¹⁾ Див. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті ст. 179.

ПОЛЬСЬКОСЛАВЯНСЬКИЙ СЛІВНИК І СЛА- ВЯНСЬКОПОЛЬСЬКЕ ІМЕН ТОЛКОВАННЄ ЗАРУДНИЦЬКОГО

З ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

НАПИСАВ ІВАН БРИК.

В бібліотеці товариства „Просвіта“ у Львові зберігається під ч. 114, сиг. XI. 6. збірник з XVIII ст., в якому сплетені між иншим два рукописні словники, а саме:

1) *Лєґиконъ* спрочъ синонима имѣюща къ севѣ слова перѣвне полскія азбѣчннн потому же славенскнн кагопотребннмъ къ виразмѣнню словесъ славенскнхъ шбритающнхъ ся въ книгахъ црковннхъ. Изшвращенъ въ типографнн Монастыря шщежителънаго варѣковицкаго презъ Іерѣмонаха Берѣнарѣдина Зарѣднѣцкаго Рокѣ вѣжнн аѣмѣ мѣца Септемѣврна дня кд. Ex Libris Fris P. Bernardini Zarudnicki. mр.

2) *Ѓ* евренскаго греческаго и латннѣскаго и *Ѡ* ннннхъ азнокѣ начннающаа ся нмена свонственнаа з многнхъ малаа и *Ѡ* разннчнн тѣлкованнна малнннн назнменаста, а ннде и без толкованнн за слѣчанное, и нѣжданное и скоростное време перѣвое изшвразнста. Прданн же сѣтѣ нмена преложннн на пострнженнй калеггерства. Знаки¹⁾ калеггеромъ або ннокомъ²⁾ а, ннокннннмъ. *Ѓ*нй же прднтокъ къ монастырю шщежителъномъ Квстннѣскомъ презъ Іерѣмонаха Берѣнарѣдина Зарѣднѣцкаго тогда вѣдѣщаго проповѣдннка изшвращенъ Рокѣ вѣжнн аѣмѣ мѣца Ивнар. дня нн. Ex libris Fris Bernardini Zarudnicki mрр.

Слівник з 1745 р. і „толкованне“ імен власних з 1747 р., та ще до того словник польсько-церковнославянський, се справді повинно представляти немалий інтерес не тільки як причинок до лексикографії, а ще більше під культурно-історичним оглядом.

Ближший розслід, якого вислід я збираю коротко, покаже дійсну вартість обидвох словників.

Під палеографічним оглядом рукописи мало цікаві. Писані на папері в один стовпець. Сторінки обрамовані старанно чор-

¹⁾ З причини технічних труднощій знаки пропущені.

²⁾ м написане у формі латинського m.

ними лініями. Скоропись типова XVIII в. грубшого типу. Д велике й мале без ніжок нагадує латинське d з поземою черткою як основою, к нагадує грецьку ϑ, ж поздовжне, к з довгим хвостом зверненим вправо, т велике й мале триніжне, ѣ має форму s, ю і ѣ заосмотрене двома точками з гори. Формат 4⁰.

Лексикон обіймає 154 сторінок, нумерованих самим автором арабськими цифрами. На сторінку припадає найбільше 22 рядки, але не всі сторінки виповнені до кінця. Слівник зложений в польському азбучному порядку. Польські слова пояснюються словами церковнослов'янськими.

Маючи перед собою словник з першої половини XVIII ст., належить перш усього найти його звязок з ранішими словниками, бо звісно, що всі вони повязані з собою впливом ранішого на пізній.

Такий звязок заходить межі „Лексис-ом“ Лаврентія Зизанія і словником „Лексисъ съ толкованіемъ слов(н)скихъ словъ просто“, надрукованим архимандритом Амфилохієм в Чтенія-х Импер. Общ. истор. и древн. росс. при моск. унив. 1884 р., кн. II. Сей словник був жерелом Лаврентієвого „Лексис-а“,¹⁾ котрий знову послужив за жерело для рукописних азбуковників або алфавитів чужосторонніх мов XVII і XVIII ст., а також для друкованого словника Памви Беринди „Лексиконъ славенороскскій, ѿ ѿменъ Гл҃гокваніе“ виданого у Києві 1627 р. і в Кутеїнському монастирі 1653 р.²⁾ Лексичний матеріал Зизанія увійшов в „Лексиконъ“ П. Беринди майже в цілости. Словником Беринди користувався³⁾ постійно автор словника „Синонима славеноросская“ XVII ст., виданого П. Житецьким в „Очерк-у литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, Київ 1889. Слівник Беринди став теж основою „Лексикон-а“ славянсько-польського, надрукованого в друкарні супрасльського монастиря 1722 р., котрий знову в свою чергу появив ся у точному майже передруку як „Лексиконъ славенско-полскій“ доданий до Богословії нравоучительної, виданої в Почаїві 1751 і 1756 р.⁴⁾

¹⁾ М. Возняк, Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові“ т. 83, ст. 39.

²⁾ С. К. Буличъ, Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, т. I. Спб. 1904, Зап. ист. филолог. фак. Спб. унив. ч. LXXV, ст. 165.

³⁾ П. Житецькій, Очеркъ лит. ист. мр. нар., ст. 3 (Приложеніе).

⁴⁾ Къ бібліографіи церковно-славянскихъ изданій въ Россіи Э. Калужняцкаго, Спб. 1886, Сборн. Отд. р. яз. и слов. ИАН. т. XLII, 1., ст. 8, 31.

Слівника, в якому польські слова пояснювалисяб церковнославянськими словами, наука досі не знає. Іван Огієнко намагається вправді бачити пробу такого словника у словнику „Синонима славеноросская“ виданім Житецьким, говорячи, що у ньому „слова польські та книжні пояснюються церковнославянською мовою“¹⁾ — та таке твердження, по мойому, не вірне. Там церковнославянською мовою пояснюються слова тодішньої книжної української мови, в котрій стрічаємося теж і з польонізмами — а не польської. Так дивиться впрочім на сей словник і сам його видавець П. Житецький²⁾ та Б. Грінченко.³⁾

Значить, словник Зарудницького є покищо одиноким словником польсько-церковнославянським. Зі знаних досі лексикографії словників і часом і своїм характером найблище підходить до нього супрасльський словник з 1722 р.

Вже саме названне словника Зарудницького живо нагадує заголовок словника: *Лєґѣконъ сирѣчь словєснїкъ славєнскїй ѿмѣющъ въ себѣ, словеса перѣче Славєнскїа, ѿзвѣчныа, посемже Полскїа. Бѣгопотрєбный къ выразмѣнїю словєсъ Славєнскїхъ, оокрѣтающїхся въ Книгахъ Црковныхъ ѿзвѣраженъ. Въ Тѣпографїи Монастырѣ Ѧщежителнаго СѢпрѣслскѣго. Рокъ Бжїа мѣкв. Мѣа Генварѣ днѣ кї.*

Якщо порівняти обидва заголовки, то стане ясно, що Зарудницький з незначними змінами й помилками переписав живцем в заголовок свого словника такий же заголовок супрасльського словника. Ба він і не подумав над тим, що коли словник, пояснюючий церковнославянські слова польською мовою, міг бути справді „бѣгопотрєбный къ выразмѣнїю словєсъ славєнскїхъ, оокрѣтающїхся въ книгахъ црковныхъ“, то його польсько-церковнославянський словник до такої ролі ніяк не надавався, а зазначування такого завдання у заголовку треба вважати аж надто механічним наслідуванням.

Порівнання обидвох словників приводить нас до висновку, що Зарудницький супрасльським словником не тільки користу-

¹⁾ Огляд українського язикознавства, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. 79, ст. 61.

²⁾ Очеркъ, ор. сіт. ст. 1.

³⁾ Огляд української лексикографії, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. 66, ст. 4.

вався, але що він був для нього основою і майже самотнім джерелом. На питання, як Зарудницький використав своє джерело, приходиться відповісти коротко: механічно. Бо тільки тим можна пояснити характеристичні прикмети його словника.

Перш усього в словнику З. зовсім недодержаний азбучний порядок слів під поодинокими буквами. Місцями слова дописані на вільних полях з боку, а при кінці на 154 ст. дописані „встав- шина Ѡ литерн Z. словеса“.¹⁾

Метода складання словника у Зарудницького зовсім проста. Він виписує слова із супрасльського словаря в той спосіб, що найперше кладе слова польські а побіч значіння церковносла- вянські, значить у відворотнім порядку і вписує під відповідні букви польської азбуки. Для зілюстровання кілька примірів:

С. **Їзъ**. Ja. — З. Ja азъ; С. **Їзіє**. Záraz. Wnet. — З. Zaraz, wnet, азіє. і т. д.

Польські синоніми церковнославянських слів вносить З. живцем у свій словник, при чому перше значіння переважно рішає про його азбучне місце, н. пр.:

С. **Ўгнь**. Ogień, Ognisko. Stos drew. — З. Ogień, Ognisko, Stos drew, огнь.

С. **Ціскъ**. Huk. Szum. Pluskota. — З. Huk, Szum, Pluskota, ірскъ і т. д.

Се є й причиною, що одно і те саме польське слово по- вторяється кілька разів і в різних місцях. Н. пр. Bankiet. Uczta гощеніє. за чим слідуєть інші слова, відтак знову Bankiet. Uczta пиръ і втретє Bankiet чождєніє і т. д.

Ся саме обставина, що З. невільничо й механічно брав зі свого жерела, спричинила і усю безсистемність і хаотичність його словника.

З огляду на мову обидва словники виказують поважну ріж- ницю, яка, очевидно, в словнику доторкає головню звучні.

С. словник уживає носових голосівок тільки в двох сло- вах: **жтроба** і **азыкъ**; зрештою **а** має тільки значіння графіч- ного значка, рівновартного з **а**. З. уживає носової голосівки тільки раз: **жтроба**. Замість **а** постійно уживає **а**.

Глухі **з**, **ь** писані З. однаково, так що графічна ріжниця між ними вповні затрачується і стає трудно розслідити зву- кову прикмету шелестівок. Поруч частої появи **о** зам. **з**: **со-** наслаждаю, **воскѣю** і відвортної **з** зам. **о**: **сѣмнѣста** зазначаю

¹⁾ Подібно в словнику Беринди дописані — *вставшана речєніа*.

характеристичне й вперте писання *з* в середині слів при кінці замкнених складів *черґга, помѣпа, конѣчина, карѣваркь*. Натомість часто пропущене *з* при приіменниках в злучі з іменниками: *безцѣлка, кѣзѣма*.

Голосівка *ѣ* зам. *е*: *гѣбно*; зам. *и*: *погѣблю*; зам. *і* (*ї*): *вселенскѣй, сверѣпѣю, кѣй* (*ката, коє*); зам. *а*: *прострѣнно*; зам. *ы*: *раснѣ* (*fatdy*), *чарѣцаніє* і т. д.

Голосівка *и* майже все зам. *ы*: *висть*; зам. *ѣ*: *гриза, сѣмо-ризаторь, стритеніє*; зам. *е*: *шжиреліє, невѣдніє*.

Голосівка *і* (*ї*) зам. *е* (*є*): *докліствію, тѣзѣмцѣ, сѣдстроєніє*; зам. *ы*: *чѣкнѣ, раздолѣ, многаждѣ, обѣчай, мѣскѣкнѣй* і т. д.

Шелестівки *л, р* являються переважно з прикметою отвердіння, на що вказувалоби писання після них в середині *з* і такі приміри як: *бладѣ, градѣщій, прамо, свѣлаю, посѣланинѣ, ключиность*. Дуже рідко стрічаємо відворотну появу *я* зам. *а*: *игралицѣ, прѣвлю*.

Шелестівки *б* і *в* міняються: *амбѣстрѣ, лѣчѣл*.

Рідко приходять *х* зам. *г*: *хрѣхотѣ* і *г* зам. *х*: *страгливій, акресордонѣ*. Евфонічне *и*: *древніанѣ* зам. *древанѣ*.

Шелестівкові закінчення іменників м. р. можна прийняти за тверді.

В закінченню іменників ж. р. стрічаємо поруч правильних теж кілька случаїв в роді: *твердина, гордина*.

Прикметникові закінчення приходять у виді — *їй, їй*: *мрачній, лѣкавій, долѣгій, дѣбелій, любивій, мѣдрій* — раз *кєленскѣй* і раз *сѣсканѣй*.

Характеристичні усічені закінчення: *жерновѣ шсли, лѣни-щиса, иконни зракѣ, мирѣни*.

Як що приглянемося сим звуковим прикметам, то прийдемо до висновку, що Зарудницький стояв під впливом живої української мови, а спеціально її волинського говору. Се potwierджують хочби ті діалектичні дані, що зібрані в К. Михальчука,¹⁾ Д. Абрамовича,²⁾ В. Камінського³⁾ і І. Зілінського.⁴⁾

¹⁾ Труды Чубинскаго т. VII. ст. 498, 503, 556, 541, 475.

²⁾ Дм. И. Абрамовичъ, Село Коснище Владиміръ - Волинскаго уѣзда Волинской губерніи, Живая Старина 1898, ст. 187, 189, 325.

³⁾ В. Каминскій, Краткое описаніє говора села Косарева Дубенскаго уѣзда Волинской губерніи, Русскій Филологическій Вѣстникъ 1904, Nr. 1 і 2, ст. 258, 259, 261.

⁴⁾ Проба упорядкованія українських говорів, Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів тт. 117—118, ст. 349, 352.

Титли переважно розв'язані, наголоси й придиhi пропущені, перепинні знаки в більшості занедбані.

Під лексичним оглядом словник приносить лиш кілька слів, яких нема в супрасльському словнику, котрого лексичний матеріал вичерпує тільки частинно. До того церковно-славянські слова відписані часто так хибно, що дають просту нісенітницю.

Вартість польського лексичного матеріалу покривається вартістю словника з 1722 р. Поминаючи численні похибки й незначні правописні відміни, звертаю увагу на такі різниці між обидвома словниками, як: dudacz зам. dudarz, bardzo зам. barzo, siekira зам. siekiera, letki зам. lekki, deska dranica зам. deszczka dranica, deszka tablica зам. deska tablica, gęgliwy зам. gęgniwy, geometrya зам. heometrya, łaskotanie зам. leskotanie, niebezpieczeństwo зам. niebezpieczność, perekidczyk зам. przekidczyk.

Деякі слова зовсім фальшиві, н. пр. harowanie зам. hercowanie = ристаніє, przeszły зам. przyszły = вѣдѣцій, linię krosta зам. linia, kreska = черта і т. и.

Слова, яких нема в супрасльському словнику, слідуєчі:

1) bękart побіч прєлюбодѣичице З. ставить прєлюбодѣичикъ, 2) побіч bojowisko = конце З. дає tok, 3) buduję побіч зиждѣ З. дає жиждѣ,¹⁾ 4) нечестіє зам. bezbożność З. дає bezesność,²⁾ 5) сѣпротикорѣчіє зам. mowa przeciwna З. дає mowa opaczna, 6) nauczyciel = рабѣѣнъ, рабичцѣ,³⁾ 7) obzarstwo = чрековѣсіє.⁴⁾

Взагалі словник Зарудницького робить вражінне недбало зладженого бруліону, так хаотичного і повного похибок, що з нього практична користь майже ніяка. Автор зраджує разяче незнанне церковнославянської мови. Польська мова у його словнику поправнійша ніж у супрасльському.

Хоч З. опер свою роботу на словнику з 1722 р. і мав під рукою теж словник Памви Беринди, то не використав їх як слід, ані совісно, ані вповні.

Заголовок другого словника, т. зв. толкованне власних імен, переписаний з Памви Беринди: **Ѡ** **Єврейскагѡ**, **Грече-скагѡ** же и **Латінскагѡ**, и **Ѡ** **иныхъ** **Изікковъ**, **начынающа** **са**

1) Приходить теж в „Синонима“-х Житецького.

2) Так і в словнику Памви Беринди.

3) рабѣѣнъ у фальшивій транскрипції взяте з Памви Беринди, рабичцѣ фальшиве.

4) чрековѣсіє в словнику П. Беринди.

Іменā свойственныя. Зъ мно́гихъ, ма́лаа ѿ ѿ различна тлѣкованїа, ма́лыми назнамена́са, а ѿнде ѿ без тлѣкованїа, за слѣчайное ѿ нѣжданое и скоростное вре́мене прѣкое ѿзобразиса. Прида́ны же свѣтъ Іменā Преложѣнїа на Пострыжѣнїи Каловѣрстка. Знаки Калѣврствъ ѡбо Інокшмъ, к: а Інокїнамъ. к:

Слівник писаний тим самим почерком, що й попередній і обіймає 54 сторінок. Прикмети палеографічні й звукові такі самі, що і в першому словнику. Саме поверховне порівняння доводить до висновку, що самотнім джерелом словника З. був П. Беринда.

Зі звукових проявів належить піднести наклін З. заступати в П. Б. голосівкою о: адонаї, в П. Б. голосівками і, и, ѿ: Фрїїа, Хрисогонъ, Ялвїїй, д П. Б. шелестівками ф, от: аглфїа, арлгдл.

Слівник Зарудницького є скороченим витягом зі словника П. Беринди.

Се скорочення полягає не тільки на тому, що число пояснених імен менше о 405, але й на тому, що З. подає пояснення в скороченій формі та робить довільний і доривочний вибір значінь, даючи їх значно менше ніж П. Беринда.

Імена вписані по приміру Беринди в азбучному церковно-славянському порядку і пояснюють ся польською мовою. Порядок слів під поодинокими буквами З. часто змінює, слова пересуває, дуже часто в одній стрічці поміщує побіч себе два різні імена або стягає фонетично подібні імена в одну стрічку і під одно пояснення. Ізза того і сей словник є хаотичним і непрактичним, а до того мало віродостойним. Зазначую ще, що знаки інокам і інокїням в більшості пропущені, пропущені теж дати імен в місяцях та цитованні джерел.

Порівняння словника Зарудницького з його джерелом доводить нас до ось яких висновків:

1) Зарудницький дуже часто хибно переписує церковно-славянські імена, що виходить головню з хибного чи поспішного відчитування, або довільної, нічим неоправданої зміни. На примір: Карїаїмъ зам. Карнаїмъ, асскретъ зам. асскрїт, ахїїа зам. ахїїа, вєскъ зам. вєзекъ, кавсїна зам. кавсїна (се клясичний примір, де досить невиразне є З. відчитав як ї, и взяв за н, а л за л), Полнкротъ зам. Полнкарпъ, Ршмолїй зам. Ршмелїа і т. и.

2) Множество примірів виказує, що З. не розумів теж і тої книжньої мови, якою Беринда пояснює імена:

- Игадаггелъ:** Б. кѣгій вѣстник — З. Wieszczeek podły,
андрѡн: Б. мѣсце где мѣжеве мешкают и вѣсѣды свои мѣ-
 вають — З. Mieysce gdzie męzowie mieszkaią i biesiaduią,
астерій: Б. минотар або звѣздный — З. Minutarz Gwiazdny,
вѣлъ: Б. рѡжай або лѣтороска — З. Rodzay albo Latoroslka,
дѡмид: Б. дивен сѣвѣтник або славно сѣвѣщатель —
 З. Dziwny Swieciciel v. Sławny,
дѣфдонгъ: Б. двогласный, двѣ писмѣ гласныхъ сѣвокѡпа —
 З. Dwugłosny, dwie pieśni wraz złączaiaący,
Феофілъ: Б. бѣоприятный, або вѣій дръгъ или бѣолюбѣць —
 З. Bogiem przyjmuiący v. Boski przyiaciel,
киновѡнъ: Б. общежитіе — З. Tuteysze zycie,
Моусій: Б. притагненный або принатый, или выслухай з воды
 З. przyięty v. słuchając zwodzi,
Никифоръ: Б. повѣдоносъ — З. krzywde znoszący,
нумфодѡра: Б. невѣстный даръ — З. Niewidomy dar,
паперть: Б. притворъ цѣковный — З. przymknięcie cerkwie
 v. kościelne,
Старопритъ: Б. крѣга въдръженіе — З. krztu narządzenie,
хламида: Б. юпка, делюрка — З. Iupka Delijska i т. и.
 3) Зарудницький так змінює пояснення Беринди, що вони
 в результаті стають зовсім невірні. Для приміру:
ада: Б. згромажене, або озовна, зсѣрка, ѡддаленна женѣ Ісавла...
Ламѣхова. — З. Zgromadzenie, сврск. oddalenie Lamechowe,
антоній: Б. свѣше дѣнный, або искѣплѣнный, або кмѣсто йного
 кѣплѣнный — З. Z wysokości dany na inne mieysce,
артемѣда: Б. приятна жрътка — З. Przyjemny posiłek,
артемѡн: Б. цѣкъ, або заслона лоданна, жагѣл корабельный —
 З. Cały v. zasłona Ludzi — v. Zagiel w korabiu,
варамъ: Б. выбраныи або молодци — З. Wybrane mło-
 dziency,
епакта: Б. наведеніе, або втрѡченыи дны — З. Nawodzenie
 dni rocznych,
латтѣс: Б. неправости ѡвѣглаючій — З. nieprawosc,
Рахиль: Б. овца, видаем — З. owca Betleemska i т. и.
 Таке поясненне іноді дає нісенітницю в роді:
андолѡгіонъ: Б. имя книги мѣкней избранной — З. Imie ze-
 brany xiąg, миней,
ардронъ: Б. члонок, составник, часть грамматики, различіе —
 З. Członek, Stawa, Rozlicznosc,

артаѣрѣсѣ: Б. свѣтлость, або проклатство, або злореченє...
Особливе има **кравлев перскіх** — З. Swiatłosc v. Przekłęctwo v. Złorzeczenie osobiwіe krolow Perskich.

оѣаръ: Б. покоен — З. Pokosy і т. и.

4) Імена і Бериндині додатки при них З. переносить до поясненъ, н. пр.:

Б. амшсѣ через алеф... і слідуєть пояснення, або через лнѣъ на початкѣ, отажалыи — З. амшсѣ: Z początku ościęzały,

Б. евель, авела: плачѣ — З. abela płacz,

Б. олга, въ ѣ. крѣщ: елена — З. Olga: krzczenie v. Helena cesarzowa,

Б. Герапшнѣ, егупт речен: серафимскій — З. Герапшнѣ: Rzeczysty Serafinski і т. и.

5) Невірні пояснення через те, що взяті з безпосередно сусіднього слова.

Напримір, поясненне ім. лѣѣнтій взяте з лѣѣвій, на Руман перенесено значінне з Румеліа, на Филмшнѣ з Филит, на фистѣ з фискѣ і т. и.

6) Вкінці кілька примірів таки виразного незнання або й недбальства.

вєоръ: Б. великий палец — З. Wielki Pałac,

дїодаръ: Б. Зевсавѣ дарѣ — З. Zebedeuszow dar,

илїодаръ: Б. сїчний дарѣ — З. Sliczny dar,

Каллиникъ: Б. доброповѣдникъ. или доброповѣдител
 З. Dobry powiadacz, dobrze opowiadaiący,

камон: Б. мерткыѣ встанє або потверженє — З. zmartwychwstanie v. powtorzenie,

кранїєво мѣсто: Б. гдє лѣвк полно — З. gdzie Lwow pełno,

ѣнофшнѣ: Б. старенѣ мѣжѣ — З. Staranie,

скїмни: Б. цената, лвената — З. szczenięta v. łanięta,

хїоніа: Б. снѣжнаа — З. zniżaiącasię.

Цікаво, що при деяких іменах Зарудницький побіч пояснення польського лишає оригінальні пояснення Беринди.

Для приміру: Яданасіа. Niesmiertelnosc. безсмертіє. Ядины Bez Pagorka. без холма, ари или ара. Przeklinający v. Widzący. златѣ Ołtarz, Бгѣданній v Бгѣданъ. od Boga dany. Тожѣ значатѣ и тіє имена Θεодарѣ, Θεодотѣ, Θεодосій, Θεодоритѣ. Досїдей, Дородей о нихѣ зри на свихѣ мѣсцяхѣ. Термы теплицѣ, cieplice, каарѣ. Zgromadzenie. или скїмѣ каарѣвѣ, мамантѣ. Piers v. цицка. Потаній z ktorey strony v. коестранѣ, Хєрѣвїмѣ. Złanie mądrosci v. сїнноначалній і т. и.

Іноді З. лише пояснення Беринди якби ізза недостачі відповідного польського вислову, н. пр.: *аристофоронъ*, *Naczynie* на *ktorym* *obiady* *noszą* v. *Misa* *szeroka* v. *Talerz* v. *szyba* *okrągła*. *дискосъ*; *октоиухъ*: *Осмогалсникъ*. *Параклити* *млтвъникъ* і т. и., або й лише цілі пояснення так, як вони в Беринди. Таких случаїв 12.

Немалу цікавість будить особа автора. З заголовків слівників виходить, що був ним бернардин Зарудницький. У 1745 р. був еромонахом в монастирі варковицьким, а 1747 р. був еромонахом і проповідником в монастирі кустинським. Варковичі, повіту Дубно над річкою Стубла на Волині. Там справді був костел і монастир оо. бернардинів, збудовані з фундації Якова Ледоховського 1729 р.,¹⁾ а посвячені 1737 р.²⁾ Монастир належав до ряду менших монаших осель.³⁾ Іншого монастиря там не було. Аж 1836 р. костел переіменовано на православну церкву, а 1873 р. дістала церква також і монастир, з якого матеріал ужито на будову дзвіниці.⁴⁾ Кустинь, повіту Рівно над рікою Горинь на Волині. Костел і монастир оо. бернардинів збудовані 1733 р. з фундації Казимира Стецького.⁵⁾ Костел 1837 р. переіменовано на православну церкву, якій припав на власність теж і монастир. Іншого монастиря там не було.⁶⁾ З огляду на се бернардин при назвіску Зарудницький означає не імя а таки справжню приналежність до ордену бернардинів.

Натомість чистою містифікацією являється у заголовку слівника згадка про „типографію“ варковицького монастиря, якої там не було.⁷⁾ Яку міг мати автор ціль, як що справді про мниму друкарню у Варковичах згадав свідомо, годі знати. Мені здається, що се вийшло радше із сліпого, бездумного переписування заголовку супрасльського словаря, про що я вже мав нагоду говорити вище.

¹⁾ Н. И. Теодоровичъ, Историко-статистическое описание церквей и приходо́въ волинской епархіи. Почаевъ 1889—90. т. II. ст. 909—910.

²⁾ Ks. Sadok Barącz, Pamiętnik zakonu OO. Bernardynów, Lwów 1874, ст. 383.

³⁾ Письменна інформація о. Н. Голіховського.

⁴⁾ Теодоровичъ, *op. cit.* ст. 910.

⁵⁾ Sadok Barącz, *op. cit.* ст. 361.

⁶⁾ Spis klasztorów unickich Bazylianów w województwie wołyńskiem, Wołyńiak, Kraków 1905.

⁷⁾ Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce, Julian Kłaczkowski, Kraków 1888.

Докладніших даних по Зарудницького я роздобути не зміг. Нема про нього згадки ні в знаменитих працях Норберта Голіховського¹⁾ ні Садока Баронча.²⁾ Коли мої пошукування в монастирі оо. бернардинів у Львові теж не принесли ніяких даних про особу Зарудницького, я відніс ся вкінці письменно до найбільшого знавця історії ордену бернардинів о. Норберта Голіховського в Лежайську. Від нього дістав я відповідь:³⁾ „Про бернардина Зарудницького не маю ніяких відомостей, хоч маю азбучний спис усіх визначніших бернардинів минулих віків.⁴⁾“

Деяке світло на характеристику автора слівників кидає розслід його роботи. Перш усього спосіб пояснювання деяких імен доказує, що автор був римо-католиком. Слово *apodipniwniъ* пояснює Беринда: *páwłaczerńnica*, Зарудницький: *Konkluzya nieszprowów, completa, dwómiamnik*: Б. кадилница — З. *Trybularz v. kadzielnica*, *ѣрвнъ*: Б. сѣлице, црков — З. *Swiátnica v. Cerkiew v. koscioł*, *краніево мѣсто*: Б. где Лвов полно — З. *Gdzie Lwow pełno*, *ѣландик*: Б. апріл — З. *Aprilis miesiąc*, *просѣфора*: Б. приносъ, *хлѣвъ* в ст. лит. — З. *Przynoszący chleb*, і т. и.

Так змінювати пояснення Беринди, а до того давати фальшиві пояснення слів часто уживаних і загально знаних в уніятській і православної церкві, міг тільки чоловік, що стояв до них далеко.

Обговорюючи слівники, мав я нагоду виказати, що Зарудницький мав мале знання української книжної мови, а значно менше мови церковнославянської. Численні приміри показують, що З. зовсім не знав грецької мови, а мабуть і азбуки. Н. пр. *дишдоръ* зам. *ліодвръ*; і так само написана переважна часть слів зложених з — *двр*, *Феддоръ* і т. д., *лидкантианъ* зам. *діокантианъ*, *ѣдѣлмы*: Б. шесть *ѣлмшкъ* — З. *Text Psalmow Dawidowych*, *епистимч*: Б. *хѣдожестро* — З. *Ubestwo v. Nędza v. Mizerya*, *Иліодвръ*: Б. сѣнчный *двръ* — З. *Sliczny dar*, Б. *нсъ полла та ети деспота*: на многа *лѣта вѣко* — З. *нсъ полла, та, ети, деспота*, *Na długie lata*, *Каллиникъ*: Б. *добропокѣдникъ* или *добропокѣдитель* — З. *Dobry Powiadacz, dobrze opowiadający*, *ѣ-*

1) Golichowski Norbert, O Bernardynach w Polsce, Litwie i Rusi — i Przed nową epoką, Materiały do historyi OO. Bernardynów.

2) op. cit.

3) За те складаю йому на сьому місці щирю подяку.

4) Відповідь подаю в перекладі.

нефштѣ: Б. странѣнѣ мъжѣ — З. Staranie, Посѣдокѣ зам. Посѣдонѣ і т. и.

Рідко вправді, але всеж таки попадаються похибки і в словах з латинської мови, як крѣартѣ зам. кѣартѣ czwartu, магїстранѣ: Б. ѡрдникѣ ѡчтлскїй — З. Urzędnik ucztu, Bankietu, і т. и.

В першій половині XVIII ст. цілковитий упадок науки грецької і „славянської“ мови був уже dokonаним фактом. Ті мови стали зовсім незрозумілі навіть уніятському духовенству.¹⁾ Колись висока освіта і інтерес для культури заниділи. Се наслідки тої руйнуючої методи, яку стосувала Польща до української культури.

Та не ліпше було воно і з польським духовенством. Зарудницький, безперечно чоловік цікавий, чоловік ширших культурних інтересів, в якого була мабуть і своя бібліотека, зраджує не тільки цілковите незнання мови церковнославянської і грецької та слабе знання української книжної мови, що у вихованка польських шкіл природне, але й дуже мізерне знання мови латинської. Що більше, загальний уровень освіти у нього теж низький. О скількиж низше стояла уся пересічна братія! Значить в незнанню, в низькій освіті можна з однаковим правом попрікати духовенство і уніятське і римо-католицьке.

Вкінці виринає перед нами останнє, але й найінтересніше питання, що було спонукою і яка ціль лексичної праці Зарудницького.

Первісна спонука складання слівників мала практичний характер. Се була потреба пояснювання незрозумілих у св. письмі слів, з котрих „ока сѣтъ отѣ нихѣ Гирска, ока же Єврейска, ина же Римска ина Єгипетска и иныхѣ многихѣ ѡзыкѣ“.²⁾ Педагогічна діяльність Лаврентія Зизанія спонукала його скласти „Лексис“, потрібний для школи. Так само чисто практичну ціль мав Памво Беринда, котрий своїм Лексікон-ом бажав улегчити й уможливити користування з книг писаних церковнославянською мовою.

Славянсько-польський слівник, виданий в Супраслю 1722 р. не тільки для тих, що готовлять ся до духовного стану, але й для священників, на те, щоби здобули собі знання „славенської“ мови. Досвід показав, що „ѡко сѣтный Іерей, ѣдва Гла-

¹⁾ К. Харламповичъ: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка. Казань 1898, ст. 519.

²⁾ С. К. Буличъ, op. cit. ст. 166.

кѣнскій разсмѣтъ ѣзыкѣ, неждѣй что чтѣтъ. въ Бжѣственной Слѣжбѣ. съ погнѣблѣю своєю. ѿ порвчѣннѣхъ Пѣствѣк ѣго...“

Коли приходиться відповісти на те питання що до праці Зарудницького, то треба повести границю між слівником і толкованнем імен.

Толкованне імен, в котрому власні імена вияснюються польською мовою, могли викликати ті самі причини, що викликали появу супрасльського слівника. Лексікон Беринди мусів бути тоді вже рідкістю, а духовенство під оглядом освіти стояло завдяки системі польської влади так низько, що не розуміло не тільки церковнославянської але й української книжної мови. Не виключене, що Зарудницький мав теж на думці облегчити розумінне церковних книг латинському духовенству. Що таке розумінне було йому іноді потрібне, наведу на доказ факт, що по приказу конгрегації *de propaganda fide* 1729 р. складено комісію з двох латинських каноніків, двох домінікан і двох єзуїтів для перегляду богослужебних книг уніятської церкви і вона усунула з них усьо, що було незгідне з римокатолицьким віроісповіданнем.¹⁾

Інше діло зі слівником. Польсько-славянський слівник міг хиба служити для присвоєння церковнославянської лексики. Для якої цілі, сказати важко. Мені здається, що Зарудницький зладив свій слівник для вправи в церковнославянській мові без ніяких дальших плянів. Але цікаво, що зробив се монах римо-католик і мабуть Поляк в тім часі, коли церковнославянська мова була в занедбанню і серед православного і уніятського духовенства, а уніятська церква і українська народність були полем незвичайно завзятої і безоглядної латинізації й польонізації. І ся саме обставина дозволяє нам шукати спонуки до словарної роботи Зарудницького поза межами особистої цікавості автора.

Латинське польське духовенство вело на українських землях безоглядну латинізацію українського населення, а вслід за тим, зглядно рівнобіжно й польонізацію. Робило се при згоді польського уряду і польської духовної влади мимо численних папських буль і наказів, мимо теж наказів конгрегації *de propaganda fide*.²⁾ Римови залежало на тому, щоби при збереженню

¹⁾ А. С. Петрушевич, Сводная галичско-русская летопись ч. I, ст. 112.

²⁾ M. Malinowski, Die Kirchen- und Staatssatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien, Львів 1861, ст. 40—41, 855.

своєї народності всі були католиками, а не щоби всі стали латинниками,¹⁾ а Польщі залежало на тім, щоби всі стали латинниками на те, щоб стати Поляками.

Після звісного соймового проєкту на знищення Русі 1717 р. і після замойського синоду 1720 р. ся руйнуюча робота не тільки не припинилася, але ще й скріпшала, поширилася і стала більш безоглядною і фанатичною, ніж попередно. Замойський синод зблизив латинське і уніяцьке духовенство так дуже, що уніяцьке духовенство могло відправляти богослуження і проповідати в костелах, а латинське в церквах.²⁾ Та се теоретичне збратанне промостило тільки дорогу польонізаційній роботі польського духовенства.

На XVIII столітте припадає жива місійна діяльність єзуїтів, ведена не тільки серед польського але й українського народу. В тій роботі були їм помічні не тільки монахи інших орденів і світське духовенство, але й щедрість панів.³⁾ По інструкції для апостольських місіонарів, виданій генералом Рецом 1735 р., єзуїти були обовязані взивати до місійної співпраці і инше духовенство.⁴⁾

На Волині єзуїти мали колегії в Острозі, Кремінці і Луцьку, а скрізь по менших місцевостях, між иншим в Рівнім, розкинули сіть місійних експозитур. Якщо взяти під увагу сю обставину, що вони притягали до місійної роботи і инших монахів, а радо помагали їм бернадини, то не обійшлося без того, щоби не брали в тому участі і бернадини монастирів варковицького та кустинського.

Не могло се минути і Зарудницького тим більше, що він був в кустинському монастирі проповідником, а крім того чоловіком як так обзнайомленим з українською мовою.

Велику прислугу в місійній роботі віддавало знанне церковнославянської мови. І так о. Ян Кулєша († 1706), родом Поліщук, завзятий місіонар єзуїт, званий „апостолом Русі“, вивчив ся добре мови грецької і церковнославянської.⁵⁾ Анна Альойза, внучка славного Константина Острожського, опутана єзуїтами, вибудувала для них в Острозі колегію, щедро вивінувала ко-

1) ...ut diversae Nationes conserventur, non distruantur omnesque Catholici sint, non ut omnes Latini fiant. (А. Петрушевич, *op. cit.* ст. 199).

2) Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, Львів 1902, т. III. ст. 541.

3) Stanisław Załęski, *op. cit.* ст. 907.

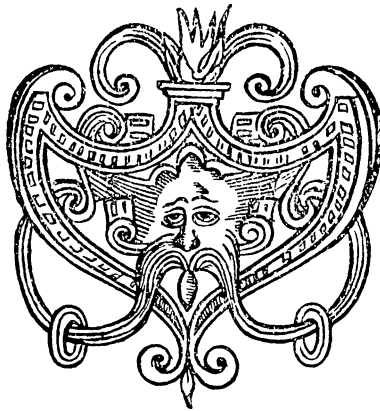
4) *ibidem*, ст. 911.

5) *ibidem*, ст. 913.

стели перемінені з церков і установила, щоби в день Божого тіла зїзджалось українське селянство в Острог, де на розставлених по вулицях і багато прибраних вівтарях ксьондзи читали євангелія в славянській мові.¹⁾ В літургіконі церкви Годова коло Поморян є записка з 1752 р. годівського пароха Григорія Гаванського, що в церкві по „руськи“ сповідав і проповідав єзуїт Лопацький.)

Не виключена можливість, що з місійною діяльністю латинського польського духовенства звязане теж і повстання слівників Зарудницького.

Вартість їх вправді мала, та мимо того я вважав не зайвим звернути на них увагу як на унікат в історії лексикографії, а під оглядом історично-культурним цікавий твір XVIII століття.

¹⁾ Очеркъ истории православной церкви на Волыни Платона Карашевича, Спб. 1855, ст. 117.

²⁾ ...То zapisuję, że w roku 1752 był Jubileusz po cerkwiach ruskich. Xięża byli rzymski Jezuici. Jeden Łopacki Xiądz z brodą i drugi golił. Tou ten co z brodą spowiadał po rusku y Polakow y Urmienow y nas kapłanów y kazanie po rusku miewał. To się działo w Brzeżanach za JX. Josepha Lipnickiego oficynała Brzeżan, w post rozdwanu. (А. Петрушевичъ, Сводн ая лѣтопись, I., ст. 191).

РО ВИГОЛОС І НАГОЛОС СЛОВА „УКРАЇНА“.

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ОХРИМОВИЧ.

I.

I. Слово „Україна“ виголошуєть ся в українській мові на чотири лади.

1) Найчастіше стрічаєть ся се слово в повному виголосі на чотири склади, з цілою приставкою (У-) і з цілим наростком (-ин-): „У-кра-ї-на“ (з „У-край-ин-а“). Сей виголос знаходимо в українсько-російському словарі Бориса Грінченка і в українсько-німецькому словарі Євгена Желехівського (під словом: Україна); сей повний виголос найзвичайніше вживаєть ся і в розговірній і в письменницькій мові, і в народних піснях і в творах наших найкрасших поетів; н. пр. в народній пісні чуємо: „Зажурилась Україна, що нігде прожити...“; у Шевченка читаємо: „В Україну ідіть, діти, в нашу Україну...“; „не покриють Україну червоні жупани...“; „нехай свою Україну я ще раз побачу...“; „було колись в Україні ревіли гармати...“; „зажурилась Україна, така її доля..“; у Шашкевича: „Збирали ся козаченьки, радити ся стали, по далекій Україні післи розсилали...“; „твое імя — вітер на степах України...“; у Федьковича: „З України до дівчини козак поклонив ся...“ і т. д. (Диялектольоґічно звучить се слово також як: „Украина“, або навіть як: „Украєна“, та се тільки відтінкинюанси того самого виголосу).

2) Також дуже часто, хоч уже рідше, стрічаєть ся в нашій мові виголос сего слова скорочений на три склади, а саме виголос скорочений на початку слова тим способом, що приставкова голосівка (у-) заглухла та перемінила ся в шелестівку (в-): „Вкра-ї-на“. Сей скорочений виголос з заглухлою приставкою являєть ся звичайно тоді, коли попередне слово має на кінці голосівку; н. пр. чуємо в народних піснях: „Гей не дивуйте, добрії люде, що на Вкраїні повстало...“; „та не буде лучше, та не буде красше, як у нас на Вкраїні...“;

у Шевченка читаємо в „Посланію“: „Подивіть ся на рай тихий, на свою Україну...“; в „Заповіті“: „Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Україні милій...“; у М. Шашкевича: „Казавби, брате, що се витязь славний, що о нім дума України голосить...“ (переклад із Гощинського); особливо часто знаходимо сей скорочений виголос з заглухлою приставкою в писаннях Куліша, н. пр.: „Святе слово — рідна мати; єсть іще святиня висча, Богови милійша: рідная Україна...“ („Святиня“); „Не співай мені, землячко, на чужій чужині; не нагадуй мені, сестро, рідної України...“ („До Марусі“); „Думка вороном літає по Україні...“ („Маруся Богуславка“) і т. д.

3) Куди рідше стрічаєть ся в нашій мові виголос сего слова з цілою приставкою, але з заглухлим наростком (в наростку голосівка „-і-“ перемінила ся на шелестівку „-й-“), значить виголос скорочений теж на три склади, та скорочений не на початку, але при кінці слова: „У-край-на“. Сей скорочений виголос із заглухлим наростком доволі частий у поезіях Шевченка, н. пр.: „Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховують...“ („В неволі тяжко...“); „Оживуть гетьмани в золотім жупані, прокинуть ся доля, козак заспіва: „Ні жида, ні ляха...“ А в степах України — дай то Боже милій — блисне булава...“ („Гайдамаки“); „Не спиняв би їх прилуцький полковник поганий, не плакалаб Мати Божа в Криму за Україну...“ („Іржавець“); „Погано дуже, страх погано, в отсій пустині пропадать; а ще поганше на Україні дивитись, плакати — і мовчать...“ („І виріс я на чужині...“) і т. д. У інших авторів сей виголос попадаєть ся дуже рідко.

4) Логічно і фонологічно можливий ще виголос подвійно-скорочений на два склади — виголос з заглухлою приставкою і з заглухлим наростком: „Вкрай-на“. Що правда, мені не вдало ся винайти сего двоскладного виголосу в жадному творі жадного автора, одначе з сего не виходить, щоби дійсно такого виголосу ніде не було; навпаки десь-не-десь сей виголос мусить стрічати ся, бо навіть такий подвійно-скорочений виголос — хоч у здрібнілій формі — знайшов я у Маркіяна Шашкевича в поезії „Погоня“: „Ходім коню на Вкрайноньку степами блукати!“ (*Вкрайн-онька* здрібніле (пестливе) слово від *Вкрайна*).

II. Отсей четверакий виголос слова „Україна“ стоїть у звязку з його наголосом, бо тільки безнаголосні (неакцентовані)

голосівки можуть заглухнути й перемінити ся на шелестівки (в слові „Україна“ голосівки *y, ʷ* на шелестівки *v, ʷ*).

1) В повному, чотироскладному виголосі це слово має двоякий наголос: а) „Україна“ і б) „Україна“.

а) Звичайно паде наголос на наросток, себ то на головку *-i-* (на третій склад від початку слова, згідно на другий склад від кінця слова рахуючи): „Україна“. Се найзвичайніший, начастіший, найбільше розповсюднений наголос. В українсько-російським словарі Бориса Грінченка під словом „Україна“ зазначено виключно тільки сей наростковий наголос. Завдяки цьому наголосови слово „Україна“ римується в творах наших найкрасших поетів зі словами, що мають наголос також на передостанньому складі, як: *країна, руїна, дитина, година, калина, чужина, дівчина, домовина, сиротина...* Н. пр. у Шевченка читаємо: „Привітай же моя ненько, моя Україно, || Моїх діток нерозумних, як своєю дитину...“ („Думи мої...“); „Ой нема, нема, ні вітру ні хвилі із нашої України! || Чи там раду рядять, як на Турка стати, не знаємо на чужині...“, „О мій Бже України! || Не дай загинуть на чужині...“ („Гамалія“); „Світить білолиций на всю Україну, || Світить, а не бачить мою сиротину...“ („Гайдамаки“); „Наша дума, наша пісня не вмре, не загине! || От де, люде, наша слава, слава України...“ („До Основ'яненка“); у Куліша: „Була колись, кажуть, щаслива година: || Як сад рясний, процвітала уся Україна...“ („Дунайська дума“); „І чужі ми чуженці в рідній Україні, || Як пташина без гніздечка на німій руїні...“ („Клич розуміння“); у М. Шашкевича: „...Чи в ночі, чи в дніну, || З ним перейду я всю Русь-Україну...“. Таких прикладів можна би навести без кінця.

б) Побіч сего звичайного наголосу стрічається не дуже рідко, хоч і не дуже часто, наголос на корені слова, себ то на складі *-kra-* (на другому складі від початку слова, згідно на третьому складі від кінця слова рахуючи): „Україна“. В українсько-німецькому словарі Євгена Желехівського під словом: *Україна* зазначено двоякий наголос: на наростку і на корені. В російсько-українському словарі М. Уманця і А. Спілки (Львів 1893—1898) під словом „Малороссія = Україна, Вкраїна“ зазначено тільки наростковий наголос, але під словом „Окраїна = Україна“ зазначено наголос на корені і тільки на корені. У Шевченка знаходимо доволі часто корінний наголос у повному виголосі цього слова, н. пр.: „Молітесь, діти! Страш-

ний суд || Ляхи в Україну несуть...“ („Гайдамаки“); „Свою Україну любіть || ...За неї Гóспода моліть...“ („Чи ми ще зійдемо ся...“); „Дніпрó, Україну згадаєм || ...І вéселенько заспівáєм...“ („Чи не покинуть нам, небого...“). [Порівн. Д-р. В. Щурат — Шевченків наголос (Україна чи Україна?) в „Ділі“ ч. 62 з 20. III. 1911.]. В „Українських Приказках“ М. Номиса (С. П. Б. 1864) на ст. 240 в приказці ч. 12.279 „У нас Україна, — треба собі самому хліба укрáйти (= укрáяти)“ зазначено наголос на корені — і т. д. — Олександр Барвінський (в фейлетоні „Руслана“ з 16. III. 1911. ч. 59 п. з. „Перше видання Шевченкових творів у Галичині“) і д-р. Богдан Барвінський („Історичні права українського народу до його народного імени“, Відень—Київ 1918.) думають, що корінний наголос „Україна“ є хибний, та що одиноко - правильний є наростковий наголос „Україна“. На сей погляд ніяк згодити ся не можу. Що в слові „Україна“ наголос на корені куди рідше стрічається, ніж на наростку — се правда, але з того ще не виходить, щоби корінний наголос був хибний. Якби так було, тоді неможливо було би пояснити, відки взяв ся виголос „Україна“, бож прецінь тільки безнаголосна (не наголошена) голосівка -ї- могла перемінити ся в шестівку -й-. На се справедливо звернув увагу вже д-р. В. Щурат у зацитованій висше замітці п. з. „Шевченків наголос“.

2) Трискладний виголос із заглуклою приставкою має також двоякий наголос: а) *Вкраїна* і б) *Вкраїна*, одначе корінний наголос в сему скороченому виголосі (*Вкраїна*) стрічається незвичайно рідко, без порівнання рідше, ніж у повному виголосі.

Приклади: а) „Давно́ колись те діялось у нас на Вкраїні. || Серед селá вдовá жилá у новій хаті́ні...“ (Шевченко — „Утоплена“). „Люблю́, як щі́ру, вірну́ю дружи́ну, || Як безта́ланну́ю свою́ Вкраї́ну...“ (Шевченко — „О думи мої...“). „Думка вóроном літа́є по Вкраї́ні, || Краче, плаче, покланя́ється роди́ні... (Куліш — „Маруса Богуславка“) і т. д.; б) „...За щó я Вкраї́ну люблю́... || а ще не знаю, щó роблю́... (Шевченко — „Хиба самому написати...“).

3) Трискладний виголос з заглуклим наростком має наголос завсігди тільки на корені: „Украї́на“.

4) Також двоскладний виголос, як що стрічається, може мати наголос тільки на корені: „Вкраї́на“.

III. З комбінації виголосу й наголосу виходить, що слово „Україна“ вимовляється в українській мові на шість ладів, а се:

- 1) У-кра-ї-на (найчастійше);
- 2) Вкра-ї-на (дуже часто);
- 3) У-кра́-ї-на (рідко);
- 4) У-край-на (рідко);
- 5) Вкра́-ї-на (дуже рідко);
- 6) Вкрай-на (дуже рідко).

В польській мові вимовляється це слово тільки на оден лад: *Ukraina* з наголосом на наростку (= 1) Україна); в московській (російській) мові виголошується це слово теж тільки на оден лад: *Украї́на* з заглухлим наростком і з наголосом на корені (= 4) Україна).

II.

I. На основі сказаного доси мусить ся приймати як факт певний і безсумнівний, що в нашій мові слово „Україна“ — принайменше в повному виголосі — має дво який наголос. Таких слів з двояким наголосом в українській мові досить багато, хоча куди менше, ніж слів з виключним поодиноким наголосом.

Причиною двоякого наголосу буває найчастійше диялектологічна ріжноманітність, себ то неоднаковість ріжних говорів (диялектів); н. пр. на Придніпрянщині наголошують: весі́лле, лі́кар, поча́ток, простира́ло, го́йдати, прихо́дити, прино́сити, пи́шу, ка́жу, лю́блю..., а в Галичині акцентують: весі́ллé, ліка́р, поча́то́к, прости́рало, го́йдати, приходя́ти, прино́сити, пи́шу, ка́жу, лю́блю... Се т. зв. наголос двоякий ріжноговірний (диялектологічний). Для слова „Україна“ причиною двоякого наголосу не може бути диялектологічна ріжноманітність, бо хоч Галичане через опозицію до польщення раднійше наголошують корінь слова „Украї́на“, а Придніпрянці навпаки через опозицію до Московщини воліють наростковий наголос: „Украї́на“, то одначе оба наголоси вживаються і на Придніпрянщині і в Галичині; більше того — оба наголоси в суміш оден побіч другого стрічаються в творах одного й того самого автора — і то такого клясичного автора, як Шевченко, — ба, часто навіть в однім і тім-же творі великого Кобзаря.

II. Часто причиною двоякого наголосу буває неоднакове значінне слова, як н. пр. му́ка і мука́, кома́шня і комашня́, пі́сарка і писа́рка, кра́янка і крайнка́, пізна́ю і пізнаю́, ви́граю і виграю́, ко́пати і копа́ти, поки́дати і покида́ти, заї́здити і за-

їздіти, брата́ва і братова́, ста́рший і старши́й і т. д. Се т. зв. наголос двоякий ріжнозначний (семазіольогічний). Правда, і слово „Украї́на“ має двояке значінне, бо як імя загальне (*nomen commune*) значить тільки, що окраї́на, що всяка далека, погранична краї́на, а як імя власне (*nomen proprium*) є назвою цілої нашої рідної краї́ни, або її осередної части, Придні́пряньщини, то одначе се двояке значінне не йде в парі з двояким наголосом, бо і в одному і в другому значінню вживаєть ся оба наголоси. Хоч у словарі Уманця і Спілки слово: „Украї́на“ в значінню: „окраї́на“ як імя загальне має тільки корінний наголос, то одначе в словарі Грінченка має це слово в обох значіннях однаковий наростковий наголос, а в словарі Желехівського і для одного і для другого значіння зазначено однаково оба наголоси без ріжницьі. У Шевченка слово „Украї́на“ вживаєть ся завсігди тільки як імя власне, одначе в сьому значінню — як висше показано — воно являєть ся не тільки з наголосом на наростку, але часто з наголосом на корені. З усього сказаного виходить, що причиною двоякого наголосу в цему слові не є його значінне, бо кожде значінне сего слова лучить ся з обома наголосами.

III. Одначе в українській мові стрічаєть ся чимало й таких слів, що мають двоякий наголос незалежно від диялекту і незалежно від значіння; се т. зв. наголос двоякий хиткий, як н. пр. го́ру і гору́ (accus.), се́стро і сестро́ (vocat.), дівчина і дівчи́на, чужина́ і чужи́на, полони́на і полони́на, да́вний і давни́й, лівий і лівий, близький і близький, ве́село і весе́ло, хо́лодно і холо́дно, вона́ бу́ла і вона́ була́, везе́те і везете́, несе́те і несете́, підме́сти і підмести́, думати і думати́, воро́жити і ворожити́, мо́ргнути і моргну́ти...; наголос хиткий може бути навіть троякий, як н. пр. бу́ковина, буко́вина і букові́на... Причиною хиткого наголосу є розвиток мови, бо — як загально відомо — поодинокі слова, форми, звуки й наголоси виходять з уживання, затрачують ся, вимирають, а на їх місце появляють ся нові слова, нові форми, нові звуки й нові наголоси. Та сей розвиток мови доконуєть ся не нагально, не раптово, а йде дуже помалу й поступенно, звичайно на протягу цілих століть: давні форми й давні наголоси не щезають за одним махом, а держать ся ще довгий час побіч нових форм і нових наголосів, хоч стрічають ся що раз рідше й рідше. Значить, як що якесь слово має двоякий наголос хиткий, то оден з тих наголосів є давнійший, а другий пізнійший, новійший, який розви-

нув ся з того давнійшого. З уваги на се можна би наголос хиткий назвати наголосом розвитковим або генетичним. Як раз такий хиткий чи то генетичний наголос двоякий знаходимо в слові „Україна“. Виринає питання, котрий з обох наголосів сего слова давнійший, а котрий новіший та в який спосіб і для чого появив ся новіший наголос замість і побіч давнійшого.

III.

I. В українській акцентуації часто бачимо таку появу, що в приставкованому слові наголос паде дальше від кінця слова, ніж у самому слові головному без приставки, значить, приставка додана на початку слова мовби притягає до себе наголос і він, піддаючись сій притягаючій силі, відсуваєть ся від кінця слова та присуваєть ся ближше до приставки, хоч і не паде на саму приставку. Ось приклади сеї появи: рука́ — але: пору́ка; нога́ — але: відно́га, стоно́га; вина́ — але: провина́; вага́ — але: пова́га, відва́га, розва́га; краса́ — але: прикраса́, окраса́; сестра́ — але: посестра́; слуга́ — але: прислуга́, заслуга́, вислуга́; біда́ — але: побіда́; басо́к — але: підбасо́к; лісо́к — але: підлісо́к; річний (від: ріка́) — але: зарічний; кутний — але: трику́тний; мутний — але: каламу́тний, баламу́тний; кого́, чо́го, кому́, чому́ — але: ніко́го, нічо́го, ніко́му, нічо́му; водіти — але: верхово́дити, волово́дити; бродіти — але: колобро́дити... і т. д. Богато прикладів сеї появи можна знайти також у старогрецькій та староіндійській акцентуації — і тому треба припустити, що ся поява сягає найдавніших початків нашої мови. Отся поява поясняєть ся стремлінням мови до зрозумілості, а саме стремлінням до того, щоби при помочи присунення наголосу до приставки — зазначити тісну злуку приставки з головним словом в нову цілість, в нове одноцільне слово. (Прошу порівнати отсі вислови: я вважав її за слугу́ — я вважав її заслугу́; при слугі́ не годить ся дурниць говорити — прислугі́ не годить ся дурниць говорити; три кутні́ зуби — трику́тні́ зуби; додай мені́ дещо́ від ваги́ — додай мені́ дещо́ відва́ги; ходім під лісо́к — там росте підлісо́к; пішла́ по сестру́ — тай привела́ посестру́ — і т. и. Через порівнання отсих висловів можемо легко зміркувати, яку велику вагу має пересунення наголосу для їх розріжнення та лекшого їх зрозуміння).

Таку самісіньку появу присунення наголосу до приставки бачимо також на корінному наголосі слова „Україна“ чи „україна“, коли супоставимо це слово зі словом: *країна*, яке все і всюди має виключний наголос тільки на наростку, а саме:

країна — україна.

Що маємо тут ту саму — а не іншу — появу, на се вказує також обставина, що між спроставкованими словами, створеними тим же самим наростком *-ин-а-*, знаходимо ще кілька інших прикладів подібного присунення наголосу до приставки, а саме:

глибина — заглибина,
 кітли́на — закітли́на,
 пухли́на — опу́хлина...
 годи́на — невзго́дина,
 доли́на — продо́лина,
 куті́на (= кут) — заку́тина,
 суди́на — посу́дина...
 краї́на — окраї́на

і в слід за сим:

країна — україна!

(Прошу порівнати вислів: „У країні милій“ (*locativus* від „країна“) з висловом: „Україні милій“ (*dativus* від „Україна“; оба сі рівнозвучні вислови лекше розрізнити, коли сю ріжницю зазначимо наголосом, акцентуючи другий вислів: „Україні милій“, а труднійше розрізнити, коли наголошуємо: „Україні милій“).

Значить, корінний наголос: „Україна“ — се стародавній, первісний і правильний наголос спричинений спроставкованнем, бо й загалом спроставковані йменники жен. роду закінчені наростком *-ин-а* (*-ін-а*) мають з правила наголос на корені, як н. пр. підва́лина, розва́лина, розко́лина, прога́лина, пропу́клина, обста́вина, усло́вина, вибо́їна, порі́чина, похре́бтина, пере́клада, відуме́рщина... і т. и. Одначе не в усіх таких словах удержав ся той корінний наголос, а принайменше не всюди удержав ся він як одинокий і виключний наголос, бо побіч него і замість него появил ся з часом наголос на наростку. Так стало ся і в слові „Україна“. Чому так стало ся, постараю ся пояснити.

II. Було кілька причин, які викликали появу нового наголосу на наростку слова „Україна“.

1) Доки се було ще нове, ще не утерте слово, так довго відчувала ся сильна потреба зазначити наголосом тісну сполуку приставки з головним словом, себ то приналежність приставки до суцільної єдності новоутвореного слова. З часом, коли це слово вже утерло ся, ся потреба стала слабшою, бо вже й так наслідком частого уживання слова приналежність приставки до суцільної єдності слова вбила ся в пам'ять. Значить, з часом відпала, а принайменше ослабла та причина, ізза якої наголос було присунув ся ближше до приставки — і тому наголос міг уже й у спроставкованому слові заняти те саме місце, на яке паде наголос в головному слові без приставки, себ то в слові „країна“.— *Cessante ratione accentus — cessat accentus ipse.*

2) Другою причиною цієї переміни була анальоґія до головного слова, значить стремління, з уваги на подібність слова „Україна“ до слова „країна“ надати обом словам однаковий наголос, а саме поставити в слові з приставкою такий самий наголос, як у слові без приставки. Такий вплив наголосу слова головного на наголос слова спроставкованого проявляєть ся в нашій акцентуації досить часто; з осібна стрічають ся такі анальоґічні наголоси також в інших спроставкованих іменниках втворених наростком -ина (-їна), як н. пр.: посудіна, закітліна, окраїна (побіч: посудіна, закітлина, окраїна) через анальоґію до слів головних (безприставкових): судіна, кітліна, країна (порівн. Словар Желехівського). Сю етимольогічну анальоґію скріпило без сумніву діланне т. зв. поетичної анальоґії, себ то анальоґії до наголосу таких слів, які в народних піснях і в віршованих творах письменників найчастійше римують ся зі словом „Україна“. Маю тут на думці безприставкові йменники закінчені наростком -ина (-їна), які здебільша мають наголос на наростку, тоб то на передостанньому складі, як: родіна, дитіна, годіна, хатіна, каліна, чужіна, дівчіна, руїна, сиротіпа, домовіна і т. д. — З уваги на се можна наростковий наголос слова „Україна“ назвати анальоґічним наголосом.

3) Та найважнішою причиною, для якої в слові „Україна“ появил ся наголос на наростку, було стремління зберегти наросток та охоронити слово перед затратою наросткової голосівки. Бо наслідком того, що в слові „Україна“ первісно наголос падав на корінний склад, а наросток був без наголосу, наросткова голосівка -ї- заглухла, перемінивши ся в шелестівку

-й- і так повстав скорочений виголос „Україна“. Та сей скорочений виголос менше виразний від повного тай ізза того менше зрозумілий; оттим то в інтересі зрозумілості мови треба охоронити слово перед сим скороченням і забезпечити слову повний виголос. Одначе се забезпечення можна досягнути тільки тим способом, що на наростковій голосівці -і- поставимо наголос, бо тільки наголос може охоронити сю голосівку від затрати. Ось так через реакцію проти скороченого виголосу „Україна“ з заглухлим наростком — появил ся в повному виголосі наголос на наростковій голосівці -ї-: „Україна“. З уваги на ціль, для якої ставимо цей наростковий наголос, можна його назвати охоронним наголосом.

Прикладів подібного охоронного наголосу можна в українській акцентуації знайти чимало, як ось: беремó, ростемó, печемó, живемó, товчемó, веземó, бережемó... замість і побіч: берём, ростём, печём, живём, товчём, везём, бережём...; сидимó, лежимó, варимó, платимó... замість і побіч: сидім, лежím, варім, платім...; посадíть, полєжíть, заходíть, приносíть, приводíть, укрóїть... замість і побіч: посíдьте, полєжте, заходьте, приносьте, приводьте, укрійте...; посидí, полєжí, заходí... побіч і замість: посíдь, полєж, заходь...; умерéти, підперéти, натерéти... замість і побіч: умérти, підпérти, натérти...; сестér, дочóк, сósон, перél, земéль, вишéнь... замість: сéст(е)р, дóч(о)к, сós(о)н, пёр(е)л, зём(е)ль, виш(е)нь... (nomín. plút. сéстри, дóчки, сósни, пёрли, зёмлі, вишні...); чомú, щóбі, кобі, сюді, тудí, колі, лишé, ужé... побіч і замість: чом, щóб, коб, сюд, туд, коль, лиш, уж...

III. Хоч у слові „Україна“ наростковий наголос появил ся пізнійше, ніж корінний, то одначе причини, які його викликали, такі важливі, що сей новійший наголос став більше розповсюднений від первісного корінного наголосу, який де далі чим раз то рідше стрічаєть ся — і можливе, що з часом вийде цілком з уживання. Тоді слово „Україна“ буде мати одинокий і виключний наголос на наростку, себ то на голосівці -і-. Та поки-що се ще не стало ся й тому слову „Україна“ має двоякий (альтернативний) наголос.

IV.

На основі всього, що доси було сказано, можемо установити генетичний розвиток і хронологічний порядок виголосів і наголосів слова „Україна“ в отсему висліді:

1) Найдавнішою (бо первісною) формою сего слова є повний виголос з наголосом на корені: „Украї́на“.

2) З сеї первісної форми повсталася скорочена форма з заглухлою наростковою голосівкою, себ то виголос: „Украї́йна“.

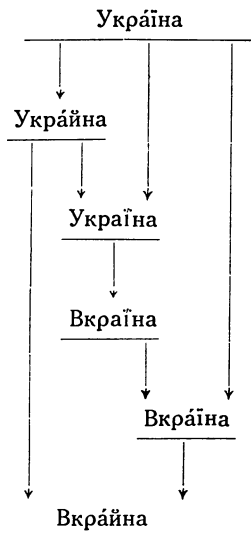
3) Через реакцію й антитезу до сего скорочення появилася в повному виголосі охоронний наголос на наростковій голосівці і так повсталася форма з повним виголосом і наголосом на наростку: „Украї́на“.

4) З сеї повної форми через заглухнення приставки повсталася скорочена форма з глухою приставкою і наголосом на наростку: „Вкраї́йна“.

5) З комбінації форм означених тут під 1) і 4) повсталася скорочена форма з глухою приставкою і наголосом на корені: „Вкраї́йна“.

6) Наконєць з комбінації форм означених тут під 2) і 5) повсталася подвійно скорочена форма з глухою приставкою й глухим наростком: „Вкраї́йна“.

Отсей розвиток виголосів і наголосів слова „Украї́на“ можна наглядно зобразити такою графічною схемою:

V.

На закінченне хочу до сих теоретичних висновків додати декілька практично - дидактичних заміток про те, як треба ви-

голошувати й наголошувати слово „Україна“ та витворені з него похідні слова.

1) По змозі треба все і всюди вживати повного виголосу, значить треба вимовляти й писати: *Україна, Українець, Українка, український* і т. д., а се тому, бо повний виголос найбільше розповсюднений і найбільше виразний та зрозумілий. Сей повний виголос треба по змозі все і всюди наголошувати на наростку, себ то на наростковій голосівці -ї-, значить треба акцентувати так: *Україна, Українець, Українка, український* і т. д., а се тому, бо наростковий наголос найбільше розповсюднений і найліпше забезпечує повний виголос слова.

2) Скороченого виголосу з заглухлою приставкою й наголосом на наростку: *Вкраїна, Вкраїнець, Вкраїнка, вкраїнський* і т. д. вільно вживати тільки тоді, коли попереднє слово має на кінці голосівку, та не вільно так вимовляти, ані писати по словах закінчених шелестівкою; одначе красше сих форм оберегати ся.

3) Корінних наголосів: *Україна (Вкраїна), Українець (Вкраїнець), Українка (Вкраїнка), український (вкраїнський)* і т. д. треба по змозі оберегати ся, бо сі наголоси перестарілі й виходять з уживання; такі наголоси вільно ставити виїмково тільки в віршах, де сього вимагає ритміка, та й то лише як *licentiam poeticam*.

4) Ще більше треба оберегати ся виголосів з заглухлим наростком: *Україна, Вкраїна*, бо сі виголоси противні духові нашої мови не тільки тому, що вони невиразні та що проти них проявила ся реакція в нашій мові, але також тому, що з сих виголосів не можливо витворити похідних слів. Такі похідні слова, як: Українці, Українка, український... ніде не стрічають ся, бо їх було би трудно вимовити ізза недоброзвучного накопичення шелестівок. Оттим то виголосів: *Україна, Вкраїна* треба вистерігати ся навіть у віршах. Розуміть ся, що як де сі виголоси стрічають ся в віршах, чи в інших творах письменників, то треба їх так вимовляти, як вони написані.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ КОЛІВЩИНИ.

МЕМУАР ІГНАТІЯ ФІЛИПОВИЧА.

ПОДАВ ІВАН ШПИТКОВСЬКИЙ.

Побіч трьох монашеських обітів: чистоти, убожества та послуху — четвертим майже обітом василіянських монахів був обов'язок кожного їх монастиря робити записки з подій, які самі пережили, або про які від других осіб довідали ся.

Сей обов'язок письменної традиції пригадують своїм підчиненим монахам василіянські архимандрити¹⁾ та протоігумени в окремих своїх посланнях; справа ведення літописних записок є предметом частих дискусій кожочасного василіянського собору (капітули)²⁾; підчас щорічної візитації монастиря обов'язково перевірював і відімував протоігумен усі записники кожного монастиря, а в деяких монастирях находить ся спеціальний „notarius archivi monasterialis“.

І так крім докладних фундаційних записок та облігатів, спису живучих і померших монахів, опису чудотворних ікон та чудес ізза їх приводу, крім нотаток про діяльність окремих черців — членів якогось монастиря, опису розвою церковних братств, місій, монастирських шкіл, крім парохіяльних, душпа-

¹⁾ Гл. прим.: „Copia litterarum Perill. Rev. Dni Josaphati Siedlecki, Abb. Ovrucensis, Provincialis per Poloniam...“ з 26 марта 1766 р., в Кристинопільській васил. літописі (ст. 3—4), яка знаходить ся в архіві монастиря ОО. Василіян у Львові.

²⁾ Гл. звіти з василіянських капітул, записані між иншим в Буцацькій василіянській літописі т. II. з рр. 1841—93, на ст.: 6, 59, 127 і ин. Підчас львівської капітули в 1858 р. (вересень), якої предсідателем являєть ся рівночасно як папський візитатор ордена, пряшівський угро-руський єпископ Йосиф Гаганець, а секретарями „e parte Ill. Dni. Prosulis Visitatoris R. D. P. Alexander Duchnowicz, Cathedralis Eccl. Eperiensis lector canonicus et archidiaconus Cathedralis ac Spopusiensis s. Sedis Apostolicae consistorialis Assessor et pauperum advocatus“ та Август. Устиянович „monasterii Buczaccensis vocalis et gymnasii Professor“ — пригадує згаданий обов'язок капітульна постанова словами: „Ordini magnopere commendatur, ut in qualibet domo religiosa unum individuum pro historiographo domus designetur, historiamque eiusdem ad amussim scribatur, in monasterio vero, in quo Provincialis residet, totius ordinis historiam et eventus fusius notet...“ (op. cit. ст. 127).

стирських книг, крім каталогів бібліотечних книжок, економічних книг, реєстрів челяди, діярів різних монастирських „фабрик“ — нотовано дуже часто важніші події з життя фундаторів монастиря та інтересніші факти з життя місцевости, краю, держави, в якій знаходився монастир. Сі записки дають не раз багато місця загально-європейським подіям політичної, економічної і культурної натури, особливо, коли вони доторкають василіянського ордену, унії, або католицької церкви.

Такою подією, що склалася на границі польсько-російської держави, як вислід католицько-уніятської експанзії, чи стрічі двох релігійних течій, в якій безпосередно заінтересовані були Василіяни, є уманська різня на загальному тлі Коліївщини.

Тому й не дивно, що Василіяни звязані обовязком письменної традиції, які мали між собою нерідко людей світлих, освічених по найславніших західно-європейських вищих школах, дали нам кілька записок про Коліївщину, та є надія, що не одна ще письменна пам'ятка відкриється у забутих василіянських архівах.

Дотепер завдячуємо Василіянам мемуар о. Корчинського, о. Срочинського, т. зв. мемуар Тучапського та Поєму про уманську різню, яка посередно також василіянського походження. До сього ряду прибуває ще один мемуар о. Ігнатія Филиповича, якого оригінальна рукопись знаходить ся у д-ра Александра Чоловського, директора львівського мійського архіва.¹⁾

Згадана рукопись є подовгастої вісімки, оправлена в шкіру як книжка. На хребті золочені відтиски, зі золоченими буквами, з яких можна ще прочитати: „...tres morales tom III.“. З сього видно, що зшиток перед написанням та оправленням був на що інше призначений. Долішній ріг хребта книжки знищений молею, подібно надпсована також карточка, приліплена на долі берега книжки, на котрій то карточці видно наднищений бібліотечний знак книжки „40“ чи „70“. Береги книжки покрашені кармазиною барвою. Рукопись писана чітко та старанно одною рукою та одним темно-попелястим чорнилом; декуди до-

¹⁾ Завдяки ввічливості д. д-ра Чоловського міг я покористовувати ся в р. 1909 згаданою рукописю, тому складаю йому за се тут щирю подяку. Рівночасно щиро дякую о. ігум. Вацури за дозвіл користати з вас. львівського архіва та о. Кінахови, що не в однім облегчив мені користання з нього.

писки тою самою рукою. Маргінес по однім й другім боці сторони на один палець широкий. Пагінації бракує, усіх карток є 125, не всюди докладно записаних; декуди (оборотова сторона 34 картки і перша сторона 35 картки) чисті, декуди нарочком оставлено цілу чисту сторону при описі важніших подій, для евентуального їх доповнення. Численні прогалини серед опису пороблені відповідно до зміни матерії в оповіданню; 124 і 125 картка книжки незаписані.

На першій стороні першої картки, не числячи першої кольорованої картки, написано великими буквами такий заголовок: „Pamiętnik czyli spisywanie różnych rzeczy u wiadomości pamięci godnych przez I. X. Ignacego Filipowicza Z(akonu) S(więtego) B(azylego) W(ielkiego) R(oku) P(ańskiego) 1794“; друга сторона тої картки чиста. На 2 і 3 картці містить ся вступ до мемуара, де автор розводить ся над своїм розумінням історії, цілю і мотивами до написання мемуара. На слідуєчій картці, зараз на першій її стороні з гори зачинаєть ся властивий мемуар словами: „Rzecz zaczyna się od roku niby 1740 przez Miscellanea Notabene etc...“ На картах 12 v. до 17 знаходить ся опис Уманської події, на цілій 55 карті згадка про „волинську революцію“. На 125 карті написано: „Koniec tey książki — 1799“.

Для докладнішого пізнання та оцінення вартости згаданого жерела мусимо познайомити ся з його автором.

З самого мемуара не можемо багато сказати про автора. Із заголовку рукописі довідуємо ся, що о. Ігнат Филипович був Василіянином, уніятом. Зі способу писання його записок слідно, що автор мав широкі політичні інтереси й цікавив ся загально-європейською політикою; по деяких висказах видно, що він чуєть ся польським громадянином і горячим польським патріотом, який про справи „naszey ouczynny“ і гарнійші пориви ліпших Поляків відзиваєть ся з великим теплом.

Дещо більше про автора довідуємо ся з трьох-томової т. зв. „Книги диспозицій“¹⁾ що знаходить ся в архіві львівського монастиря ОО. Василіян (сігнат. бібл.: Nr. 15—17).

На ст. 558, II. т. читаємо про автора ось такі біографічні дані, писані Анастазієм Пйотровським, справлені, здаєть ся, декуди самим автором:

¹⁾ „Cathalogus Alphabeticus Patrum et Fratrum O. S. B. M. in provincia Polona... conscriptus anno D. 1766 die 17 8bris v. s. Ovruciae per secretarium R. P. Anastasium Piotrowski“ т. I—III.

„Ignatius Filipowicz, in saeculo Joannes, filius Joannis et Catharinae (над рядками рукою автора (?) „mense Augusto“) 1751 anno in palatinatu Russiae, civitate Leopoliensi, ingressus religionem in monasterio Poczajoviensi anno 1767 (над рядками: „die 25 Septembris“); ibidem post annuam probationem professus anno 1768 (над рядками, тоюж рукою: „die 26 Septembris“) et illico dispositus est ad Zamoyscense monasterium pro studio Philosophico, inde finito biennali cursu philosophiae, dispositus Romam pro studio Theologico, quo per quadriennium finito, consecratus ibidem presbyter, expeditus ex Collegio Graeco mansit in residentia nostra ad aedes ss. Sergii et Bacchi studio linguae Graecae additus. Post annum ad provinciam revocatus mansit in m-rio Poczajoviensi vicemagistri novitiorum et nonnunquam praedicatoris munere functus. Anno 1776 dispositus Univiam pro professore rhetoricis, (иншою рукою): ubi per biennium docendo rhetoricam, per biennium philosophiam (mansit). Tandem in Januario 1781 translatus Leopolim pro docenda theologia, spec. dogmatica. (Иншою рукою): Tandem ad m-rium Podhorcense, quo superior dispositus, ibidem mortuus est“.

На ст. 555 т. с. тому написано чорним, свіжим чорнилом, модерним почерком пера (по висказам теперішнього о. архиваря, рукою о. Михняка, архиваря вас. львівського архива в 1900 рр.): „Ignatius Filipowicz, allumnus de Collegio Graeco, doctor theologiae et philosophiae habuit privilegium in quavis hebdomade duabus vicibus altare... habuit facultatem legendi libros prohibitos et dare indulgentiam plenariam in articulo mortis moribundis“.

Поза сими сухими, хоч достаточними датами для біографії автора пізнаємо кілька важніших рисів його вдачі, як чоловіка, як монаха і письменника по прочитанню Літописі Підгорецького монастиря,¹⁾ яку він сам провадив як його ігумен від 1784 до 1799 р., в т. II. ст. 205—163. До Підгорець на ігуменат прибуває дня 21 січня 1784 р.²⁾ і перебуває в нім аж до самої смерті, до 14 грудня 1800 р.³⁾ Протягом 16 літ розвиває душпастирську діяльність, що дуже докладно нотує в монастирській літописі, заходить ся коло піднесення релігійного духа та виступає проти „wykroczościom“ своєї монастирської собратії.⁴⁾

) Літопись Підгорецького монастиря, ведена від 1763 р. т. I—II., переховуєть ся в протоігуменськiм архiвi у Львовi сiрн. Nr. 105.

2) op. cit. т. II. ст. 205. 3) op. cit. т. II. ст. 264. 4) op. cit. т. II. ст. 214.

Автор мусів бути чоловіком з товариською огладою, бував часто у підгорецьких властителів воєводи Вацлава і Северина Ржевуських, головно в дні імянин; тоді виступав з ріжними принагідними віршами, панегіриками і пр. свого укладу, в латинській і польській мові;¹⁾ з них деякі мали бути друковані.²⁾ Ржевуські знов часто його ревізитують. Раз записано прибутте в монастир еп. Рилла; під 1790 р. занотовано українську проповідь, виголошену одним черцем в монастирській підгорецькій церкві. Крім сих подій чисто монастирського характеру інтересують автора — як видно з літописі — також світові події: дорожнеча на збіже (ст. 129), великі шкоди, заподіяні атмосферичними явищами, головно вітрами (ст. 222 і пр.) та ріжні політичні події.

Крім нашого мемуара, підгорецької літописі та згаданих віршів, остало ще кілька сучасно друкованих творів автора, головно проповідий і віршів, які — по словам теперішнього львівського василіянського архиваря, о. Кінаха — знаходять ся в деяких галицьких василіянських бібліотеках. В бібліотеці ОО. Василіян у Львові переховуєть ся пять друкованих промов-проповідий та один вірш релігійного змісту. Ось вони:

1) „In laudem | Divi Gregorii Nazianzeni | Ecclesiae Doctoris Oratio | dicta in Basilica princ. | Apost. S. Petri vaticana Romae A. D. MDCCLXXIV., die XV. Junii | per R. P. Ignatium Filipowicz | presbyterum Ord. S. B. M. Philos. et | scrae Theologiae doctorem, tunc Collegii Rom. Graeci Alumnum“. — Leopoli literis Pillerianis 1789. З дедикацією: „Ad Illssum Dnum, Dnum Josephum, comitem Rzewuski, capitaneum Drohobycensem“. На дальшій стороні поміщений вірш в честь Ржевуського, дальше є латинська проповідь. Друк має ст. 16, 8°; бібл. сигн. Nr. 6503.

2) Kazanie | na uroczystość wniebowzięcia | Nayświętszey Maryi Panny | miane | w cerkwi Stauropigialney Lwowskiey | podczas wielkiej Mszy s. spiewaney | r. p. 1781, dnia 15 sierpnia | przez xiędza Ign. Filipowicza, s. Teologii doktora y profesora w klasztorze | Lwowskim S. Jerzego M.“ W Lwowie w drukarni Kazimierza Szlichtyna. Присвячене: „W. W. J. J. P. P. Michałowi Słońskiemu, Wicesgerentowi Grodzkiemu; Łukomskiemu, konfraternii Seniorowi; Grzegorzowi Uranowiczowi, c. k. fisk. assessorowi pierwszemu, konfraternii wiceseniorowi; Jakubowi Arfińskiemu, c. k. apell. sądów

¹⁾ op. cit. т. II. ст. 218, 248 і и. ²⁾ op. cit. ст. 221.

adwokatowi, konfraternii sekretarzowi y całej konfraternii“. Друк ст. 34; бібл. сигн. Nr. 4448 ж. А.

3) Kazanie na uroczystość Narodzenia N. Maryi podczas wprowadzenia i wniesienia z kaplicy do nowej cerkwi Cudownego obrazu teyże Matki B. Cudowney w Poczayowie, dnia 8 września 1781. Poczayów 1791. (Опис на основі бібліотечного каталогу).

4) W dzień uroczysty | B. Jana z Dukli | w kościele JXX. Bernardynów, w Lwowie | kazanie | Jaśnie wielmożnemu N. J. Xdzu Piotrowi | Bielańskiemu | Biskupowi lwowskiemu, halickiemu, kamienieckiemu | przypisane | dnia 13 lipca roku 1788 | miane | przez X. Ign. Filipowicza Z. S. B. W., filozofii i S. teologii Doktora“. W Lwowie. Drukiem Pillerowskim; ст. 14, вел. 8°; бібл. сигн. Nr. 7083.

5) Przetłumaczenie i ułożenie w wierszach sławnego | we wszystkich prawie yęzykach y krayach Hymnu akafistowego | o zwiastowaniu Nayśw. Maryi Panny | na honor teyże Królowey nieba y ziemi | uczynione | przez J. X. Ign. Filipowicza, Bazylana | filozofii y s. teologii doktora, superiora podhoreckiego | roku p. 1793, dnia 25 marca. На 2 стор.: „De laudibus | Smae Dei Genetricis Mariae | Idyllion | ricitatum olim in ecclesia s. Athanasii Romae | R. P. Ign. Filipowicz O. D. B. M. | Philosophiae et s. Theologiae Doctorem | tunc Collegii Rom-Graeci alumnum“. | З початку латинський текст, дальше польський переклад. Ст. 14, 8°; бібл. сигн. Nr. 6886.

6) „Kazanie | o godności, obowiazkach | i potrzebie | Kapłanów | z okoliczności powtornych prymicyów | pewnego kapłana | miane w Brodach | przez | JX. Ign. Filipowicza Z. S. B. W. | filozofii i s. teologii doktora s. p. | Roku P. 1798, dnia 30 listopada“. W Lwowie 1800, drukiem Pillerowskim. Мала 8°, ст. 51; бібл. сигн. Nr. 4382 Чс.

З висше поданих біографічних даних автора та з його письменницької спадщини можна сказати, що Іван Филипович родив ся у Львові 1751 р., як 16-літний хлопець вступив до почаївського монастиря, скінчив 2 роки філософії в Замостю. Звідси, як талановитого абсолювента середньої школи — бо лише таких посилено звичайно на загальний кошт до заграничних висших шкіл — вислано його до Риму, до т. зв. „грецької колегії“. По чотирилітній науці в Римі видержав два (римські) докторати, висвятив ся та віддав ся дальшим студіям класичних мов. Відкликаний з Риму до провінції став учителем в Пochaєві, опісля професором реторики і філософії в Уневі та

професором теології у Львові, а відтак через 16 літ аж до смерти як ігумен жив в підгорецькім монастирі. Филипович визначав ся як богослов і учитель, проповідник і письменник. Письменницька жилка у нього велика! Вже в церкві св. Атаназія в Римі виступає він з латинськими віршами в честь Богородиці, а потім майже ціле життя займаєть ся писаннем ріжних принагідних віршів. Филипович належить до ліпших проповідників. Вже як питомець грецької колегії проповідує у ватиканській базиліці в Римі, а опісля бачимо його зі словом під час всяких важнійших церковних свят в околиці місця його перебування. Автор — людина честилюбива: свої вірші та проповіді стараєть ся захистити друком перед забуттем, свою діяльність всюди зазначає в своїх писаннях. Письменницький наклін каже йому занотувати важнійші монастирські події в літописі, а інтереснійші факти ширшого політичного значіння в нашому мемуарі.

З висше наведених даних можна приблизно означити час та докладнійше подати місце написання мемуара. Хоч подія уманської різні знана була авторови ще як новикови почаївського монастиря, то охота і постанова написати мемуар дозріває в нього аж в підгорецькім монастирі, коли був ігуменом. Із заголовку записок та з нотаток при їх кінци пізнати, що записки початі в 1794, скінчені в 1799 р. на всякий случай перед 1800 р., перед його смертю.

Мемуар о. Филиповича написаний ясно і плавно, декуди з гумором; читаєть ся приємно і без утоми. Для близшого пізнання і означення вартости жерела належить згадати про ціль і мотиви, що кермували автором при його писанню та його погляди на мемуаристику. У вступі (к. 2) пише автор ось так про об'єктивне представленне подій: „*Jak wielkiey do historyi pisania potrzeba rzetelności u prawdy, wiadomości u biegłości u przymiotów tym podobnych, tak naywięcey potrzeba także bezstronności, szczerości, unikania pochlebstwa, rozeznania między prawdą u fałszem, wyrażenia wszystkiego istotnego u dokładnego, krótkości, a gdzie okoliczność każe u obszerności*“. Про спосіб і ціль написання свого мемуарика висказуєть ся автор на тим самим місци тими словами: „*Ani się piszący trzymać chce porządku zwyczajnego pisarzom wielkich dzieiów, xiąg, tomów, bo niema myśli z tą xiążką wyiawiać się przed publicznością, ani chwały, ani korzyści szukać, przedsięwziwszy tę zabawkę więcey dla swey pamięci u satysfakcyi, nizeli dla ludzkiego oka*“.

Тому отже, що автор пише сей мемуар — як каже сам — для себе самого, для розради („dla zabawki“) чи радше з писарського нахилу, а не мав охоти „wyiawiać się przed publicznością“, тому й писаний він від руки, без заховання якогось хронологічного, або генетичного порядку. Як видно з біографічних даних, мало вістий поданих з автопсії; деякі цитати і натяки серед тексту вказують, що жерелом до сього мемуара були також відомости з різних польських та італійських часописий, з летючих друків, відозв, письм та деякої історичної літератури. Декуди цитовані листи пр. російських і пруських генералів до короля та королівські до Костюшка.

Вправді мемуар зачинаєть ся „niby od 1740 r.“, та з того часу дуже скупі вісти. Також час від початків королівства Стаиислава Августа аж по 1790 р. описаний лише загально на тлі ширшої європейської політики. Більше там говорить ся про заграничні події, політику сусідних держав, про війну Росії з Туреччиною, про реформи Йосифа II. та зміни на папським престолі, чим про справи в Польщі. З тих послідних автор доторкаєть ся легко боротьби барських конфедератів з російською армією, пустошення польських провінцій серед того, та малює докладнійше становище польського правительства до конфедерації. Щойно від 1790 рр. пановання Понятовського Филипович займаєть ся виключно польськими справами і лише декуди робить малі екскурсії в політику найблизших сусідів.

Українським справам присвячує автор дуже мало місця; з них найбільше ще дає місця уманській різні (карти 12—17); під 1770 р. читаємо про „повітре“ на Україні (к. 20), дальше на цілій карті згадка про „волинську революцію“ з 1789 р. (к. 55), врешті кілька подробиць про церковні відносини на Україні в 90 рр. XVIII ст. (к. 93—100).

З поданих автором даних до гайдамаччини не багато находимо нового, з інтереснійших належить підчеркнути отсі: генералізованне причин Коліївщини, згадка про велику скількість Поляків і Жидів, що втікли з Умані перед облогою, про малу охоту обляжених до оборони города, про убитте уманських Василіян числом сім та про трачення коліїв в Перемишли. Дату уманської різні, 16 червня, можна уважати як день, в яким прийшла відомість про се до місця побуту автора.

Кілька дрібниць невірнo поданих (про велике число убитих і то майже всіх, що знаходили ся в Умані, крім міщан; про час різні; про місце езекуції Гонти; про повішанне 300

коліїв у Львові...) не станемо тут справляти, про се вже було стільки мови в різних студіях до історії Коліївщини, написаних проф. М. Грушевським, д-ром І. Франком і ин. та мною.

Деякі вискази Филиповича про волинську подію¹⁾ ілюструють нам психічну диспозицію уніятського чорного духовенства з приводу подій 1789 р., показують, як Василяне остро осуджували світських священиків, підозрілих о участь в сих подіях, але не говорить ні словом про дійсних винувників і про ті великі муки, які перебули тоді волинські Українці.

З певним вдовolenнєм підчеркує Филипович, що тоді Василяни були *personae gratae*, що їм (Корсакови і ин.) віддавано місця світських крилошан в уніятських капітулах (головно луцькій) по увязненню луцького консисторського інстигатора (Семена Карповського) і усунення офіціалів (Бродовича і и.). Одначе забуває автор додати, бо мусів се знати, що се довіре до Василян також не було у правлячих польських сфер та у польського суспільства цілком повне. Засуджених на смерть „винних“ уніятів не позволяли сповідати Василянам²⁾ лише латинським священикам і монахам.

Стільки що до українських справ, які низше подаємо *per extensum*, з поминеннем неукраїнських загально звісних, декуди банальних річий.

Хоч мемуар, як сказано, не приносить нам багато інтересних вістей, то все таки уважаємо за відповідне подати його деякі виїмки з нього, як характеристичне свідоцтво, як дивилися деякі інтелігентні круги нашого суспільства на уманську подію, глядячи на неї з трохи дальшої перспективи.

¹⁾ „...oficyałów po dyecezyach Ruskich z zakonu Bazylianów poczyniono, nie dowierzano kapłanom (світським)... Wielka ohyda urosła (na) xięży kapłanów u parochów ruskich y na potem plama czarna została się dla kleru (роз. світського), trudno przeniknąć... Musiano coś być, tylko że nie docieczone zupełnie...“

²⁾ Т. Бродович: „Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywar-tey...“ 2-ге видання, 1861 р., ч. I. ст. 112, нотка.

*Pamiętnik czyli spisywanie różnych rzeczy y wiadomości
pamięci godnych przez I. X. Ignacego Filipowicza
Z. S. B. W. R. P. 1794.*

Kapru 12—17: „Do wszystkich tych klęsk i nieszczęśliwości, iedna ieszcze naygorsza y naystraszniejsza przybyła, to iest Rzeź Ukrainśka, która z iakich przyczyn wszcząć by się miała, kto to zgadnie? czyli dla nienawiści wiary y religii katolickiey — około którey mocno pracowano, zwłaszcza na Ukrainie w obrządku ruskim, dokąd naywięcey używano y sprowadzono XX. Bazylianów Missyonarzów; czyli dla wygubienia szlachty Polskiey, ile że w wielk(i)ey liczbie tamże na Ukrainie znaydowali się y w dobrach posiadali, czyli z łakomstwa bogactw y pieniędzy, gdy dla tego Żydom wcale nie przepuszczano, czyli dla uczynienia w kraiu rewolucyi y zamieszania — dosyć, że na granicach Moskiewskich za Kanio-
wem i Humaniem ziawiła się część Haydamaków czyli kozaków, do których coraz więcej kupiło się y buntowało się ludzi y chłopów, daley na Ukrainie w kray Polski zapuszczaiących się y posuwaiących — ogniem y mieczem wszystko niszczących y pustoszących.

NB. Gdy ta nayokropniejsza wieść rozeszła się y boiaźnią nadzwyczajną wszystkich przeraziła, iedne tylko poddaństwa y chłopci bez boiaźni byli, bo się owszem po części do tey hordy kozackiey łączyli. Panowie, Xięża, Szlachta, Obywatele, Żydzi nawet myśleć o sobie y o swoim bezpieczeństwie poczęli, iedni z domów swoich daley, gdzie odieżdżaiąc, drudzy w domach o obronie swey myśląc — naywięcey iednak do miast większych uciekaiąc, między któremi do obrony zdawało się naylepsze miasto Humań, ile (że) dokoła dobrze opatrzone, maiące coś zbroi y ammunicyi y na warcie kozaków nadwornych Potockiego, woiewody kiiowskiego.

NB. Zgromadzenie tedy w tem mieście bardzo było liczne szlachty, dam, studentów w szkołach Bazylińskich, różnych possessorów, obywatelów na Ukrainie zamieszkałych, osobliwie koło Humania, w dobrach rzeczonoego Potockiego, a prawie naywięcej Żydów. Y ci wszyscy spólnie radząc o swoim bezpieczeństwie y życiu, bronić się myśleli y na ten koniec, umówiwszy się z zwierzchnością zamkową y kommenderuiącym porucznikiem Gontą kozakami, tak się albowiem nazywał Gonta, miasto zamknęli, sprzęty y dobytki swoje wcisnowszy, gdzie kto mógł, naywięcej iednak w depozyt do klasztoru XX. Bazylianów oddawszy, lada w dzień spodziewaiąc się napadnienia na miasto rzeczonych Haydamaków, coraz bliżej przyspieszaiących y do Humania naybardziej na rabunek wkroczyć usiłuiących, co się y stało!

NB. Przyciągnęli pod Humaną Haydamacy, a w mieście temczasem radzono się, co czynić; było ich albowiem mniej albo więcej tysiąca, nikogo z miasta wypuścić nie chciano, lecz wszystkich do bronienia się wspólnego zachęcano y przymuszano. Gonta iednak oświadczył się, że z swoimi kozakami wyidzie naprzeciwko, niby na odsiecz y dla odpędzenia Haydamaków od miasta — na co czyli pozwolono, czyli sprzeciwić się nie można, ile że y ufność w nim iednym prawie pokładali wszyscy, iako że był kredytowany w Woiewody kiiow. y respektowany. Wyciągnął w rzeczy samey za miasto z swemi kozakami y złączywszy się z Haydamakami, powiększył okropnego losu miastu y podstąpił razem ze wszystkimi niemal szturmuiąc, iako raczey namawiaiąc i perswadiąc, aby miasto dobrowolnie otworzono, y aby się na niego wszyscy spuścili — iakoż wśród nadziei y boiaźni wahaiąc się y nie wiedząc, co czynić, nie odważono się dłużej opierać się y roziaźrać wściekłość haydamacką, nie broniono się i wpuszczono.

NB. Wpadła zatem cała ta zgraią zbuntowanych ludzi do miasta y wszystkich oprócz mieszczan bić, kłuć, strzelać, rznąć poczeli bez braku, bez litości y miłosierdzia, bez zastanowienia się.

NB. Ci, którzy sposobni byli do bronienia miasta, ile przy bramie znajduiący się, naypierwsi na placu polegli — więcej co było, iako to panów, szlachty, dam, obywatelów, młodzieży, studentów y innych, którzy ieszcze nie pouciekali z Humania, ci wszyscy znajdywali się na nabożeństwie u XX. Bazylianów y wszyscy prawie iedney godziny stali się ofiarą zaiadłości haydamackiey, samych zaś XX. Bazylianów koło siedmiu tamże zabito y pomęczono.

NB. Rabunek potem w mieście powstał naystraszliwszy, wyrzynali bowiem wszystkich, to iest: xięży, szlachtę y Żydów, ich klasztor, domy y sklepy rabuiąc, a krew ludzka strumieniami obfitemi lała się, bo się to okrucieństwo przez trzy dnie wlekło y ciągnęło w roku 1768 dnia 16 czerwca etc. etc.

NB. Toż samo po wyiściu z Humania Haydamaków działo się po innych miastach, miasteczkach y przyległościach — — — ale że okrutnie obawiano się, aby ten pożar więcey y daley nie rozszerzył się na Wołyń, w głębszą Polskę y aż do Warszawy, zbierać się przeto zaczęły dla poskromienia różne woyska polskie, ale naywięcey dokazała iedna partya woyska moskiewskiego, która udaiąc niby y pod pozorem, że z temiż Haydamakami chce mieć uczestnictwo, przypuszczoną została, a tak dopiero z wielką forsą y siłą, napadłszy na pomienione woyska niby buntowników y Haydamaków w niewolę wszystkich zabrała y zagarnęła.

NB. Były pogłoski, że owi Haydamacy umyślnie byli podmowieni do rebelii y wzburzeni, aby rewolucyę zrobić w Polsce, od Moskwy, ale Imperatorowa Rossyiska manifesta przeciw temu podrukować kazała, y wszędzie publikować nawet po ambonach, że w tę rzeź Ukraińską żadnego wpływu nie miała.

NB. Na ostatek zabrawszy wszystkich tych buntowników y Haydamaków, od miasta do miasteczka wszędzie ich porozsyłano y porozwożono dla exekucyi łatwiejszey dekretu śmierci; iakoż samego Gontę exekwowano y tracono w Szarogrodzie y innych herztów; resztę zaś po pięciu, po sześciu, po dziesięciu, po dwudziestu y więcey różnym gatunk(i)em śmierci karano, a naywięcey na szubienicach wieszano; dosyć że żadnego prawie miasteczka nie było, gdzieby przynajmniey trzech nie wisiało, począwszy od Humania aż do samego Lwowa y daley — w Lwowie zaś blisko trzysta powieszono etc. etc. także też w Przemyślu y innych.

Kapra 20: NB. W Roku 1770 dopuścił ieszcze P. Bóg powietrze na Polskę, które bardzo wiele ludzi umorzyło y miast spustoszyło, tak dalece, że dla szerzącey się coraz bardziey tey zarazy, ciężko było ode wsi do wsi przeiechać y przebrać się; naynieszczęśliwszym trafem zdarzyło się, że naybardziey miasta Żółkiew y Sambor prawie co do iednego swoich mieszkańców pozbyli, także też na Podolu, na Ukrainie, na Wołyniu, w Podgórzu, na Pokuciu y po całej prawie Polsce, wszystkich niemal ta kara Boska dosięgła, przez co wielk(i)e także w kraiu spustoszenie stało się.

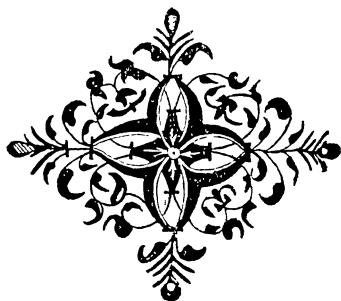
Карта 55: NB. Gdy w Warszawie w czasie tego sławnego seymu dobrze radzono o szczęśliwości, o bezpieczeństwie y o porządkach Kraiu Polskiego — tem czasem na Wołyniu powstały ruchy z tey przyczyny: Donoszono iakoby moskiewscy kupcy, uwiłaiąc się po Wołyńskim województwie, namawiali ludzi y chłopów do buntów y rzezi, podobnie, iak przed kilkunasto latami była na Ukrainie, dla wygubienia y wyrżnięcia Polakow y szlachty. Rozsiewano ieszcze, że y Warszawa na to zezwalała y gabinet Warszawski w to wpływał, ale co naygorsza, iako za pewną rzecz powiadano, że do tey sprawy chciano y miano użyć Xięży Kapłanów y Parochów Ruskich, zkąd wielka ohyda urosła, przecie zapobieżono iakoś temu y cały ten pożar przytłumiono.

NB. Był na ten czas Biskupem łuckim Ruskim Stefan Lewiński, z kleru świeckiego, który bardzo wiele za to wycierpiał od Polaków, gdy mu nawet publicznie od stołu w sam wielki czwartek wzięto Instygatora iego, iakoby podeyrzanego y innych Kapłanów więzili o toż obwinionych w Kamieńcu Podolskim y kilku po dekadacyi stracono etc. Musiano coś być, tylko że nie docieczone zupełnie. — Skączyło się na tem, że Officyałów Ruskich po Dyecezyach z zakonu Bazyliańskiego poczyniono. Kapłanom niedowierzano y na potem plama czarna została się dla kleru: trudno przyniknąć!

Карта 93 (no 1795): NB. Dochodziły też wiadomości niezawodne, że w całym kraiu przez Moskwę zabranym — Krasna Rosya nazwanym — żadną miarą nie dano pokoju Rusi katolikom, czyli iak mówią Unitom. Nayżwawiey pracowano, aby klasztory Bazyliańskie, aby cerkwie parochialne odbierać y oddarować właściwym świeżo z Moskwy wyprowadzonym Kapłanom, iak bła ho czestywym y prawosławnym. Kto więc z dawniejszych xięży łatwo dawał się nakłonić, wyraźnie powiedziawszy — na Schizmę, ten osiedził się na mieyscu, — lecz kto Schizmy nie chciał, tego prześladowano, z parafii y z domu wyganiano y inne przykrości czyniono: takim sposobem kilka iuż Bazyliańskich klasztorów odebrano: y na więcey zanosi się, a Kapłanów bardzo wiele w iedności religii stałych tułaczami zostało.

Карта 100: NB. Naywięcey prawie klęski czuła y poniosła w latach dopiero upłynionych, to iest R. 1795 y 1796 y dalszych Ruś ziednoczona, gdy Biskupów wszystkich właściwych od swych dyecezyi poodrącano, klasztorów Bazyliańskich bardzo wiele poodbierano, xięży i kapłanów prześladowano, z parafii rugowano, iak się wyżey nadmienilo etc. y chociaż dla usmierzenia prześladowa-

nia tego wyjechał był do samego Petersburga Mętopolita Ruski JX. Rostocki — iednak tyle lat tam siedząc, bo więcej nad trzy roki, nic wcale wskurać u przeszłej Imperatorowey nie mógł, potem y za terażnieyszego Imperatora odzywał się, ale go nie słuchano: dobrze ieszcze, że pensye mu naznaczono, iak y innym Biskupom etc. etc.

О ГЕНЕЗИ Й ПОЯСНЕННЯ „ІНТРОДУКЦІЇ“ ДО „ГАЙДАМАКІВ“ Т. ШЕВЧЕНКА.

НАПИСАВ

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Тарас Шевченко сам відкрив жерела, які були йому помічні при писанню „Інтродукції“ до поеми „Гайдамаки“. Тими жерелами являють ся: „Енциклопедическій лексиконъ“, том 5: „Барская конфедерація“ і „Historya królestwa Polskiego“, g. s. Bandtke, tom 2.¹⁾

Іван Шпитковський зясував у своїй студії п. з. „Гайдамаки“ Шевченка, як памятка „Коліївщини“,²⁾ на скільки відбила ся лектура другого тому твору Ю. С. Бандтке п. з. „Dzieje królestwa Polskiego“ та приміток Михайла Чайковського до повісти „Wernyhora“ на композицію „Інтродукції“; натомість не прослідив він, на скільки покористував ся Шевченко цитованою статтею, „Енциклопедического лексикона“ з тої простої причини, що в галицьких бібліотеках немає згаданого лексикона.

Будучи в спроможі доповнити студію Шпитковського, ми покажемо на генетичний звязок між статтею „Енциклопедического лексикона“, п. з. „Барская конфедерація“ й „Інтродукцією“, провіримо погляди Шпитковського, що ввійшли в основу дотичної частини його студії, деякі, які видають ся нам хибними, справимо, й загалом, попробуємо кинути кілька промінчиків світла на місцями темний текст „Інтродукції“.

Стаття „Барская конфедерація“, на яку покликуєть ся наш поет, походить з під пера І(вана) П(етровича) Ш(ульгіна)³⁾ й на-

¹⁾ Примітка Шевченка до „Інтродукції“. Поет цитує з памяти книжку Бандтке. Її заголовок: „Dzieje królestwa Polskiego przez Jerzego Samuela Bandtkie, doktora fil., profesora i bibliotekarza w uniwersytecie krakowskim; członka Towarzystwa królewskiego przyjaciół nauk w Warszawie, towarzystw uczonych, krakowskiego, górney Luzacyi wrocławskiego“. В нас під рукою друге видання Бандтке, надруковане у Вроцлаві в 1820 році.

²⁾ Збірник памяти Тараса Шевченка (1814 — 1914). Видання Українського Наукового Товариства в Києві. Київ, 1915, ст. 56—58.

³⁾ Криптонім розкриваємо на основі списку співробітників лексикона.

друкована в пятім томі „Энциклопедическаго лексикона“, виданого А. Плюшарем у 1836 році в Петрограді, на сторінках 9—14.

І. П. Шульгін описує в своїй статті: 1) „чудовищное безначаліє“, яке загніздилося у Польщі зі смертю останнього з Ягайлонів (1572 р.); 2) змагання короля Станислава Августа Понятовського покласти кінець „liberum veto“, як жерелу всяких нещасть Польщі, і 3) повстанне конфедерацій проти короля та їх сумні наслідки для Польщі.

Подібно, як Шульгін, групує й Шевченко історичні події в своїй „Інтродукції“. Розумієть ся, в Шевченка рамки за вузькі, щоби помістити всі історичні події, зведені до купи Шульгінном, через те вибирає з тих подій тільки головні, найбільше яскраві, й засновує на них „Інтродукцію“.

І. П. Шульгін пише на ст. 9—11: „Со времени прекращения Дома Ягеллоновъ (1572 г.) и полного утверждения въ Польшѣ избирательнаго правленія, чудовищное безначаліє водворилось въ этой странѣ. Престоль королевскій сдѣлался игралищемъ партій, тѣмъ болѣе, что на избирательныхъ сеймахъ требовалось для избранія не большинства, а единства голосовъ, единства рѣдко достижимаго и въ собраніяхъ малочисленныхъ, и потому вовсе невозможнаго на сеймахъ Польскихъ, на которыхъ всякій шляхтичъ имѣлъ право являться вооруженнымъ и подавать свой голосъ (nie rozwaljam, liberum veto), и на которыхъ слѣдственно, голосъ одного темнаго депутата могъ остановить рѣшеніе всего сейма. Такія сцены, болѣе или менѣе буйныя, повтарялись всякій разъ при новомъ избраніи, и въ продолженіе 200 лѣтъ всѣ изъ 11 избирательныхъ Королей Польскихъ, въ ряду которыхъ Исторія отличить только Стефана Баторія и Іоанна Собѣскаго, получили корону въ слѣдствіе перевѣса, который успѣвала взять какая нибудь партія надъ своими противниками. Естественно, что враждебныя внутреннія партіи прибѣгали къ чужеземной помощи, и что судьба престола Польскаго опредѣлялась вліяніемъ постороннихъ Державъ, то Франціи, то Австріи, то Швеціи; естественно также, что и Россія... не могла не обращать дѣятельнѣйшаго вниманія на выборы Польскихъ Королей... Царствованіе Августа III (1733—1763) представляетъ картину совершеннаго безначалія со всѣми его буйствами и ужасами... Въ такомъ положеніи... оставилъ Августъ Польшу и возвра-

тился въ свою Саксонію... какъ бы для того, чтобы умереть на родинѣ (Окт. 1763)... Смутная и бурная осталась Польша по смерти Короля своего...“

Шевченко ось як покористував ся історичними фактами, що наведені у цитованій статті Шульгіна :

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані, —
Міряла ся з Москалями,
З Ордою, з султаном,
З Німотою. Було колись...
Та щó не минає?
Було, шляхта, знай, чванить ся,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує, —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собієвским :
Ті два незвичайні, —
А іншими... Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивили ся, як королі
Із Польщі втікають,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає :
Nie rozwalam, nie rozwalam !
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творило ся,
Поки не в Варшаві
Запанував над Ляхами
Понятовський жвавий.¹⁾

З переведеної паралелі видно, що автор „Гайдамаків“ узяв з виписаної нами частини статті Шульгіна такі фактичні дані, як : 1) повний упадок державного життя в Польщі перед вибором короля Станіслава Августа Понятовського ; 2) відзначення історією з поміж королів, пануючих на протязі двісті літ, Стефана Баторія та Яна Собєського ; 3) втеча з Польщі короля Августа III. до Саксонії.

Шпитковський шукав в „Dziejach“ Бандтке відповіді на питання : чому Шевченко назвав Стефана Баторія та Яна Со-

¹⁾ Цитати з Шевченка по петроградському виданню В. Доманицького з 1908 р.

беського „незвичайними“, тим часом на те питання дає наглядну відповідь наведений нами уступ зі статті Шульгіна, в якій імена обидвох королів виразно поставлені біля себе з приміткою, що „въ продолженіе 200 лѣтъ... изъ 11 избирательныхъ Королей Польскихъ... Исторія отличить только Стефана Баторія и Іоанна Собѣскаго“.

Бандтке позволяв Шевченкови назвати Стефана Баторія „незвичайним“ (чит. його характеристику на ст. 193—209, т. II), але зовсім не давав йому права до названня Собеського „незвичайним“; противно Бандтке повинен був настроїти поета неприхильно до Собеського.¹⁾

Чимале право назвати Баторія й Собеського „незвичайними“ могла дати поетови добре йому відома „Исторія Русовъ“, яка називає Баторія „во всѣхъ отношеніяхъ къ Русскому воинству и народу патріотомъ, каковымъ почитался у Римлянъ Императоръ Титъ, сынъ Веспасіановъ, т. е. другомъ и отцемъ человѣчества“, та хвалить Собеського за погром Турків під Віднем при допомозі козаків з гетьманом Евстафієм Гоголем на чолі.²⁾

¹⁾ В „Dziejach“ Бандтке, II. том, читаємо:

На ст. 411: „Powoli i nie miarkując upadku swego miał Jan III. w tryumfach i zwycięstwach pograćzyć kraj i naród, w dalsze przepaści nieładu, a tak zrobić siebie samego i królestwo igrzyskiem intryg żony własney, dworzan swoich i cudzoziemskich, a nareszcie przypadku“.

На ст. 415: „Król Jan III. zaczynał częstokroć bardziej myśleć o familii, jak o Rzeczypospolitey“.

На ст. 445—6: „Służebnice przedayne rządziły Królową. Królowa Królem, a Król nie rządził więcej sobą i narodem, lecz uganiając się za zbieraniem złota i ugruntowaniem wielkości domu swego, puszczał dobro oyczyzny i sławę swoją i narodu płazem na los szczęścia i przyszłości“.

На ст. 446—7: „Sejmy niegdyś za Króla Jana III. poważne, odtąd zhańbione bywały zgiełkiem i wrzawą i wzajemną obelgą. Klócili się nayzacnieysi Panowie Polscy w nieprzystoynnych godności swey wyrazach i uchybiano należytego Królowi uszanowania. Niknęła więc powaga Króla i Narodu u obcych“.

Бандтке рівнає Собеського з ось якими королями: „Nie od razu stać się to mogło, żeby Król tak rozsądny mógł równać się z Zygmuntem III. albo Janem Kazimierzem V. Stało się to jednak powoli, że Jan III., jak Zygmunt III. królował i nie lepiej, jak nieszczęśliwi Jan Kazimierz i Michał zakończył“ (II. ст. 411).

²⁾ Исторія Русовъ или Малой Россіи. Вид. О. Бодяньського. Москва, 1846, ст. 28 і 176. Шевченко читав „Исторію Русовъ“ у рукописи. (А. Я. Конискій. Жизнь украинскаго поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Одесса, 1898, ст. 127).

Про втечу короля Генриха Вальоа з Польщі до Франції міг Шевченко довідати ся від Бандтке (II. ст. 187—189); міг також знати про се і з „Історії Русовъ“,¹⁾ в якій пишеть ся: „...надобно знать, что власть Королевская съ 1572 года, то есть, со времени перваго избирательнаго Короля, Генриха Вalezскаго, вызваннаго въ Польшу изъ Франціи, и отъ своевольства Поляковъ опять во Францію воротившагося, была весьма ослаблена“.

Про втечу з Польщі короля Станислава Лещиньського знав Шевченко від Бандтке (II. ст. 512). Про відїзд короля Августа III. до Саксонії довідав ся поет, як уже знаємо, від Шульгіна. Тепер ясно, чому поет пише:

королі

Із Польщі втікають.

Ключ для зрозуміння рядків поета:

Було, шляхта, знай, чванить ся,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує, —

— — — — —

шляхетство

Навісне гукає:

„Nie pozwalam, nie pozwalam!“ —

лежить теж в основі цитованого тексту Шульгіна, з якого довідав ся поет, що вибір польського короля залежав від висліді партійної боротьби шляхти, слівця „nie pozwalam!“, і від впливу сусідних держав. Очевидно, на основі тих даних поет не міг прийти до іншої думки, як до тої, що королі, залежні від шляхти, позбавленої патріотичного духа, та від дипломатичної гри посторонних держав, мали звязані руки й „мовчки панували“.

Шпитковський розуміє під словами Шевченка:

Сусіди мовчали,
Дивили ся, як королі
Із Польщі втікають,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає:
„Nie pozwalam, nie pozwalam!“

„пасивну участь сусідів“, про яку „знає Шевченко також від Бандтке“.

¹⁾ Ист. Русовъ, ст. 39.

Таке толкованне Шпитковського — хибне. Коли візьмемо під розвагу, що поет читав статтю Шульгіна й не чужі були йому його слова, що „судьба престола Польскаго опредѣлялась вліяніємъ постороннихъ Державъ, то Франціи, то Австріи, то Швеції“, що „и Россія... не могла не обращать дѣятельнѣйшаго вниманія на выборы Польскихъ Королей“, що „вліяніємъ Петра Великаго получилъ двукратно (1697 и 1709) Польскій престоль Курфирсть Саксонскій Августъ II.. и сынъ его, Августъ III., вліяніємъ Анны Іоанновны избранъ былъ преемникомъ своему родителю (1733)“, то легко зрозуміти, що поет не хотів сказати словами „сусіди мовчали, дивили ся... та слухали“, будім-то „участь сусідів“ була „пасивна“, тільки вжив тих слів в іронічнім значінню, себто в тім значінню, що сусіди придивлялися безголовю Польщі з хитрим, дипломатичним спокоєм, плетучи для неї тенета, в які вона й попала небавом. Що-ж торкаєть ся Бандтке, то він зовсім не говорить поетови про „пасивну участь сусідів“ в долі Польщі — противно, поет, хочби вже зі слів його, що „od czasu niešťeśliwey Konfederacyi Tarnogrodzkiey ¹⁾ weszło było we zwyczaj: aby do spraw krajowych wpływ dawano obcym Mocarstwom i żeby jedna partya przeciw drugiey zagraniczną wzywаła pomoc“ (II. 508) — міг був прийти до иншого переконання, аніж приписує йому Шпитковський.

Слова:

А магнати палять хати,
Шабельки гартують, —

могли вийти з під пера поета під впливом двох кровавих епізодів, згаданих Шульгіним: конфлікту Чарториських і Радзивилла із-за володіння колишнього князівства Острожського (ст. 10) та боротьби Чарториських, Браніцького й Радзивилла за польський престол (ст. 11). Оба епізоди наводили поета на думку, що розправи поміж польськими магнатами не инакше починалися ся й кінчили, як огнем та мечем. Зрештою, про шляхетські кроваві конфлікти знав поет і від Бандтке.

Анальогію між словами Шевченка:

Сейми, сеймики ревіли, —
— — — — — — — — — —
А магнати палять хати,
Шабельки гартують, —

¹⁾ 1715 р.

бачимо в уступі Бандтке на стор. 514—515 (II. том): „Jeden to tylko Seym był szczęśliwie dokończony za Panowania Augusta III... a wszystkie inne były zerwane pod różnemi pozorami wymysłami. Nie było zatem ani sądów stałych najwyższych, ani porządku statecznego w całym Państwie. Wielkie domy Polskie toczyły między sobą wojny na kształt pochwałek lub odpowiedzi wieku XI. lub XII., a w całej Europie rozumiano o narodzie polskim, że w tym samym znajduje się wieku dzieciństwa i na tym stopniu barbarzyńskiej dzikości i grubey nieoświaty, w jakim była w średnich wiekach cała Europa... Nieład i nierząd był powszechny... Porównano ją (Polskę) zatem do karczmy zajezdnej, w której każdy, co chciał, to sobie pozwalał“.¹⁾

Немало клопоту наробив автор „Гайдамаків“ своїм коментаторам названнем Станислава Августа Понятовського „жвавим“. Чому поет, питають вони, назвав так Понятовського, коли він зовсім не був такий жвавий, як представляє його Шевченко? Здивування коментаторів походить відси, що вони вьжуть епітет „жвавий“ з характером королівської діяльності Понятовського, тим часом поет, на наш погляд, хотів тим епітетом схарактеризувати тільки індивідуальну вдачу Понятовського, його темперамент. Від Шульгіна довідав ся поет, що Понятовський у часі двухлітнього пробування (1756 — 1758) в Петрограді, з початку з англійським послом, Вілліамом Генбарі, як секретар посольства, а опісля в характері польського посла, поробив більші знайомости та звязки в Петрограді; що він, вернувши ся зі свого посольства, зумів штучно роздути про себе славу людини сильної та впливової, представляючи своїм землякам „простыя свѣтскія знакомства съ людьми, имѣющими большую силу при Дворѣ Императрицы Елисаветы, въ видѣ дружескихъ съ ними сязей“; та, що вкінці йому вдалось завдяки „многимъ привлекательнымъ качествамъ любезнаго свѣтскаго челоуѣка“ прихилити на свій бік Росію й здобути для себе польську корону (ст. 11). Чому-ж би проте на

¹⁾ Порів. Dzieje Polski w zarysie przez Michała Bobrzyńskiego. (Вид. III., том II., Краків, 1890). Бобжинський, малюючи картину упадку Польщі, пише на ст. 280: „Ubezwładniwszy władzę króla i przewagę prawa, wydała się ona (szlachta) sama na łup oligarchom. Biada szlachcicowi, któryby się ośmielił stanąć o własnych nogach, mieć swoje przekonanie i samoistnie działać. Gdy namowa nie skutkowała, najbliższy urażony magnat przemocą go najechał, zagrabił, spalił i złupił, a sprawiedliwość usłużna magnatowi milczała“.

основі таких даних не назвати Шевченкови Понятовського „жвавим“? Нам здається, що епітет „жвавий“, як характеризуючий індивідуальну вдачу Понятовського, його темперамент, був зовсім виправданий, і Шевченко, спираючись на свідощтві Шульгіна, з повним правом міг ужити його в приложенню до особи Понятовського.¹⁾ Правда, Шульгін, характеризуючи Понятовського, як короля, пише, що в него не було „ни одной изъ доблестей нужныхъ для царя“ (ст. 11) та, що був він „безъ силы характера и воли“ (ст. 12), але-ж такі хиби ще зовсім не мішають йому бути „жвавою“ людиною. Можна бути „жвавою“ людиною, а не мати хисту управляти державою.

Дивним може видати ся, що Шевченко, знаючи від Шульгіна про хиби Понятовського, як короля, все-ж таки малює його мініатуру в тонах м'яких, теплих, привабливих:

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать грошки — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово „nie rozwalam“
Хотів у шляхти одібрати,
А потім...?)

Шпитковський старав ся розв'язати ту загадку „духом, в яким писав Бандке“ свої „Dzieje“ та опозицією поета до Мих. Чайковського, як автора „Wernyhory“. Здогад Шпитковського, буцім Шевченко вивів характеристику Понятовського „з духа“ „Dziejów“ Бандтке³⁾ — усуваєть ся з під критики. Правдоподібніший інший здогад Шпитковського, буцім-то Шевченко, „відвертаючи вартости в поняттях Чайковського, робить гайдамаків героями, а короля Августа представляє в незвичайне добрим світлі“. На нашу-ж думку, загадку розв'язує —

¹⁾ Порів. Pamiętniki Ks. A. Kitowicza (вид. Качурби, Львів, 1882, т. III., ст. 220). Кітович ось як характеризує індивідуальну вдачу короля Понятовського: „буł... dowcipu żywego, wymowy rŕunnej i zajmującej“.

²⁾ Отся характеристика Понятовського, нарисована Шевченком, зближена до характеристики (в перших початках панування), написаної Лелевелем; тим-то ми й подаємо її: „Król Stanisław August w 32 roku życia swego tron obejmujący obiecywał wiele dobrego i piękne nadzieje tym mocniej wzrastały, że się brał czynnie do urzędzeń i potrzebnych często zakładów“. (Joachim Lelewel. Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego. Bruxella, 1847, ст. 35).

³⁾ Історія Бандтке написана лише до interregnum перед вибором Станислава Августа Понятовського; з часів панування короля поданий автором сухий реєстр подій.

Шульгін. Шевченко відкинув гострий суд Шульгіна про Понятовського й на основі даних того-ж Шульгіна, що Понятовський змагав „кь уничтоженію liberum veto“, „умноженіи войска“ і „сборѣ податей“ (ст. 12), себто, хотів скріпити Польщу морально та матеріально, виробив собі свій власний суд про короля, себто, що Понятовський для Польщі „хотів добра, як дітям мати, а може й ще чого хотів“. Не Понятовський винен, що Польща впала, тільки — шляхта. Вона добачила в благородних намірах короля „страшное для панства и шляхетства возвышеніе королевской власти“, „зашумѣла и забушевала“ (ibid.) і в сліпій ненависти забажала скинути його з престола.

Текстови Шульгіна (ст. 12): „Изступленный ропотъ на стремленіе Короля... кь самовластію ходилъ по Польшѣ... Тогда Польша покрылась конфедераціями или обществами шляхетства, рѣшавшагося поддерживать права свои съ оружіемъ въ рукахъ. Первая была конфедерація диссидентовъ въ Торнѣ, подписанная 300 дворянъ (Марта 1767); за нею конфедерація Литовскихъ диссидентовъ въ Слуцкѣ; затѣмъ составились въ разныхъ мѣстахъ такъ называемыя конфедераціи недовольныхъ (malcontenti), имѣвшія уже цѣль политическую... низверженіе... Короля Станислава... однимъ словомъ, кь Іюню мѣсяцу 1767 было въ разныхъ мѣстахъ Польши 178 разныхъ конфедерацій“ — відповідає текст Шевченка:

...Польша запалала,
Панки сказали ся¹⁾ — кричать:
„Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит Москаля!“
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій.

Слова Мих. Чайковського („Wernyhora“): „Stanisław August Poniatowski, król niedołączny, i niejako agent moskiewski na tronie polskim, zaczął chylić ojczyznę do upadku“,²⁾ як помітив Шпитковський, знайшли відгомін у словах Шевченка, вложеніх в уста польської шляхти: „Поганець, наймит Москаля!“

¹⁾ Шляхта сказала ся — скрізь такий варіант, хоча відомо, що у виданню 1860 р. Шевченко поправив: панки сказали ся. (В. Доманицький. Критичний розсліду над текстом „Кобзаря“. Київ, 1907 р., ст. 29.)

²⁾ Michał Czajkowski. Wernyhora, wieszcz ukraiński. Lipsk, 1898, ст. 246.

Деяких пояснень і фактичних спростовань вимагають рядки Шевченка:

На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій.

Хоча поет знав від Шульгіна принципіальну різницю між т. зв. генеральною радомською конфедерацією,¹⁾ завязаною при участі Росії проти короля та його партії, і барською конфедерацією, завязаною проти радомської та Росії, він чомусь закрити очі на ту різницю й приписав повстанню „сто конфедерацій“ у Польщі „гвалтови Пулавського і Паца“. Зробивши тим способом одну принципіальну помилку, себто не поставивши границі між конфедераціями, радомською й барською, поет знайшов ся в колізії з історичними фактами: 1) „на гвалт Пулавського і Паца“ не повстало „сто конфедерацій“; 2) „сто конфедерацій“, по Шульгіну „178“, дали засновок т. зв. генеральній радомській радомській конфедерації;²⁾ 3) барську конфедерацію завязав Пулавський — без Паца;³⁾ 4) Пац, як міг поет довідатися від Шульгіна (ст. 13), був головою литовської конфедерації, яка, після розсіяння російськими військами головних сил барських конфедератів, прилучила ся до останків польських конфедератів.⁴⁾

1) Генеральна радомська конфедерація завязалася під впливом Репніна в червні 1767 р. Вона заявила була за протекторатом Росії, задумувала скинути з престолу короля Станислава Августа й боронити загрожених ним та Чарториськими „вольностей“. На чолі сеї конфедерації стояв примхуватий та тупий кн. Радивил „*ranie kochanku*“. Тим часом російський полковник Карр предложив конфедератам зрадагований у канцелярії Репніна маніфест, який признавав короля, кликав його приступити до конфедерації, схиляв ся до бажань диссидентів і віддавав Польщу під гарантію цариці.

2) В Шульгіна: „Эти конфедерации (себто 178), войдя въ сношенія между собою, условились соединиться въ одну генеральную, для которой сборнымъ мѣстомъ назначенъ городъ Радомъ“ (ст. 12).

3) В Шульгіна: „Пулавский, юрисконсультъ, приверженець Епископа Красинскаго, соединился съ братомъ его, графомъ Красинскимъ, присоединилъ къ себѣ трехъ своихъ сыновей и своего племянника, едва достигнувшихъ возраста юношескаго, и съ ними и еще съ немногими другими подписалъ (февр. 1768), въ небольшомъ городѣ Барѣ, въ нынѣшней Подольской Губерніи, актъ конфедерации, которая должна была объявить и рѣшеніе послѣдняго сейма незаконнымъ и Короля Станислава лишеннымъ престола“ (ст. 13).

4) В Кітовича читаємо: „Nie mogąc się konfederacji nigdzie w kraju oprzeć Moskałom, wynieśli się na Wołoszczyznę. Tam do konfederatów

Докладні інформації про повстання конфедерацій, їх назви, число та їх долю, мав Шевченко у Шульгіна, й не було йому ніякої потреби шукати за інформаціями в тім напрямі, як думав Шпитковський, у Бандтке та М. Чайковського, у яких достичні відомости незвичайно скупі.

Фінал „Інтродукції“ розпадається на три частини. В першій частині показані землі, на яких розвивалися події конфедератів:

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні.

В другій частині змальована чорними красками діяльність конфедератів:

Розбрелися, та й забули
Волю ратувати,
Полигалися з Жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...

В третій і останній частині означений причиновий зв'язок між повстанням героїв Коліївщини і барських конфедератів:

А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

На скільки вплинула стаття Шульгіна на історичний кольорит фіналу „Інтродукції“ й на скільки історичні події змальовані в ній вірно?

Шпитковський думає, що топографічні відомости взяв Шевченко від Бандтке. Безперечно, в книзі Бандтке знайшов поет сухий реєстрик місцевостей, в яких були засновані конфедерації, але тим реєстриком він хіба не задоволився й покористувався статтею Шульгіна, в якій з даними місцевостями зв'язані історичні факти. В Шульгіна описаний шлях, по якому йшли барські конфедерати, й картина, в якій зображена катастрофа конфедератів, мусіла живо стояти перед очима поета.

pierworodnych barskich przyciągnęli litewscy pod marszałkiem Pacem, starostą ziołowskim, wkrótce po konfederacyi barskiej związani, podobnem nieszczęściem jako i barscy od Rossyan i pułków królewskich w rozmaitych potyczkach pobici". (Pamiętniki. I, 133).

Для ілюстрації, що топографічні відомости Шевченко взяв від Шульгіна, а надто на доказ, що Шульгін іще й інші користи дав поетови, ми наведемо зараз у фрагментах дотичний текст його статті.

На сторінках, 13 — 14, „Енциклопедического лексикона“ Плюшара ми читаємо:

„По примѣру Барской, учредились съ тою же цѣлю конфедераціи: въ Галичѣ, главою ея былъ Потоцкій; въ Литвѣ, подъ начальствомъ Косаковского; въ Закрочинѣ, близъ самой Варшавы, подъ начальствомъ Закржевскаго, и наконецъ въ Краковѣ, которая и сдѣлалась пунктомъ соединенія для всѣхъ другихъ. Конфедерація Краковская огласила всеобщее возстаніе; искала помощи у Турціи, у Франціи, у Австріи, и междоусобная война началась. Императрица повелѣла... Репнину начать войну съ конфедератами... Конфедераты, хотя сражались съ отчаяннымъ мужествомъ, но вообще были разбиваемы Русскими войсками, и возстаніемъ своимъ навели только ужасъ и опустошеніе на свою землю, терпѣвшую одинаково и отъ своихъ и отъ чужихъ... Барская конфедерація была разсѣяна и остатки ея ополченія ушли отчасти въ Турцію, отчасти въ Венгрію, гдѣ и учредился совѣтъ конфедераціи въ городѣ Эперіешѣ. Однако же конфедерація имѣла еще вооруженную силу; войско ея состояло изъ 8.000, подъ начальствомъ четверыхъ отдѣльныхъ предводителей: Валевскаго, Зарембы, Савы и Казимира Пулавскаго, сына Юсифова, который одинъ остался отъ всей своей фамилии. Удалось ополчить Турцію на Россію. Взятіе и сожженіе Русскими тогда Турецкаго мѣстечка Балты (въ Подольской Губерніи), въ которое удался отрядъ конфедератовъ, преслѣдуемый Русскими, было для Турціи благовиднымъ поводомъ къ объявленію войны Россіи. Многіе конфедераты стали въ ряды Турецкихъ войскъ противу Русскихъ. Ободренная симъ конфедерація, опять оживилась. Литовская конфедерація, которой главою былъ Паць, присоединилась къ Польской, и вона раскинулась еще на большое пространство... Побѣды Русскихъ надъ Турками и на сушѣ и на морѣ (г. 1770—1771) имѣли рѣшительное вліяніе и на ходъ войны съ конфедератами... Партіи конфедератовъ были всюду разсѣяны, и въ 1772 г. послѣдовало условіе между Россією, Пруссією и Австрією о раздѣлѣ Польши...

Пользуясь общим смятением, Запорожские казаки и Гайдамаки звёрски опустошали и грабили юго-восточные Польские земли, и в особенности потеряли при этом огромные имения Потоцкого.“

В тексте Шульгина, как бачимо, знайшов Шевченко не лише потрібні йому топографічні інформації, але знайшов також зерна, з яких виріс негативний суд про діяльність конфедератів, зокрема, що конфедерати своїм повстанням: 1) „навели только ужасъ и опустошение на свою землю“ („руйнували, мордували“); 2) дали почин Коліївщині („а тим часом гайдамаки ножи освятили“) і 3) спричинили розділ Польщі („забули волю ратувати“).

Чому Шевченко, згадуючи землі, по яких „розбрелись конфедерати“, згадує Волинь, а пропускає Поділля, хоча в подільським містечку Барі оснувала ся барська конфедерація, годі пояснити чим иншим, як простою помилкою.

Про те, що конфедерати „розбрелись... по Молдаванах“ нема безпосередньої звістки в Шульгина, одначе Шевченко з його слів, що барські конфедерати „ушли отчасти в Турцію, отчасти в Венгрію“, міг прийти до висновку, що вони були в Молдавії; зрештою він міг знати про те й з иншого жерела. Що барські конфедерати після заняття російськими військами Бару, дійсно, втікаючи до Турції, переходили через Молдавію, про те оповідає у своїх „Pamiętnikach“ очевидець, Юзеф Вибіцький.¹⁾

Іван Шпитковський пише в своїй статті (ст. 76), що Шевченко словами „конфедерати... полигали ся з Жидами“ „суперечить по части собі сам, виводячи потім звісну нам сцену „находу конфедератів на Лейбу“. Гадка Шпитковського — не вірна. Правда, конфедерати напали на корчму Лейби, але не треба забувати, що вони з тим-же Лейбою і за його почином пішли до титаря, замучили його жорстоким способом, зрабували підпалили церков і унесли з собою його дочку, нещасну Оксану. Про недостачу суперечности свідчать також і пізніші рядки поета:

Ночували Ляшки-панки
В будинках з Жидами,

(Свято в Чигирині).

¹⁾ Pamiętniki Józefa Wybickiego, senatora Wojewody Królestwa polskiego, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1840, ст. 107—108.

або :

Ляхи заснули, а Іуди
 Ще лічать гроші у-ночі,
 Без світла лічать бариші,
 Щоб не побачили, бач, люди.

(Треті півні).

Факт, що Лейба потім пішов з Яремою проти панів, теж не доказує суперечности: він мусів так зробити, бо инакше був би заплатив головою.

Шпитковський сумніваєть ся, чи барські конфедерати могли брати участь у знаходах польської шляхти на Україні та „вибриках“, доконаних з більшою або меншою фантазією чи жорстокістю, бо „багато різного рода добичників прикидало ся за конфедератів, або простий нарід ідентифікував шляхту польську з конфедератами“. Певне, що могло бути й так, як думає Шпитковський, себто, що багато добичників підшивало ся під конфедератів (на се маємо докази),¹⁾ і простий нарід не раз ідентифікував польську шляхту з конфедератами, але рівночасно не можна сказати, щоб у кровавих знаходах не могли омочити своїх рук — конфедерати. Коли зважить ся, що між конфедератами панувала повна анархія, що „кождий командант — як пише Войцех Дараш²⁾ — був незалежний, на чолі одної або кілька тисяч ішов, куди подобало ся йому, робив, що хотів, без здавання рахунку, без послуху кому небудь, стягав контрибуції, скільки й де хотів; що здирствам і насильствам не було кінця, що утиски збільшували ся“, то мусить ся прийти до переконання, що й конфедерати брали участь у кровавих епізодах на Україні, і що тим самим, сцени, яких темними героями являють ся барські конфедерати, змальовані Шевченком історично вірно.

¹⁾ Король пише до Браніцького в липні 1768 р. (Konfederacya barska. Korespondencya między Stanislawem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym w roku 1768. Wydał Dr. Ludwik Gumplowicz. Kraków, 1872): Brzostowski, kasztelanic Połocki czy z Wiednia... pokazał się w postaci konfederata i nakazał wielki furaz i wielką kontrybucyę pieniędzy w Kępnie... Insza, niewiedzieć nawet pod czyją komendą, prawdziwie swawolna kupa rozbiła dom Adama Bronikowskiego w Wielkiej Polsce. Takich partyi rabujących pod hasłem konfederacyi trzeba się obawiać, żeby się po całej Polsce nie namnożyło. Swywola i pieniędzy niedostatek to sprawuje“ (ст. 42).

²⁾ Wojciech Darasz. O głównych przyczynach bezskuteczności dotychczasowych powstań w Polsce. („Towarzystwo demokratyczne“, 1837 — 1843, ст. 57).

Клясичним, неоспоримим доказом на те, що барські конфедерати нищили, руйнували та рабували українські села — переписка поміж Станиславом Августом і Ксаверим Браніцьким у 1768 році.¹⁾

Ще одно питання: чи барські конфедерати могли „церквами топити“? На те питання та, загалом, на генетичний зв'язок між барською конфедерацією й Коліївщиною кидає яскраве світло характеристичний лист короля Станислава Августа до m-me Geoffrin:²⁾ „Кілька фанатиків почало грозити селянам нашої України всякими нещастями, коли не перестануть бути греками-неуніятами і не стануть греками уніятами, себто, не перестануть пояснювати св. Трійці так, як пояснюють її в Петрограді, і не піchnуть пояснювати на римський лад. Оцініть, пані, чи можуть ті нещасливі хлопи розуміти що небудь з того? Але сего було доволі, щоб їх підбурити, а бунт тих людей — се не жарт!... Фанатизм грецький і невільничий бореться огнем і мечем з фанатизмом католицьким і шляхотським... Сепевна річ, що без барської конфедерації не було-б того нового нещастя“. Коли ще в додатку ми уявимо собі провідників барської конфедерації: Кармеліту, о. Марка, якого вважали Поляки чудотворцем і кандидатом на святого; союзного маршалка конфедератів, Пулавського, „покритого образками та реліквіями“; сенатора Юзефа Вибіцького „dobrym puklerzem różańca i skaplerza od swego biskupa w Spiżu opatrzzonego“ та інших конфедератів, що „za mocą opinii wszyscy te świątobliwe pozawieszali szyszaki“³⁾ — нам стане ясным, що фанатизм, нетолеранція та шовінізм могли затемнити очи конфедератам і в пориві ненависти та мести конфедерати могли „церквами топити“.

¹⁾ В листі Браніцького до короля з 6-го листопада 1768 року пишеться: „Konfederaci iak wilcy różnemi miejscami wypadaię u rabuię, ale się zaraz wracaię, tylko te wsie, które są nad Dniestrem, to z bydła i furażu obdzieraię, a to wszystko przez głód“. (Konfederacya barska. Korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768. Wydał Dr. Ludwik Gumplowicz. Kraków, 1872, ст. 154). В інших своїх листах до короля згадує Браніцький теж про рабункові напади барських конфедератів на Україні. (Гл. листи Браніцького до короля з 20 липня й 14 вересня 1768 р., та короля до Браніцького з 19 жовтня 1768 р., *ibid.*, ст. 52, 102 і 128).

²⁾ Correspondence inédite du roi Stanislas Auguste et de Mme Geoffrin par Charles de Morny. Paris, 1875, ст. 343 (цигат з книжки: Tadeusz Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Kraków - Warszawa, 1897, т. I., вид. II., ст. 193).

³⁾ Pamiętniki Józefa Wybickiego, *op. cit.*, ст. 97.

З переведеного аналізу тексту „Інтродукції“ виходить :

1) Головними жерелами, з яких черпав Шевченко історичні відомости до своєї „Інтродукції“, являють ся: стаття Івана Петровича Шульгіна, поміщена п. з. „Барская конфедерація“ в V. томі „Енциклопедического лексикона“, виданого А. Плюшарем у 1836 році в Петрограді та другий том книги Ю. С. Бандтке п. з. „Dzieje królestwa Polskiego“; примітками до повісти Михайла Чайковського п. з. „Wernyhora“ та твором псевдо-Кониського п. з. „Історія Русовъ или Малой Россіи“ користував ся поет як побічними жерелами.

2) Поет брав із названих жерел історичні факти й коли можна було, він перетворював їх на поетичні образи; коли-ж треба було з тих фактів робити висновки, він творив їх сам, не покладаючи ся на чужий авторитет.

3) Рамки „Інтродукції“ за вузькі. Поет був примушений передавати історичні події короткими, ляпідарними словами. Ляконічність у вислові пошкодила подекуди ясности думок поета; через те деякі фрази показують ся темними й вимагають коментаря.

4) Історичне тло „Гайдамаків“, змальоване в „Інтродукції“, загалом — вірно.

ВА СПІВАНИКИ ПОЛОВИНИ Й ТРЕТЬОЇ ЧЕТВЕРТИНИ ХVІІІ В.

ПОДАВ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

У своїй „Трагедокомеді-ї о тщетї міра сего“ з початку останнього десятиліття першої половини ХVІІІ в. Варлаам Лашевський, роблячи докір сучасному собі українському громадянству, лишив нам цінне свідощтво про один рід сучасної української лірики в словах:

„Кошунствують кошуни безстудни,
Гдѣ канти, комплименти слагаются блудни;
Матерія съ писаній кошуномъ готова:
Въ кантахъ студнихъ начало отъ Божія слова.
Въ крайной и тѣ имѣють оное огидѣ,
Кои слишаще слово у другихъ въ бесѣдѣ,
Называютъ коеюжь то пиворѣзнею.“

Нарікання Варлаама Лашевського стануть ясні тільки для того, хто мав нагоду бодай перелистковувати, коли не студіювати збірнички ХVІІІ в. з „кантами студними“ й „комплиментами блудними“. Останні займають поважну частину рукописних збірників кінця ХVІІ, всього ХVІІІ й початку ХІХ в.

Виходячи з літературного й естетичного смаку та ступня моралі свого часу, деякі дослідники нашого старого письменства перенесли й літературний і естетичний смак і розумінне моралі в своїм часі на ХVІІ і ХVІІІ віки й дійшли через се до висновку, що „канти студни“ й „комплименти блудни“ вийшли від двораків, словом: се дворацькі пісні. З думкою про дворацькі пісні стрічаємо ся навіть у такого гарного знавця нашого старого письменства, яким був покійний Іван Франко, хочби згадати його працю про „Короля Балагулів Антона Шашкевича і його українські вірші“ (в LVII т. наших „Записок“). З сією думкою вязав ся послідовний висновок із неї про польське авторство згаданого роду пісень. „Звістки про Поляків, що писали українські вірші, маємо з ХVІІ в. — писав тут Іван Франко. Деякі з тих віршів, позаписувані з уст руських співаків, були тодіж друковані, інші лишалися в рукописах. Найінтереснішу з тих польсько-українських збірок, писану при кінці

XVII в. єзуїтом Домініком Рудницьким, віднайшов і опублікував В. Перетц. З XVIII в. маємо значнійше число таких українських віршів, складаних Поляками; може найінтересніші з них опубліковані мною в „Житю і Слові“ дві вірші про Коліївщину, зложені з виразною шляхетською тенденцією. Маємо звістки, що при дворах польських панів у XVIII і в початках XIX в. бували свої теорбаністи, з козаків або шляхтичів, що для потіхи панів повинні були співати або й укладати українські пісні, розумієть ся, відповідні до панського смаку. Дещо таких пісень заховало ся нам у рукописних збірках з XVIII в., значно більше вийшло в друковані Поляками збірки нар. пісень, особливо Вацлава з Олеська та Коціпінського. Вся ота література, розкидана, в значній часті ще загребана в рукописах, жеде ще спеціального збирача та дослідника. Але праця такого дослідника буде вдячна і важна з культурно-історичного боку“ („Записки“, LVII, ст. 2—4). У поодиноких відсилках до сієї виписки подав Франко ближші пояснення своїх думок. Н. пр. про співаник Рудницького зазначив, що, „хоч нема сумніву, що деякі українські вірші й пісні сеї збірки були зложені Поляками, то все таки тут не бачимо ще — може тому, що збірку писав Поляк-єзуїт — пісень властиво дворацьких, еротичних“ (ст. 2, зам. 4). А вичисливши 75 „дворацьких“ пісень із збірки Вацлава з Олеська, виданої 1833 р. у Львові, зауважив Франко: „Можливо, що не всі вичислені тут пісні в тіснішій значінню дворацькі, та я не сумніваю ся, що всі вони не народні, а імпортовані по часті під сільські стріхи коли не з дворів, то з попівсько-дяківської сфери“ (ст. 6, зам.).

Полишаючи на боці питання народности пісень у тім розумінню, чи вони зродили ся серед народніх мас, чи творять останки колишньої нашої інтелігентської недрукованої лірики,¹⁾ висловлю декілька уваг із приводу інших справ, які порушив

¹⁾ Щодо відношення народньої пісні до письменського твору варто пригадати тут слова Франка, які були вислідом розбору низки варіантів пісні про козака й Кулину. Розбираючи старші й пізніші варіанти, мав Франко вражінне, „немовби ми з висшого поетичного рівня сходили на низший або немовби річ, утворена талановитою одиницею, пішовши з рук до рук, обтовклась, стратила первісні ясні контури. Се суперечилоби вповні теорії колективної народньої творчости“. (Козак Плахта. Українська народня пісня друкована в польській брошурі з р. 1625, Записки, т. XLVII, ст. 28). Винайшовши оригінал для пісні, яка найшла ся в рукописних записках Максимовича 1827 р., в творі Якова Семержинського (з виразно зазначеним авторством), зазначив Павло Житецький, що се вносить нове

Франко в наведеній виписці. Поперед усього назва „дворацькі пісні“ зовсім невластива. Видко, сороміцька любовна лірика найшла велике поширення між українською інтелігенцією, коли Варлаам Лашевський уважав за відповідне навіть виступити проти неї в своїй Трагедокомедії. Тяжко припустити, щоб він мав понуку виступити проти сороміцької лірики при її дворацькім походженню вже хочби тому, що вона ледви чи тішила сяб у таких разі такою популярністю, як се було в дійсности. Залюбованне до сороміцької лірики не здивує, коли взяти під увагу етичну й політичну деморалізацію на Україні в ХVІІ і ХVІІІ вв., спричинену неволею й вічними війнами. Зрештою самі співаники ХVІІІ в. й не дозволяють називати пісень згаданого роду дворацькими й заперечують думку про їх польське походження. Укладчиками та власниками тих співаників були бакаляри, дяки, студенти, навіть священики й рідко трапиться в них українська пісня, яка давалаб якусь причину шукати польського авторства для неї.

Не маючи навіть наміру заперечувати, що тут і там міг якусь українську пісню світського чи духовного змісту зложити й Поляк або ще швидше спольщений учорашній Українець, думаю, що уклад суспільного українського життя в ХІХ в. та світогляд українського громадянства того часу приложили деякі вчені силоміць до укладу суспільного українського життя в ХVІІ і ХVІІІ вв. і до тодішнього світогляду українського громадянства. Маю на думці приписуванне авторства поодиноких українських пісень і віршів Полякам тільки з тієї причини, що з них пробивають ся думки, погляди й інтереси шляхтичів. Хоч українська шляхта покинула свою націю в найтяжші віки її боротьби за існування й перейшла в польський, пізнійше також у московський табір, але сей перехід мав і виїмки, навіть такі далекі, що вони зсолідаризували ся з народною українською революцією за часів Хмельнищини. Зрештою українське старе письменство може виказати ся творами в українській мові без сумніву шляхетського походження, хочби згадати знаменитий Літопис Самовидця. І коли покійний Іван Франко бачив н. пр., що деякі українські вірші й пісні збірки кінця ХVІІ в. єзуїта Домініка Рудницького без сумніву зложили Поляки, для

світло у вивченні народньої ліричної поезії. (Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы ХVІІІ вѣка, ст. 128). На жаль, Житецький не вернув більше до сього предікавого питання, як висловив тут своє сподівання.

мене не тільки се сумнівне, але й навпаки не бачу нічого такого в змісті згаданих віршів і пісень, що промовлялоб за авторством Поляка. Навіть ті вірші й пісні, котрі ще найшвидше моглиб викликувати сумнів, нічим не відбігають від середовища, серед якого повстала „козацька дума“, що починаєть ся словами „Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру“, бо її попсований варіант знайшов ся також у співанику єзуїта Домініка Рудницького, зрештою списанім найменше чотирма почерками. До того сливе всі тексти українських пісень і віршів у згаданім співанику попсовані або занечищені польонізмами й роблять вражіннє записаних із уст, щось подібне, якби сьогодні в якійсь польській рукописній збірці на Українській Землі зявила ся пісня „Ой, не ходи, Грицю“ чи „У сусіда хата біла“. До того цікаве ще питаннє, хто такий був Домінік Рудницький, чи не був се вчорашній Українець, бо між єзуїтами було багато Українців.

На доказ так званого дворацтва пісень приводить ся звичайно також аргумент, що в них стрічаєть ся багато трівіялізмів і польонізмів. Трівіялізми залежні від індивідуальности, а не національности. А що торкаєть ся польонізмів, треба пригадати, що се був час впливу польської мови й що, від київської академії почавши, ніхто не дбав про чистоту української мови. До того осередками всякого культурного руху були в першій мірі міста й містечка, більше виставлені на польонізаційні впливи ніж села. Тому й польонізми в наших дячків, мандрівних студентів і бакалярів самозрозумілі. Чистій українській мові було тим лекше здобути собі доступ до літературного твору, чим дальше від польської етнографічної території жив його автор і тим самим чим менше був виставлений на вплив польської мови.

Коли мова про старі рукописні співаники, вдерла ся в наші наукові досліди над ними ще одна думка, що не відповідає науковій правді. А саме звичайно пишеть ся, що антольоґія старої української духовної лірики, якою був „Богогласник“ із 1790—1791 р., виданий почаївськими василіянами, се плід уніятського письменства, а до того може одинокий, що здобув собі трівкий і сильний вплив на православну Україну.¹⁾ Тимчасом вплив на православну Україну мали набожні пісні тому, що

¹⁾ Пор. Ів. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. (Kwartalnik historyczny, 1892, IV, ст. 723).

вони складала ся на всій Україні, як уніятській, так і православної, і завдяки сьому дуже багато українських набожних пісень здобули собі поширення на Білоруси й Московщині. Саме тому, що до часу видання „Богогласника“ українська набожна пісня встигла здобути собі популярність на всій Українській Землі, зайшла потреба видавати вибори з „Богогласника“ навіть для православних, очевидно, без тих богогласникових пісень, в котрих уже проведені різниці, що відділяють уніятів від православних.

На жаль, на співаники ХVІІ й ХVІІІ вв. звернено пізно увагу з українського боку, наслідком чого певно неодна пропала, що булоб причиною ся до вияснення так мало відомих сьогодні часів нашого духового життя тих віків. Зате крайня пора сьогодні зберігти по наших бібліотеках те, чого ще не згриз зуб часу, й подати до публичного відома. Дальші мої рядки мають саме на меті увести у вивчення ХVІІІ в. два співаники того часу: Хведора Шелестинського та Степана Вагановського.

I.

Свій співаник¹⁾ списав попівч із Баранова Хведір Шелестинський в марті 1760 р. Про се довідуємо ся з власноручної його записки на оборотнім боці 81 листка: „Te Psalmy so pana Fteodora kpa Szelestynskiego Popowicza Baranowskiego. Spisał sam swoio Renko własno 1760 anno Miesiāca Martivs. In quorum fideм Dato w baranowie mppr.“ Вгорі на тій самій сторінці підписаний два рази пізнішим письмом „Bazyliу Lewicki“. З інших імен згадуєть ся на 17 б „Кріжановській“, а на 18 а „Василій Кріжановській“ по приповідці: „Хто богат, то всѣмь

¹⁾ Співаник Хведора Шелестинського став мені відомий, коли я закінчував свої „Матеріяли до історії української пісні й вірші“, бо тоді саме він прийшов до Національного Музею. Тексти богогласникових пісень сього співаника використав я у своїх замітках про передбогогласниковий текст, авторів і хронологію богогласникових пісень у другій половині другої частини згаданих „Матеріялів“ (Українсько-руський Архив, т. X), а до третьої частини увійшли три духовні пісні: крилоській і луцькій Богородиці й одна з акростихом: Николай та всі тексти світських пісень. Плян моєї третьої частини був такий, що я подав наперед духовні пісні місцевим іконам, далі акростихові й такі, які заслуговували на опублікування з огляду на свою давнину або перехід до народньої мови, а далі йшли пародії набожних пісень, сатири, нові тексти різдвяних і великодніх вірш-ораций, збірка української світської лірики ХVІІ—ХVІІІ вв., головно любовної, й найдавніші записи традиційних пісень, що попали в давні збірники вір-

брат". Рік 1760 зазначений і на 19 б: „Pomni, panie, na dawida u na rokore iego 1760 anno“. Співаник має кантичковий формат. Усіх листків у нім 88. Зберігаєть ся в рукописнім відділі Національного Музею у Львові (ч. інвентара 15189). Інші записки співаника се або проби пера, що не приносять нічого до життяпису власника співаника, або сентенції, н. пр.: „Dum fortuna perit, nullus amikus (sic) erit“ (25 б). „Kiedy Bogaty umira, to wszystko na usługi, A kiedy ubogi, to ledwo ieden albo drugi“ (53 а), „Bog widzi, czas ucieka, smierc goni wiec na c(z)łeka“ (78 а), „Kto sie zzamłodu nie uczy, temu na starosc Bida Dokuczy“ (81 а), „Nie uważaj szpetniey rzeczy ciała, Tak dobra czarna kura iako u Biała“ (82 б). Латинські записки Шелестинського не свідчать про те, щоб він знав добре латинську мову, а фонетичні польські записки Шелестинського стверджують, що він і в польським правописі не був сильний.

Співаник Хведора Шелестинського не задержав ся в своїй цілости. Скільки листків бракує з початку й на кінці, означити се нема даних, бо ні листки ні пісні не нумеровані. В теперішнім своїм стані має співаник сліди відтятих двох листків на початку та двох листків на кінці. Про се, що містить співаник Шелестинського в теперішнім вигляді, нехай свідчить його опис, при чім подають ся бодай найважніші відсилки. Початки пісень і тексти наводять ся гражданкою, надстрічні букви вносять ся в рядки, а титли розв'язують ся, затримуєть ся тільки мова пісень без зміни. Ось які пісні складають ся на зміст співаника Шелестинського:

1 а. Пїснь о сотвореніи Адама и Еви. Поч. Гди Богъ Адама сотвориль рукама. Пор. М. Грушевський. Співаник з початку XVIII в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XVII, ст. 77—8)

шів і духовних пісень. Частина з них давала повніші або поправніші варіанти відомих текстів, а решта, велика більшість збірки, приносила нові, досі невідомі тексти, головно з поля лірики. Третя частина „Матеріалів“ обіймала двадцять кілька аркушів друку. Був се вислід моєї сливе в цілости для сього призначеної дворічної праці: для сієї збірки я переглянув усі доступні мені львівські бібліотеки й архиви, використав записи на полях, незадрукованих сторінках і окладинках старих друків у львівських бібліотеках, а крім того мав можливість користати також із деяких приватних збірок і рукописів. До часу мого виїзду зо Львова в осени 1914 р. надруковано або зложено з третьої частини „Матеріалів“ (Українсько-руський Архив, т. XI) від стор. 481 до стор. 577, решта рукопису лишила ся в канцелярії друкарні й там запропастила ся в часі російської окупації 1914 й 1915 р.

В. Гнатюк. Угроруські духовні вірші, Львів, 1902, ст. 61—2, 244—5; В. Перетць. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. Изъ исторіи русской пѣсни. Спб. 1900, ст. 119—20; П. Демуцький. Ліра і її мотиви, Київ, 1903, ст. 7.

Пісня має 22 строфи. На жаль, перші три листки наддерті. В цілості можна подати отсі кінцеві строфи:

Адаму рече: Что ти, чловеце, жес ся даль Евѣ зводити?
Пойдешъ из раю до земнаго краю! Тамъ ті будешъ гнити.

Богъ з раю сходить, аггеломъ приходить, Адама виганяеть...
Сталь же фукати, мечемъ дмухати, — Адамъ из страху вмираеть.

Адамъ за дверѣ, рече до Еві: го, що жес учинила?
Ева (же) плаче, Адаму рече, слезами ся умила.

Адамъ ридаеть, Творца впрошаеть: Що я маю учинити?
Не маю того способу мого, час би землю робити.

Ой, пришьгло къ ночи, даль Богъ помочи, сон твердий Адаму,
Першую втѣху, розумъ и силу, а Евѣ дітину.

Скоро повстали, заразь почали землю копати,
Терновый вѣнецъ — горкий то овоць почали уживати.

А врагъ пекелный и баръзо темный до нихъ и тамъ приходить,
Складаеть мову, зводитъ на дорогу, до пекла впроважаеть.

Адама извѣвъ, запис изнайшовъ, кровию его умастивъ,
А Христос прыйшовъ, запис изнайшовъ, Адама висвободиль.

А ви теж тую (а) пѣснь новую кажъдый из вас заспѣвайте,
Богу ся молѣть, Христа не гнѣвъть, на вѣки вихваляйте.

5 а. Piesn Wniebowzięcia Najswiętszey Panny Marii. Поч. Чудо преславно. Пор. Богогласникъ, Почаїв, 1790, ч. 109, 1825, ч. 109. 1850, ч. 116, 1886, ст. 260—2; Пѣсни благоговѣйныя, Почаїв, 1806, 59 б; М. Грушевський. Кілька духовних віршів з Галичини (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XIV, Misc. ст. 13—5).

7 б. Пѣснь свѣцка сиротиньска. Поч. Що я кому виноват, за що погибаю?

8 б. Поч. Що я кому виноватъ, за що погибаю, що я от злихъ челоувѣкъ съпокою: не маю? Пор. В. Перетць, I, 1, ст. 313, 318—9; Я. Головацький. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, Москва, 1878, ст. 357—8; Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, V, Спб. 1874, ст. 448.

9 б. Piesn na Narodzenie Chrystusa Pana. Поч. Najswiętsza Panna gdy porodzie miała.

10 б. Piesn swiecka. Поч. Uczciwszy słuchy waspanstwa у waspanstwa.

11 б. Пѣснь на Воведеніє Пресвятои Богородици. Поч. Архирее Захаріє, прими Дѣвицу. Пор. Бог. 1790, ч. 88, 1825, ч. 88, 1850, ч. 94, 1886, ст. 205, Пѣсенникъ или собраніє пѣсней, поемыхъ во дни праздниковъ и нарочитыхъ святыхъ, равно пѣсней покаянныхъ и надгробныхъ. Ужгород, 1902, ст. 62—3.

14 б. Пѣснь святому Онофрею. Поч. О преподѣбне и преблагенне Онуфріє святе, богоблаженне. Пор. Бог. 1790, ч. 191, 1825, ч. 192, 1850, ч. 194, 1886, ст. 417—19; П. благ. 81 б; Труды, I, ст. 176—8; П. Демущький, Ліра, ст. 33—4.

16 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Под. Ахъ, удивися. Поч. Древо пресвятое, бѣсомъ ужасное. Пор. Бог. 1790, ч. 72, 1825, ч. 72, 1850, ч. 78, 1886, ст. 159; В. Гнатюк, Лірники, Львів, 1896, ст. 27—8; П. Демущький, Ліра, ст. 13—4.

18 а. Поч. Radoscio iestem napełniony.

18 б. Piesn processialna. Поч. Твоя честь, хвала, предвѣчний Боже. Пор. Бог. 1790, ч. 66, 1825, ч. 66, 1850, ч. 70, 1886, ст. 147—8; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 22.

20 а. Piesn na Zmartwychwstanie Chrystusa Pana. Поч. Іерусалиме, свѣтися нынѣ надъ звѣзди. Пор. Бог. 1790, ч. 49, 1825, ч. 49, 1850, ч. 53, 1886, ст. 111—4; Холмскій народный календарь на 1885 г., ст. 178—9; Почаївська збірка кінця XVIII в., ч. 17.

23 а. Piesn swiatowa. Do kochania nalezy. Поч. Czym zasłuzył na tako wine.

26 а. Пѣснь на Сошествіє святого Духа. Поч. Богородице, вѣрнимъ оборона. Пор. М. Грушевський. Співаник, Записки, XVII, ст. 52; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 220—2.

27 б. Piesn na Zmartwychwstanie Chrystusa Pana. Поч. Милостивий Богъ и человекъ. Пор. М. Возняк. Матеріали до історії української пісні і вірші. I. (Українсько-руський Архив, т. IX, ст. 228).

28 б. Piesn za dusze zmarłe, ktore zostaiło w mence. Поч. Презупали митарскіє.

29 а. Пѣснь святому Онуфрію. Поч. Се бѣгая удаліся. Пор. Бог. 1790, ч. 192, 1825, ч. 193, 1850, ч. 195, 1886, ст. 419.

31 б. Пѣснь зарваницка. Златокованную трубу днесь вострубѣте.

33 б. Пѣснь Успенію Пресвятои Богородици. Поч. Радуйтєся, аггеловъ лики. Пор. Бог. 1790, ч. 106, 1825, ч. 106, 1850, ч. 113, 1886, ст. 254; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 206—7; Труды, III, ст. 253—4; Пѣсенникъ, ст. 243—5.

35 б. Piesn nayswienszoy Panny Maryi. Поч. Пречистая Дѣво Маты з рускаго краю. Пор. Бог. 1790, ч. 134, 1825, ч. 135, 1850, ч. 135, 1886, ст. 297; Почаївська збірка кінця ХVІІІ в., ч. 8; Naczatki zytyia nebesnaho na zemły, ст. 24—5; Як. Головацький, III, ст. 283—4; П. Шейнъ. Народныя бѣлорусскія пѣсни, ст. 411—7; Пѣсенникъ, ст. 321—3; П. Демущький й, Ліра, ст. 16; Os. Kolberg. Wołyń. Obrzędy, melodje, pieśni. Краків, 1907, ст. 387—8; Kantyczki, 1767, ст. 77—9; Холмскій народный календарь на 1885 г. ст. 174; S. Barącz. Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce, Львів, 1891, ст. 225; йогож, Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu, Тернопіль, 1870, ст. 160—1.

37 б. Piesn swiecka. Поч. Реку, реку правду ненарокомъ.

38 б. Piesn na Złanie swiatego Ducha. Поч. Источныкъ духовный. Пор. Бог. 1790, ч. 61, 1825, ч. 61, 1850, ч. 65, 1886, ст. 136—8; Почаївська збірка кінця ХVІІІ в., ч. 21; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 46—7; П. Безсоновъ. Калѣки перехоже, III, ст. 42—4; В. Щурат. Из студій над почаївським „Богогласником“, Львів, 1908, ст. 25—6; Пѣсенникъ, ст. 202—3.

40 б. Пѣснь свѣцька. Ой, учинивъ воробель на припѣчку жънива. Пор. Я. Головацький, II, ст. 507—8; Wasław z Oleśka, Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, Львів, 1833, ст. 406—8; М. Возняк. З фольклорних занятъ Маркіяна Шашкевича (Записки Н. Т. ім. Шевченка, т. СІХ, ст. 146—7).

42 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Поч. Родъ жидовскій затвореній. Пор. Труды, III, ст. 20; Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Т. I. Київ, 1874, матеріалы, ст. 28; В. Гнатюк. Лірники, ст. 25—6; В. Боржковскій. Лірники. (Кіевская Старина, 1889, IX, ст. 693—4).

43 а. Пѣснь на Успеніє пресвятои Богородици. Поч. Исполнися небо и земля чудес твоихъ, Царице. Пор. Бог. 1790, ч. 131, 1825, ч. 132, 1850, ч. 131, 1886, ст. 291; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 213—4, 229—30; S. Barącz. Cudowne obrazy, ст. 254—5.

46 а. Пѣснь на Покровъ пресвятои Богородици. Поч. Благовѣстите днес радость всему миру. Пор. Бог. 1790, ч. 85, 1825, ч. 85, 1850, ч. 91, 1886, ст. 200—1; В. Гнатюк. У. д. в., ст. 56.

47 б. Пѣснь на Покровъ Пресвятои Богородици. Поч. Истинная Мати свѣта, Пречистая Панно. Пор. М. Возняк. З культурного життя України XVII—XVIII вв. Львів, 1912, ст. 36—7.

49 б. Пѣснь на Покровъ Пресвятои Богородици. Поч. Под кровъ твой прибѣгаемъ. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 215; Пѣсенникъ, ст. 259—60.

51 а. Piesn Wniebowzięcia Najswiętszey Panny Marii. Поч. Троне вишній, днес двигнися. Пор. Бог. 1790, ч. 105, 1825, ч. 105, 1850, ч. 112, 1886, ст. 251.

53 б. Пѣснь крилоска Пресвятои Богородици. Поч. Нескверная, неблазная Дѣво Мати Пресвятая.

56 а. Piesn w niedziale miesopustną. Поч. Плачуся и ужаसाю. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 259; П. Безсоновъ, III, ст. 65—8, великоруські варіанти 68—104; В. Варенцовъ. Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, ст. 204—5.

57 а. Пѣснь свѣцка Кучеринѣ. Поч. Оженився Кучерина, а взявъ собѣ любѣку.

59 б. Пѣснь святителю Христову Василию. Поч. Излияся благодать во устнахъ твоихъ, отче. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 69—70, 251—2, Лірники, ст. 33—4; Жите і Слово, III, ст. 215—6; П. Безсоновъ. I, ст. 774—8; П. Демуцький. Ліра, ст. 31; В. Боржковскій, ст. 692—3; А. Малинка. Лирникъ Евдокимъ Мыкизовичъ Мокровизъ. (Кіевская Старина, т. 46, ст. 438).

61 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Чемъ, донѣцю, думаешъ собѣ?

62 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Фляшъка моя потѣха, килѣшокъ радости. Пор. Wasław z Oleska, ст. 208—9; М. Возняк. З фольклорних занятъ М. Шашкевича, ст. 147—8.

64 а. Пѣснь о житии сего свѣта. Поч. Теразь в свѣтѣ великіе зради.

66 а. Пѣснь Пресвятои Богородици. Поч. Пречистая Мати Дѣво польскои корони.

68 б. Пѣснь о чайцѣ небозѣ. Поч. Ой, бѣда, бѣда, чайцѣ небозѣ. Пор. Я. Головацький, II, ст. 517—8; Н. Закревскій. Старосвѣтскій Бандуриста. Книга первая. Москва, 1860, ст. 37.

71 а. Piesn na Zmartwychwstania Chrystusa Pana. Поч. Весело крикнѣте, воськрешаго хвалѣте. Пор. Труды, III, ст. 27.

72 а. Пѣснь святому Георгію. Поч. Непрестанно Господа о насъ моли. Акростих: Николай.

73 а. Piesn swiatowa nalezy do kochania. Поч. Чемъ тужишь, серъденько?

74 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Нудно минѣ, що я думаю.

76 а. Пѣснь свѣцка. Далекъ ти польнешъ (sic), да мой сивий оръле?

77 а. Пѣснь на Стрѣтеніе Христово. Поч. Симеоне, укрѣпись.

78 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Пѣшъла матѣнька до зятенька.

79 б. Пѣснь святому великомученику Димитрию. Поч. Кто не хвалить и не славить Димитрия вѣри.

82 а. Вѣршь московський. Поч. Будѣста бадіоръ.

83 а. Стихири умеръшимъ младенцемъ. Под. О преславное чудо. Поч. О кто не востогнетъ, чадо мое.

85 а. Подобна на осмъ гласовъ. Гласъ а. Градетъ чернецъ из манасътиру.

85 б. Стихири на осмъ гласовъ. Гласъ а. На гору ученикомъ идушимъ. Поч. Ци я тобѣ не жона була, ци не господня?

87 б. Святий Боже по греческу. Агиосъ о сеосъ.

88 а. Тропарь великомученици горѣлиці. Поч. Подвигомъ добримъ подвизалася еси, великомученице горѣлице.

88 б. Конѣдакъ. Гласъ тойже. Изийде по всей вселеннѣй имя твое, приснопамятная великомученице горѣлице.

Хоч співаник Хведора Шелестинського дає дещо й для духовних пісень, хочби й для історії богогласникових текстів, одначе він цікавий головно своїми світськими піснями. До сирітських пісень, про які була мова в першій частині „Матеріялів“ (Архив, ІХ, ст. 235—40), належить і пісня, яка друкується далі під ч. 1, з поч. **Що** я кому виноватъ. Більше поширена була інша пісня про бездольного з таким самим початком, яка друкується під ч. 2. Як сі дві перші пісні інтелігентського походження, так і дві дальші, надруковані під чч. 3 й 4; се пісні любовного змісту з двозначним або й сороміцьким характером. Під ч. 5 друкується пісня про Кучерину. Як у пісні заступався деколи дяк Ляхом чи то дячок Ляшком, зразок сього маємо не тільки у відомій пісні з поч. „Ой, мати, мати, єсть дяк у хаті“, але й у пісні, надрукованій під ч. 6. Тут мати розганяє в першій строфі пісні тугу доньки, потішаючи її, що прийде Ляшок до хати, а вже з найближшої строфи виходить, що замість: Ляшок має бути: дячок. А саме з дальшого тексту пісні довідуємося, що люде розрадили дівчину виходити

заміж за дядка, бо він був небогатий. Спільні мотиви з піснею про неправду має пісня, надрукована під ч. 7.

Під ч. 8 надрукована пісня про чайку небогу, приписувана традицією то гетьманові Мазепі, то Кальнишевському; Мазепі приписав уложення цієї пісні анонімний автор „Історії Русовъ“, а останньому запорозькому кошовому Кальнишевському Бантиш-Каменський. Запорозька Січ зруйнована 1775 р. Пісня, без сумніву алегорія географічно-політичного положення України, написана з приводу якоїсь катастрофи України, на що вказує катастрофа чайки в пісні про неї. В 1760 р. вспіла пісня вже поширити ся й не заховала ся в зовсім поправній формі. Беручи се все під увагу, з двох названих можливих авторів, має далеко більше правдоподібности за собою гетьман Мазепа. Зрештою є думка князя Цертелева, яку повторив і Михайло Максимович, про Богдана Хмельницького як автора пісні, але вона досі не провірена.

Пісні, надруковані під чч. 9—10, се бажані знахідки до історії нашої старої лірики перед Котляревським і Шашкевичем; на жаль вони не записані докладно. З недокладного тексту переписані або й з усної передачі записані пісні, надруковані під чч. 11—12. Дяківська травестія вісьмох голосів і тропарь та кондак горілці наприкінці співаника вказують на середовище, з якого він походить.

1.

Що я кому виноватъ, за що погибаю?

Ахъ, мнѣ нудно сиротинѣ, що родини не маю.

Я листонки пишу, пѣслонкѣвъ не маю;

Кимъ би передати, самъ бѣдний не знаю.

Прилетѣте, прилетѣте, бѣлѣ лебедоньки,

Понесѣте от мене родинѣ листоньки.

Отсуну я кватироньку, гляну по свѣтоньку.

Ахъ, тамъ люде ходять, з родиною ся водять.

А я бѣдний сиротонька, дивячися, плачу,

Перед слозоньками свѣтонька не бачу.

Коли я що маю, родина мнѣ ся знаходить,

А коли я не маю, и всѣ мя обходять.

Занесѣте ж мене, буйнѣ вѣтри, в чужу стороньку,

(пропуск у рукописі) в людску обмовоньку.

Ой, фортуно ж моя, тож щастям (ям) кируешъ,

А другому щастя на вѣки даруешъ.

2.

- 1 Що я кому виновать, за що погибаю,
Що я от злихъ человекъ спокою не маю?
 Ненавидять, гонять, бють, живцемъ пожирають,
 Як ястроби на бѣдную птицю нападають.
- 5 И вскритися не могу нѣ явно прожити,
 Явно гонять, тайно бють, закидають сѣти.
 Як рибарѣ на рибу невѣст (sic, невѣд) затыгають,
 Такъ на мене зліе люде сѣти закидають!
- А що ж кому за вина такая причина?
 10 За що гонять, за що бють? О, я сиротина!
 Лютимъ огнемъ, яростию пал(а)ють без мѣри,
 Метаються на мене, як дивіе звѣри.
 Ахъ, Боже ж мой единый, печальнымъ утѣха,
 Возри на мя сироту, визвол мене з лиха.
- 15 Та нехай лихо та не нам, та нехай нашимъ ворогамъ!
 Они тое знаютъ, що нас осуждаютъ.
 Суди, Боже, вороги та нехай будуть знати,
 А я жию под скридломъ твоей благодати.

Текст співаника, описаного в „Матеріялах“, I (Архив IX, стор. 116—9), виказує такі відміни: 2. Же я. 4. Якъ яструбы на бѣдного пташку (sic). По 4 р. йдуть рр. 11—12 з відміною в 12 р. якъ лютіе звѣри. 5. Нѣ скритися не могу нѣ явне... 6. Тайно гонять, явне бють. Замісць рр. 7—10 такий двовірш:

Ой, нѣкому боронити, нѣхто не ратуе,
 Плачу, воплю и ридаю, да нѣхто не чуе.

13. О Боже мой. 14. визволь з сего... Замісць рр. 15—16 такі:

Ти самъ видишь на мене противнихъ навѣти,
 Изволь мене у себе от сей злоби скрити.

17. ворогамъ, нехай. 18. що я живу подъ кровомъ.

Для історії тексту пісні цікавий дечим варіант із співаника першої половини XIX в. в Національнім Музею у Львові (ч. інв. 15539) з такими відмінами: По р. 2 йдуть рр. 5—6. 5. скритися... явне. 6. Явне гонять, явне бють. 7. рибари на рыбу сѣти. 8. люде спосубу (sic) шукають. Рр. 9—10 vacant. Рр. 11—12:

Палятъ мене лютимъ огнемъ, палятъ мене безъ мѣри,
 Зъглядаются вороги, якъ лютіе звѣри.

Після того йдуть рр. 3—4 з відміною: яструпи й нарешті шоста строфа, що відповідає рр. 17—18 з відміною: же я жию подъ скридлами.

Відміни тексту співаника Степана Вагановського такі: 2. Нѣгди от...

4. Яструби. По р. 4 йдуть рр. 11—12. 12. Якъ лютіе звѣри. Рр. 5—6:

Нѣ скритися где не маю нѣ явно ходити.
 Явно гонять, тайно бють, закидають сѣти.

Рр. 7—8 vacant. Рр. 9—10:

О, що кому за вина, яка причина?

Та за тое гонять, бють, що я сиротина.

13. А, Боже... утѣхо. 14. Воздри... визволь (з) сего лиха. Рр. 15—16 vacant.

17. ворогамъ, нехай. 18. Що я живу подъ кровомъ.

3.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Czornenkaia w mene (2),

Czornenkaia tyłyczenka na obori w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Kuczierywa w mene,

Kuczierywa iahnyczenka na obori w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Hłuboczęka w mene,

Hłuboczęka kyrnycęka za woroty w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Rozłozysta w mene,

Rozłozysta iablunoczka u sadojku w mene.

Uczciwszy słuchy waspanstwa y waspanstwa,
Sołodenka w mene,

Sołodęka pasicęka za woroty w mene.

4.

Реку, реку правду ненарокомъ;

Що зобачу своимъ окомъ,

Зараз зважу непомалу.

На що ж би ся тое здало

В свѣтъ гулящомъ?

Ой, умерти, зараз плачу;

Коль хороше що зобачу,

Коли дѣвчину хорошу,

У куть ей зараз прошу,

Щобъ ей хто не врѣкъ.

И тамъ я зараз пѣзнаю,

Хоць помацки, то вгадаю;

Зараз зважу мову свою,

Хто дасть масла, а хто лою.

Отъ то Салямонъ!

И такъ я неедну здуру.

Дивну мнѣ Богъ давъ натуру:

Люблю з ними все мешкати,

З ними бути, наветь спати.

Отъ то натура!

5.

Оженився Кучерина, а взявъ собѣ любьку.

Гей, гей, гей, гей, а взявъ собѣ любьку.

И щюлюеть и милуетъ, якъ голубъ голубку.

Гей, гей, гей, гей, як голубъ голубьку.

Ой, пѣшовъ же Кучерина я (sic да) в поле орати.

Гей, гей, гей, гей, я в поле орати.

Его жонька, его любька до коршъми гуляти.

Гей, гей, гей, гей, до коршъми гуляти.

Ой, идетъ же Кучерина с поля стогнаючи.
 Гей, гей, гей, гей, с поля стогнаючи.

Его жонка, его любка с коршъми гуляючи.
 Гей, гей, гей, гей, с коршъми гуляючи.

Моя мила жоно, не чини жъ ти того.
 Гей, гей, гей, гей, не чини жъ ти того.

Дай же минѣ исти, если маешъ чого.
 Гей, гей, гей, гей, если маешъ чого.

Колимъ була дома, вариламъ каплуна.
 Гей, гей, гей, гей, вариламъ каплуна.

А томъ була в мѣстѣ, будешъ трасцю исти.
 (Гей, гей, гей, гей, будешъ трасцю исти.)

Либой тебе, Кучерино, та капуста здула.
 Гей, гей, гей, гей, та капуста здула.

А вже три дни, три ночи, якъ при пієцу була.
 Гей, гей, гей, гей, як при пієцу була.

От тепер же, Кучерино, чинп жъ мою волю.
 Гей, гей, гей, гей, чини жъ мою волю.

А озмися под боки, скачи предо мною.
 Гей, гей, гей, гей, скачи предо мною.

А дивѣтсьіе, люде, що я учинила.
 Гей, гей, гей, гей, що я учинила.

Що я свого Кучерину скакати навчила.
 Гей, гей, гей, гей, скакати навчила.

От тепер же, Кучерино, на бѣду zostався.
 Гей, гей, гей, гей, на бѣду zostався.

Спалаила му жонъка сани, що с пієца спускавсья.
 Гей, гей, гей, гей, що с пієца спускавсья.

Сіердачина по колѣна, валомъ подпасаवсья.
 Гей, гей, гей, гей, валомъ подпасавсья.

6.

Чемъ, донъцю, думаешъ собѣ,
 Чемъ оченька плачуть тобѣ?
 Не плачь, обитри слозоньки,
 Не тужь, прійде миленький.
 Придетъ Ляшокъ до нашої хати, —
 Перестань, донцю, такъ тяжько здихати.
 Чомъ смутне поглядаешъ?

Авжежъ, моя матусенько,
 Скажу тобѣ всю правдоньку.
 Люде минѣ розрадили,
 Щоби собѣ сами полюбили.

А такъ (а) казали, що дякъ небогатий,
А я длятого не хтѣла кохати.
Онъ пересталъ ходити.

Не любь, доньцю, богатого,
А любь же собѣ щирого!
И пѣташина пару маеть
Й тая любости шукаеть.
А хочай жаднихъ даруньковъ не маеть,
Тилько що в саду собѣ заспѣваеть,
И познаеть милого.

Мовиламъ ти, доню,
Чини жъ мою волю.
Було ручки дати собѣ
Й сердца излучити обѣ.
А онъ злий, тераз в чужинѣ думаеть
И в чужой сторонѣ милого (sic) шукаеть,
На серденьку неволѣ (sic).

Авжежъ, моя матусенько, ачейже вѣнъ буде, буде.
Богу присягаю щире, не розгудять минѣ люде.
Озму дячка за рученьку:
Поблагословѣ, матусеньку (sic),
Нехай попонько звяжеть рудѣ обѣ,
А ми обое поприсягнемъ собѣ
И такъ жити будемо.

7.

Тераз в свѣтѣ великіе зради,
Немашъ теразъ по всемъ свѣтѣ
[правди:

Отець сина не любить,
Синь тежъ отца израдитъ
5 Презъ свою злость.

А цорка матку зневажаеть,
Матка ей щастя проклинаеть,
Братъ на брата воюеть,
На здравіе чатуеть,
10 Би его забиль.

Такъ сусѣдъ ись сусѣдомъ жи-
[еть,
Едень другому неприязнь готуе,
Коби его уловити
И в неславу впровадити,
15 В нещастя.

Чему ти, чловече, не дѣбаешъ
И на смерть чемъ не памятаешъ?
Якъ ты озмутъ на мари,

Где буде твой приятель
20 Коханий?

Вганяешъ за марністю свѣта,
Самъ не вѣдаешъ, ци на многѣ
Невидимо Богъ приде, [лѣта.
Все от тебе отбере,

25 Дасть иньшому.

Видѣлесь, що у свѣтѣ зрада,
Нѣзачо сего свѣта слава;
Не поможе нѣ отецъ
Анѣ мати дитяти

30 Во адѣ.

Сди будешъ в пеклѣ мучитися,
Юже тамъ не випросишь ти ся.
Було Бога вихваляти,
Приказаня шановати

35 Божие.

Било отца с прика(за)ня чтити
И матку такъ тежъ не дражъ-
И сусѣда шановати, [нити

Хтѣлесь Христа оглядати
40 На небѣ.

Где тии, що тя вихваляли?
Не тобѣ, щастю ся кланяли.
Сила злого приходить,
Сди тя каждый отступитъ

45 Въ твоємъ нещасѣтю.

Кайся, человече, усѣхъ дѣль
[злыхъ своихъ,
Хощешъ ли бити участникомъ
[моимъ.

Сповѣдайся грѣховъ своихъ,
Будешъ и ти сыномъ моимъ

50 На вѣки.

Матѣку Божию вихваляй сер-
[дечне,
Будешъ жити в небѣ безъспечне,
Бо за еи молитвами
Будетъ человекъ укоханий

55 У Христа.

Нехай будетъ от нас честь
[и хвала,

На вѣки нехай будетъ слава
Богу Отцу и Сынови
И святому Духови

60 На вѣки!

Відміни тексту співаника Степана Вагановського такі: 1. Теперь на свѣтѣ великая зѣрада. 2. теперь. 6. цурка. 7. цурцѣ долю. 11. жіє. 12. готує. 13. Рад би его. 14. И в нещастя. 15. И в нецноту. 17. И чему на смерть не згадаешъ. 18. возмутъ. 19. Гдешъ твой будетъ. 22. Самъ не знаешъ, ци долгиє лѣта. 25. А иньшому даст. 26. Вѣдѣлес, же. 27. Нѣзашо есть сего свѣта правда. Рр. 28—30:

Било Бога хвалити,
Приказаня чинити
Божіи.

Рр. 31—35 vacant. 37. Также матку не... 38. И ближняго. 39. Хтѣлес царство. 40. У небѣ. Рр. 41—60 vacant.

8.

Ой, бѣда, бѣда чайцѣ небозѣ,
Що вивела дѣтоньки при самой дорозѣ,
А еще в зеленомъ житѣ.
Где жъ маю дѣти подѣти?

Призову я журавля к себѣ на пораду:
Ахъ, мой милый братѣ(е)нку, дай же минѣ раду!
Где жъ маю дѣти подѣти?
Прийдется пречъ полетѣты.

Не журися, сестро моя любимая.
Скоро жито приспѣет, Богъ стараня даетъ,
Же твои маліє дѣти
Якъ орлы будут летѣты.

Коби ж то, братѣ(е)нку, була правда твоя,
Щаслива би була, брате, мова тая,
Жеб мои дѣти маліє
От женцов булы цѣліє.

Чему ж бо ти, сестро моя, барзо крикливая?
Ой, хто идет, не минаеш, помагай Бог даешъ,

Кики, кики, кики звиклас кричати;
Як маеш дѣти сховати?

Трудно ж бо минѣ, братѣ(е)нку, натуру згубити.
Хочай би ти перестав тое говорити!
То я дѣток остерѣгаю,
Колы кики, кики тай вийкаю.

Лиха сбѣ знаеш, як остерѣгати;
Треба тихо сидѣти, хочешъ дѣти мѣти.
А то стрижено-голено будетъ:
Натура вовка в лѣс вѣдетъ.

Ой, гляни ж ти, губатый журавлю горбатый,
Сам себе самага, не жития мого.
А то еще и досаждаеш,
Жаю мнѣ больше додаешъ.

А вже жито пожовтѣло, подобно приспѣло:
Будут женцѣ жито жати, будут дѣти брати.
Где ж маю дѣти подѣти?
Прийдется преч полетѣти.

Ой, там, там, там нѣ чаенкы, нѣ дѣточок ея,
Тѣлко же пѣра із дѣточок ея.
Плач, плач по чаенцѣ, журавлю, плачъ,
Не вдавайся в великую распачь!

Не буду я плакати по такой злой сестрѣ,
Же мя не слухала, вес дом загубила.
І сама марне згинула,
Же на свѣтѣ безумне жила.

9.

Чемъ тужишъ, серденько,
Сди любыш тихенько?
Перестань тужити!
Сприяю ти.
Не мавши друга,
Серденьку туга,
Щоденне глядячи
На люде.

Хоч кѣлко кохати,
Юж не буду мати
Такои ширии
Дѣвчини.
Для тои причини —
Своя дѣвчини —
Богъ минѣ даруетъ
Иншую.

Юж просити Бога,
Нехъ от сердца трвога
Отступитъ конечно
В коханю.
Сди милост скажетъ,
Нех руцѣ звяжетъ
Священнык стулою
Своею.

Гей, будь же ласкава!
Твоя будетъ слава.
Потѣшай серденко,
Прошу тя,
Щоби не теснило,
Щоби в любши било.
А тепер южъ мушу
Терпѣты.

Що ж? Коли милости,
 Такъ теж и щирости
 Першою занехати
 Тяженко.
 Лѣпше би не знати
 Нѣжлы занехати
 Дѣвчину красную
 До часу.
 Хоч буду кохати,
 Юж не буду мати
 Такои красной
 Дѣвчины:

Чорнѣ оченка,
 Бѣлѣ рученка,
 Розмова милая
 Щоденне.
 Гей, Боже ласкавий,
 Ти любости давий
 Другъ друга любити
 До сѣмерѣти,
 Прошу тя слуга,
 Даруй ми друга,
 Щирого во любѣви
 На вѣки.

10.

Нудно минѣ, що я думаю,
 Лиху долю проклинаю: ———
 Нѣсть утѣхи в цѣломъ вѣку,
 Трудно жити челоуѣку.

Свѣте красний, (свѣте красний),
 Тождь есь ми барзо нещасѣний!
 Лѣта губишь, сердце сушишь,
 Не женитися, дармо любишь.

Мати жъ моя когда би знала,
 Що нещасливаго кохала,
 Волѣлабись ся утопити
 Нѣжели бездолнаго кормити.

Самъ хороший вѣкъ минаеть,
 Нещасѣливий наступаеть.
 А якъ лѣтъ сорокъ стане,
 А хтождь окомъ своимъ на мене
 [погляне?

Будуть мене виганяти,
 До шѣпиталю отсилати.

Кобимъ випросивѣ милостиню,
 Не жаль би ми пойти до манасѣ-
 [тиру.

Пойшовъ би я до манастиру,
 Але самъ собѣ не вѣру,
 Бо тамъ треба много сили,
 Щоби бѣси не сѣкусили.
 Хѣба очи залѣпити,
 Щоби на люде не глядѣти;
 Скоро би милу обачилемъ,
 И от престола бимъ отскочилемъ.

Тождь го моя милостиня:
 Люба, хороша дѣвчина.
 Обѣдати вѣчера (sic) з нею,
 Бо розмовляти люблю.

Нудно мнѣ, що я не маю,
 Где ся подѣтоньки маю.
 Подобно юждь буду терпѣти,
 У манасѣтиру сидѣти.

11.

Далек ти, польнешъ (sic, полинешъ), да мой сивий орѣле!
 А хтождь тебе у чужинѣ, сердечний, пригорне?

Да чи в луги, да чи в лѣсы, да в чистое поле,
 Озми ж мене из собою, мой сивий соколе.

Да скоро ж ти приленешъ (sic), я весола буду,
 Да як сядеш близко мене, всего смутку забуду.

Да прилѣтай же ты да щодня пораненку,
 А потѣшай, сердце мое, ти мене молоденку.

Богъ и тое знае, хто нас обмовляе;
 Нехай тому тяжко, важко, хто нас разлучае.

12.

Пїшла матїнька до зятенька,
 До молодого, до хорошого,
 Тай до орача.
 Дав же орачъ колачъ,
 Оттакїй вгрубшїки,
 Оттакїй вдовжїки.
 Та утїхо жї моя,
 Та радости жї мої!

Пїшла матїнька до зятенька,
 До молодого, до хорошого,
 Тай до мельника.
 Дав же мелникъ мїшокъ муки,
 Оттакїй вдовжїки,
 Оттакїй вгрубшїки.
 Та утїхо жї моя,
 Та радости мої!

Пїшла матїнька до зятенька,
 До молодого, до хорошого,
 Тай до пасїчника.
 Дав же пасїчникъ плястеръ меду,
 Оттакїй вдовжїки,
 Оттакїй вгрубшїки.
 Та утїхо жї моя,
 Та р(ад)ости жї мої!

Пїшла матїнька до зятенька,
 До молодого, до хорошого,
 Тай до дудара.
 Дав же дударъ дуду, дуду,
 Оттаку вдовжїки,
 Оттаку вгрубшїки.
 Та утїхо жї моя,
 Та радости жї мої!

А дїтенятїмъ по дуденятїмъ,
 От по тїлкуму, по малїнкому,
 От по тїцкому, по малїцкому.
 Та утїхо жї моя,
 Та радости жї мої!

II.

Співаник Хведора Шелестинського був уже описаний, коли від д-ра Івана Панкевича дістав я відомість, що архив ужгородської „Просвіти“ одержав рукописний співаник XVIII в. При посередництві Бібліотеки Наукового Товар. ім. Шевченка я вспів у Львові познайомити ся з згаданим співаником, за що складаю щирю подяку Виділови ужгородської „Просвіти“. В теперішнім своїм стані має співаник 166 листків; він без початку й кінця, до того в багатьох місцях у середині також бракує карток. На початку два листки наддерті. Співаник оправлено кілька разів, бо декуди обтятий навіть текст пісень. Зачитував ся він пильно, бо тут і там так засмальцьований, що тяжко й відчитати тексти поодиноких пісень. Називаю його співаником Степана Вагановського тому, що на різних листках містить ся його підпис, а на деяких навіть зазначено, що він списував пісні (55, 73, 76, 79, 121, 123 і т. д.). Зазначував се дяківською латиною: „Skrybere ego“. На відворотнім боці 70 листка підписаний „Stefan Dozdanski“, а під сим підписом стоїть: „Stefanowi Wahanowskiemu nalezy oddac“. З інших підписів приходить на 60 листку: „Григорий Праха“, на відворотнім боці

82 листка: „Иоанъ Вагановски“, Kotowski Ioanъ“ і крім того така адреса: „Jasnie Wielmożny miłosciwi panie Michał Swiatopółku Czetwertynski“. Хто такий був Степан Вагановський, зазначено на 83 листку: „Stefan Wahanowski, Bakalarz тахумowski“. Правдоподібно підписав ся по батькови на відворотнім боці 132 листка: „Stefan Zynewucz Wahanowski“. Недокладну вправу у віршуванні Степана Вагановського маємо в пісні св. Миколаєви з початком „Святителю отче, барській чудотворче“ з акростихом: „Стефан Вагановски“. Акростиha було Вагановському за мало; на нього звернув увагу в замітці: „Композиція на свое имя“. На 126 листку зазначена дата: „1750 D. Martius 20. 1750“. Деякі частини співаника пізнійші, властиво співаник у теперішнім стані складаєть ся з кількох співаників і з них деякі без сумніву пізнійші ніж половина ХVІІІ в.

Зміст співаника такий:

1 а. Кінець пісні на Воведенне Богородиці „Патріарси торжествуйте“. Пор. Богогласникъ, 1790 і 1825, ч. 93, 1850, ч. 99, 1886, ст. 216; М. Грушевський. Співаник з початку ХVІІІ в. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, ХVІІ, ст. 72); Пъсенникъ, Ужгород, 1902, ст. 61; М. Возняк. Матеріяли до історії української пісні і вірші. І. (Укр. рус. Архив, ІХ, ст. 195—6).

Пъснь архангелу Михаилу. Поч. Хвалимъ тя вси згодні. Пор. В. Гнатюк. Угроруські духовні вірші. Львів, 1902, ст. 245; Пъс., ст. 57.

2 а. Пъснь архистратигу Михаилу. Поч. Михаиле, кто jako Богъ, велми возопилесь. Пор. В. Гнатюк. У. д. в., ст. 62; Пъс., ст. 52; П. Демущький. Лира и ийи мотивы. Київ, 1903, ст. 36.

3 б. Пісня на Різдво Христа. Поч. Нынѣ, Адаме, возвеселися. Пор. Бог., 1790 і 1825, ч. 24, 1850, ч. 29, 1886, ст. 21; М. Возняк. Матеріяли, ІІ (Архив, Х, ст. 436—7).

4 б. Пъснь Усѣкновенію ч. главы. Поч. Память твоя праведная. Пор. Бог. 1790, ч. 206, 1825, ч. 207, 1850, ч. 209, 1886, ст. 441; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 64; Труды этнографическо-статистической экспедиції въ Западно-русскій край. Т. І. Спб. 1872, ст. 172; П. Безсоновъ. Калики переходже, ІІ, ст. 164; Пъс., ст. 247; П. Демущький Лира, ст. 30; М. Возняк, Матеріяли, ІІ, ст. 446—7.

6 а. Пъснь на Богоявление Господне. Поч. Іорданъ рѣко, уготовися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 28, 1850, ч. 33, 1886, ст. 63; Почаївська збірка пісень кінця ХVІІІ в. ч. 13; М. Грушев-

ський. Зап. XV, ст. 48; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 28; Пѣс., ст. 116; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 419—20.

7 а. Пѣснь набожна. Поч. Зачало премудрости страхъ Господень. Пор. Ів. Франко. Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. Львів, 1900, ст. 141—2.

9 а. Пѣснь Иоану Богослову. Поч. Иоана Богослова. Пор. Бог. 1790, ч. 190, 1825, ч. 191, 1850, ч. 193, 1886, ст. 415; Пѣсны благоговѣйныя, вькратцѣ собранныя, поемья при Божественной Літургїи чтенной. Къ симже праздникомъ Господскимъ, Богородичнымъ и нѣкоторымъ Святымъ. Таже розличныя покаянныя рускія и польскія. Почаїв, 1806, 80 аб, 81 а; Труды, I, ст. 178; В. Гнатюк. Лірники. Львів, 1896, ст. 32; Ос. Kolberg. Rokucie, II, ст. 272; П. Демущький. Ліра, ст. 25; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 417—8.

10 а. Пѣснь козацкая. Поч. Стужилася, зжурилася та Степаньска громада (без кінця, бо бракує карток).

11 а. Пѣснь святымъ безсребникомъ Козми и Деміану. Поч. Днес созираемъ всю вселенъную. Пор. Бог. 1790, ч. 155, 1825, ч. 156, 1850, ч. 157, 1886, ст. 341; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 408—9.

Пѣснь пресвятѣ Богородици Покрову. Поч. О прекрасная Царице, злата Діянъна.

12 а. Пѣснь святителю Николаю. Поч. Гори, холми, дїбрави, листвіє, цвѣти. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 67.

13 а. Пѣснь на актѣ жалобномъ. Поч. Егда душа от тѣла разлучається. Пор. Бог. 1790, ч. 235, 1825, ч. 236, 1850, ч. 232, 1886, ст. 480; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 410—11.

14 б. Пѣснь о вигнаню Адамовѣмъ из раю. Поч. Плакалься Адамъ предъ раемъ (без кінця, бо бракує карток). Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 59; П. Безсоновъ. Калѣки. Москва, 1864, ст. 236—62; Пѣс. ст. 153.

15 а. Пѣснь буцънѣвська пресвятой Богородици. Поч. Со горъних висотъ предста дольнимъ. Акростих: С Подгаец Великих.

17 б. Пѣснь святому пророку Ілію. Поч. Істочниче благодати. Пор. Бог. 1790, ч. 201, 1825, ч. 202, 1850, ч. 204, 1886, ст. 435; М. Грушевський. Зап. XV, ст. 42; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 63; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 768—70; Пѣс. ст. 224; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 422.

18 б. Пѣснь на Сошествіє святого Духа. Поч. Істочникъ духовный. Пор. I, 38 б.

20 а. Пѣснь о страшномъ судѣ. Поч. О горе мнѣ грѣшнику во юдолю плав(въ)чевънуй предстати.

22 б. Поч. Хто тилко знает, що Господь на небѣ (без кінця, бо бракує далі карток). Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 78, 1850, ч. 84, 1886, ст. 171; Ос. Kolberg. Wołyń. Obrzędy, melodje, pieśni. Краків, 1907, ст. 387—8; В. Гнатюк. Кілька духовних віршів. Співаник із Грушова. (Зап. LVI, misc. ст. 31—2); М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 425—7.

23 а. Piesń na boże narodzenie. Поч. Послухайте, що ся стало, всему свѣту завитало. Пор. П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 64—5.

24 а. Пѣснь 2 на Boże Narodzenie. Поч. Чудо преславное и ново: предвѣчное Слово днес ся народило.

24 б. Piesń na Boże Narodzenie. Поч. Новая радость в свѣтѣ ся зявила. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 19, 1850, ч. 25, 1886, ст. 8; Труды, III, ст. 328, 380—1; Як. Головацький. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, II, ст. 97—8; Ос. Kolberg. Wołyń, ст. 391; Пѣс. ст. 101; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 438.

25 а. Piesń nabożna. Поч. Помисли, человекче, прегоркій час смерти. Пор. Бог. 1790, ч. 232, 1825, ч. 233, 1850, ч. 229, 1886, ст. 475; М. Грушевський. Зап. XV, ст. 38; Мала почаївська збірка ХVІІІ в.; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 448.

26 а. Piesń na Boże Narodz(en)ie. Поч. Христос ся с Панны раждаеть. Пор. М. Грушевський. Зап. ХVІІ, ст. 64; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 167—8.

26 б. Piesń na Boże Narodzenie. Поч. Дѣвая днес Христа раждаеть. Пор. М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 166—7.

27 а. Piesń na boże narodzenie. Поч. Предвѣчний родися под лѣти. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 17, 1850, ч. 23, 1886, ст. 13; Почаївська збірка кінця ХVІІІ в. ч. 12; В. Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. 1. Изъ исторіи русской пѣсни. Спб. 1900, ст. 367—77; Труды, III, ст. 370; П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 79—81; Пѣс. ст. 90; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 169.

28 б. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. От востока вося звѣзда ясная. Пор. М. Грушевський. Зап. ХVІІ, ст. 61; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 25.

30 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Слава во вишнихъ Богу — воспѣвайте, людіе. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 139. Далі бракує карток.

31 а. Докінченне пісні на Різдво Христа „Ангель пастыремъ мовиль“. Пор. Бог. 1886, ст. 47; М. Грушевський. Зап. ХVІІ,

ст. 62; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 24; Труды, III, ст. 327—8; В. Перетцъ, ст. 170—4: Пѣс. ст. 94.

Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Дивная новина: нынѣ Панна Сына. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 16, 1850, ч. 22, 1886, ст. 15; Як. Головацький, II, ст. 98; Пѣс. ст. 38.

32 а. Чалма о страшномъ судѣ. Поч. Во дому Давидо(во)м страшная совершаются.

33 а. Пѣснь Пресвятой Богородици. Поч. О Мати Царя всея твари.

33 б. Пѣснь іереіу святому Николаю. Поч. Гори, сладост искапайте. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 39; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 67; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 756—7.

34 б. Пѣснь на Богоявленіе. Поч. Іорданъ рѣко уготовися. Пор. 6 а.

35 а. Пѣснь Роману Пѣвцу. Поч. Ревность къ Богу имѣя вѣрно Роман, пѣвецъ красный.

36 а. Пѣснь Пресвятой Богородици. Поч. Цвѣтъ мислений и кринь полный. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 79; Холмскій народный календарь на 1885 годъ, ст. 174. Далі знову бракуе карток.

37 а. Кінець якоїсь пісні.

Пѣснь святому Николаю. Поч. О, хто, хто Николая любить. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 35; Пѣс. ст. 72; П. Шейнъ. Бѣлорусскія народныя пѣсни съ относящимися къ нимъ обрядами, обычаями и суевѣрїями. Спб. 1874, ст. 409; Труды, I, ст. 169—70; Записки Юго-западнаго Отдѣла Импер. Рус. Геогр. Общ. т. I. Київ, 1874, матерїали, ст. 30—1; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 757—62; В. Варенцовъ. Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, ст. 207.

37 б. Пѣснь пресвятѣй Богородици. Поч. Богородице Царице. Пор. Бог. 1790, ч. 139, 1825, ч. 140, 1850, ч. 140, 1886, ст. 310; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 75; М. Возняк. Матерїали, II, ст. 390.

38 а. Поч. Чловече мѣзерний. Пор. В. Гнатюк. Хоценський співаникъ Левицьких (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, ХСІ, ст. 109—10); Як. Головацький, II, ст. 569—71.

38 б. Пѣснь Іисусу Христу. Поч. Іисусе мой прекрасній животудавче.

39 а. Пѣснь инокомъ. Поч. Познай, іноку, самъ себе.

40 а. Поч. О пречистая Панно, Дѣво Богородице.

40 б. Поч. Возридайте вси днес, російскія страни. Пор. Ю. Яворскій. Два замѣчательныхъ карпато-русскихъ сборника ХІІІ-го в., принадлежащихъ Университету Св. Владимира. Описаніе рукописей и тексты. Київ, 1909, ст. 50—1.

41 б. Поч. Ци не жал сердечне.

42 б. Поч. Вийду в дубровоньку.

43 а. Пѣснь полска. Поч. Niech , monarchowie miasta swe fundują. Витятий один листок.

44 а. Поч. Изийдѣте, аггель лики (без кінця, бо бракує карток). Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 52, 1850, ч. 56, 1886, ст. 119; Труды, ІІІ, ст. 26; Почаївська збірка кінця ХІІІ в. ч. 18; П. Безсоновъ. Калѣки, ІІІ, ст. 15—7; М. Возняк. Матеріяли, ІІ, ст. 413—4.

45 а. Кінець польської пісні.

Поч. A iakaz to w tobie zdrada.

46 б. Пѣснь на Воскресеніе Христова. Поч. Воста Господь яко спя днес из мертвихъ.

47 а. Пѣснь на Воскресеніе Христова. Поч. Изийдѣте, аггеловъ лики. Пор. 44 а.

48 а. Пѣснь корчемна. Поч. Фляшкажъ моя. Пор. І, 62 б.

49 а. Поч. Мусишъ ся ти мнѣ признати. Акростих: Маруся. Пор. М. Возняк. З культурного життя України ХІІ—ХІІІ вв. Львів, 1912, ст. 59—60. Дальші листки від 133 а.

50 а. Поч. Во велкомъ смутку Савел застаєт. Пор. Миронъ (Ів. Франко). Червонорусскія вирши ХІІІ в. (Кіевская Старица, 1891, № 9, 481—4); В. Гнатюк. Причинок до літератури нашого віршотворства. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, ХХІ, misc. ст. 11—12).

51 б. Пѣснь зарваницка. Поч. З емпѣровъ горних Богъ ся являєт (без кінця, бо бракує карток). Акростих: Зарваницкая џал(ма). Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 187; Пѣс. ст. 34. Далі бракує карток.

53 а. Кінець пісні до Богородиці.

53 б. Поч. Ахъ, удивися (тільки початок). Пор. І, 16 а.

54 а. Пѣснь Пресвятѣ Богородици чудотворной въ Будневѣ. Поч. Ахъ, удивися. Акростих: Антони О... Пор. 53 б. Витяті найменше два листки.

55 б. Пѣснь на крещенію дѣтемъ. Поч. А ми прийшли з Божого дому. Пор. Як. Головацький, ІІ, ст. 140—1; Wasław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Львів, 1833, ст. 47—8; В. Гнатюк. Зап. ХХІ, misc. ст. 11; М. Возняк.

З фольклорних занять Маркіяна Шашкевича. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, СІХ, 145—6).

56 б. Пѣснь хотѣ(н)ска. Поч. Нещаслива та година. Пор. А. Петрушевичъ. Сводная галичско-русская лѣтопись съ 1700 до конца авг. 1772 г., ч. I, ст. 146.

58 б. Поч. Гди Богъ Адама сотвориль рукама. Пор. I, 1 а.

60 б. Пѣснь Воведенію. Поч. Во святихъ святая.

61 б. Вѣршь мѣщанскій Поч. От южь и я нетяга.

62 б. Пѣснь свѣдка. Поч. Ой, перестань до мене ходити (без кінця, бо бракує карток). Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 22; В. Перетцъ. Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики (Извѣстія Отдѣленія рус. яз. и слов. ИАН. 1907, I, ст. 161—3). Ю. Яворскій. Новыя данныя для исторіи старинной малорусской пѣсни и вирши. Львів, 1921, ст. 22—3.

63 а. Пѣснь цару Костантину і матери Еленѣ. Поч. Цвѣты растій днесъ происходятъ. Акrostих: Цару Костантину џал(ма).

64 б. Пѣснь на Богоявленіе Господне. Под. Ликуй днесъ. Поч. Прїидѣте, вѣрныи, на Іорданську рѣку.

67 б. Пѣснь святому Архистратигу Михаилу. Поч. Горныхъ силъ перваго призовѣмъ Михаила. Правдоподобно зіпсований акrostих: Григр.

68 б. Пѣснь на Преображеніе Господне. Под: Крикнѣтъ. Поч. Велимъ гласомъ, не ужасомъ днес, Давиде, викрикай. Акrostих: Васиан Бро... Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 186.

69 б. Пѣснь на Рождество Пресвятой Богородици. Поч. Радость велія нынѣ явися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 83, 1850, ч. 89, 1886, ст. 196; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 193; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 452.

71 а. Пѣснь пресвятѣй Богородици Успенію. Под: Со горнихъ висот. Поч. Достойно есть Дѣву величати.

72 а. Пѣснь о зрадливомъ свѣтѣ марномъ. Поч. Фалшивая юна и зрадлива фортуна. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 89 і 264; Юл. Яворскій, ст. 52—3; В. Перетцъ. Очерки по исторіи поэтического стиля въ Россіи. Спб. 1905, ст. 52; Як. Головацький, II, ст. 570—1; В. Гнатюк. Зап. XXI, misc. ст. 8—9.

74 а. Пѣснь на актѣ жалобномъ. Поч. Прійшовъ ми час того лѣта. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 107; Пѣс. ст. 330.

75 а. Пѣснь свѣдка. Поч. Що я кому виноват. Пор. I, 8 б.

75 б. Piesn na rodzenia Panskie. Поч. Pasterze pasli.

76 б. Piesn na rodzenia Panskіe druga. Поч. Pasli pasterze woły. Витяті два листки.

77 а. Pieśń Swientemu Michałowi Archaniołu. Поч. Ликують вьси на небеси. Пор. Бог. 1790, ч. 157, 1825, ч. 158, 1850, ч. 159, 1886, ст. 345; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 62, Лірники, ст. 46—7; Почаївська збірка кінця XVIII в.; Труды, I, ст. 166; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 428—9. Витятий один листок.

78 а. Пѣснь пресвятѣ Богородици Успенію. Поч. Днес умираеть Іисусова мати.

78 б. Piesn o herodowie dumy, kiedy sie narodził Jezus Christus. Поч. Ach, biada, biada mnie Herodowi. Далі бракує карток.

80 а. Пѣснь о страсти Христово(й). Поч. Нещасливій я человекъ, якежъ мое житя.

80 б. Пѣснь святому мученику Іоану Сочавскому. Поч. Во свѣтѣ правди нѣгди не дознати.

82 а. Поч. Bądź mi tarczo, moy lezu.

82 б. Проби пера.

83 а. Пѣснь на Покров Пресвятѣ Богородици. Поч. Благовѣствуйте днес радость всему миру. Пор. I, 46 а.

83 б. Пѣснь иванъковска. Поч. Неизреченное чудо днесъ изъявися.

84 б. Пѣснь святому Іоану Златоустому. Поч. Златокованную трубу. Пор. Бог. 1790, ч. 160, 1825, ч. 161, 1850, ч. 162, 1886, ст. 350; Труды, I, ст. 179—80; П. Безсоновъ. Калѣки, I, ст. 772—3.

85 б. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Уступуй, ночи (далі картки витяті). Пор. П. Безсоновъ. Калѣки, II, ст. 87—90.

87 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Дѣвая раждает Слово предвѣчное.

87 б. Пѣснь пренесенію мощи Николая. Поч. А в Бару есть триумфъ великій.

90 а. Пѣснь свѣцка непотрѣбная. Поч. Черезъ Дунай тихий.

90 б. Поч. Чересъ поле рѣчка, черезъ рѣчку клатка.

91 а. Пѣснь свѣцка козацка. Поч. Крикнувъ козакъ запорскій та на своя людіи.

93 б. Пѣснь Іисусу слаткому. Поч. Іисусе мой пренайсладшій и Творче свѣта. Пор. Бог. 1790, ч. 243, 1825, ч. 244, 1850, ч. 240, 1886, ст. 496; Пѣсни благоговѣйныя, 116 б—118 а; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 74; В. Перетцъ. Изслѣдованія, I, 1, ст. ст. 350—5; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 193—4. Далі бракує карток.

94 а. Пісня про воробця без початку. Поч. Прилетіли ко нему зазуль.

94 б. Пѣснь свѣц(к)а. Поч. Ой, дѣвка, дѣвка материнку жала.

95 б. Поч. На(д) Дунаем глибокимъ. Далі витятий листок.

96 б. Пѣснь свѣцка трета. Поч. Ой, стихейка, Марисейку (sic), говори.

97 б. Поч. Чорнобривъ дривця рубае. Пор. В. Перетцъ. Замѣтки и матеріали для исторіи пѣсни въ Росіи. (Извѣстія Отдѣлення русск. яз. и слѣв. ИАН. 1901, 2, ст. 86—7).

98 б. Пѣснь свѣцка. Поч. Ой, текуть рѣченки с кирницѣ до езера.

99 а. Пѣснь свѣцка шеста. Поч. Ой, недалеко от Маличина.

99 б. Вѣршъ мѣщанский. Тільки початок, бо далі бракує карток. Початок такий: Немашъ а правдиве немашъ, ой, нѣтъ, немашъ суки. Коли би ся мѣнѣ тепер достала в руки. Але ви не знаете, чего я шукаю. Если хто мудрій, вгадайте. От признаку...

100 а. Вірша про птахів без початку. Далі бракує карток.

112 а. Пѣснь святому Алаѣю челоуѣку Божію. Поч. Кохана(на)го гди втирала matka сына. Пор. Бог. 1790, ч. 185, 1825, ч. 186, 1850, ч. 188, 1886, ст. 402; Пѣсен. ст. 132; М. Возняк. Матеріали, II, ст. 424—5.

113 б. Пѣснь святому Савѣ. Поч. Возвеселися, пустыни цвѣтуци.

Пѣснь пророку Даниилу. Поч. Данииль пророкъ въ ровъ биль воверженій.

115 а. Пѣснь страстемъ Христовимъ. Поч. Усе створеня по умершомъ Пану. Пор. М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 57; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 37.

117 б. Пѣснь на Уиханіе Господне. Поч. Цорко сионска, южъ веселися. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 34.

118 б. Пѣснь покаянная погр(е)б(ова). Поч. Помишляю окаяннїй азъ. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 252.

120 а. Пѣснь святому Николаю, помощнику скорому. Поч. Святителю отче, барській чудотворче. Акростих: Стефан Вагановски.

122 а. Piesn swiecka kawalirska z damo. Поч. Zafrasowałam sie srodze.

122 б. Text swieckiy. Поч. Szukay szczęścia.

123 б. Записка: Wiadomo czynie...

124 а. Пѣснь на Воскресеніе Христово. Под: Веселися ти. Поч. Радуйся, свѣте вѣвес.

126 а. Пѣснь великомученици Параскевіи. Поч. Радостным сердцем воздвизуем гласъ. Пор. Бог. 1790, ч. 153, 1825, ч. 154, 1850, ч. 156, 1886, ст. 337; В. Гнатюк. Лірники, ст. 41—2; П. Демущький. Ліра, ст. 32; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 452—3.

127 а. Пѣснь свѣцка и троха набожна. Поч. Теперъ на свѣтъ великая зѣрада. Пор. I, 64 а.

128 а. Piesn nauświęszej Panny Tuwrowskiy. Поч. Tuwrowe, hoyno weselysia. Акrostих: Tuwrowskoу.

129 б. Пѣснь катахизмова. Поч. Тройца Богъ Отець. Пор. Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 36; Naczatki zytyia nebesnaго na zemļu, ст. 221.

131 б. Пѣснь на Вознесеніе Господне. Поч. Крикнѣте днес, вси аггели, на небѣ велегласно. Пор. В. Гнатюк. У. д. в. ст. 147; Труды, III, ст. 340. По 131 к. один листок видертий.

132 б. Проби пера.

133 а. Кінець пісні „Мушиш ти ся признати“. Продовженне 49 б.

Поч. Ангель хори, воспѣвайте. (Пісня св. Миколаєви). Акrostих: Авктор. Пор. М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 279.

134 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Боже, дай же добрій (день), дяченку, тобѣ. Далі є сліди витятих листків.

136 а. Пѣснь свѣцка. Поч. А докижъ юже такъ тяжко здихати.

137 а. Пѣснь свѣцка. Поч. Гей, милости лиха, чемже есь израдлива?

138 а. Пѣснь на Рождество Христово. Поч. Предвѣчній родился подлѣтній. Пор. 27 а. Далі бракує карток.

139 а. Пѣснь рождествецкая. Поч. Вселеная, веселися. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 9, 1850, ч. 11, 1886, ст. 4; Пѣс. ст. 102.

139 б. Поч. Ангель пастирем мовил. Пор. 31 а.

140 б. Поч. Дивная новина: нынѣ Пан(н)а Сына. Пор. 31 а.

141 б. Поч. Дар днесъ пребогатій от небесъ прійде. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 18, 1850, ч. 24, 1886, ст. 27; Труды, III, ст. 326—7, 383.

142 а. Пѣснь Рождеству Христову. Поч. Слава буди въ вишних Богу. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 11, 1850, ч. 13, 1886, ст. 28; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 457.

142 б. Поч. Нова радість стала. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 22, 1850, ч. 28, 1886, ст. 25; В. Гнатюк. У. д. в. ст. 151; Труды, III, ст. 330—2; П'єс. ст. 89; П. Безсоновъ. Кал'ьки, II, ст. 21—4; Os. Kolberg. Wołyń, ст. 390—1.

143 б. Фальма пресвятой Богородици. Поч. Да прийдець всему миру радість. Акростих: Деміян. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 98, 1850, ч. 105, 1886, ст. 227; П'єс. ст. 137—9; Труды, III, ст. 11; В. Щурат. Из студій над почаївським „Богогласником“. Львів, 1908, ст. 15—6; П. Безсоновъ. Кал'ьки, II, ст. 13—15; М. Возняк. Матеріяли, I, ст. 208—9. Далі бракує карток.

144 б. Проби пера.

145 а. Пісня про пастушку ягнят і попа без початку.

147 а. П'єсн св'ьдка св'ьтова. Поч. М'єзерія на сем св'ьт'ь, ах, мин'ь б'ьдному. Пор. В. Перетц'ь. Изсл'ьдованія, I, 2, ст. 162—3.

148 б. Поч. Ой, д'євчина кр'єпко жне. Далі витято кілька листків.

150 а. П'єснь пресвятой Богородици. Поч. О пречистая Панно, Д'єво Богородице.

150 б. Поч. Богородице Царице, пречистая Владичице. Пор. Бог. 1790, ч. 139, 1825, ч. 140, 1850, ч. 140, 1886, ст. 310; М. Грушевський. Зап. XVII, ст. 75; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 390.

151 а. Поч. Пречистая Д'єво, Мати руского краю. Pies(n) odias wm. imici rapa Iana Jabłonowskiego, woiewody, ienerała. Пор. I, 35 б.

152 а. П'єснь о страшном'ь суд'ь. Поч. Приде час'ь, гди Господ'ь на облацех славно. Пор. П. Шейн'ь, ст. 401—3; П. Безсоновъ, III, ст. 108—10.

152 б. П'єснь о марно(сти св'ьта). Поч. О горе мн'ь гр'єшнику сущу. Пор. Бог. 1790 і 1825, ч. 33, 1850, ч. 38, 1886, ст. 74; Почаївська збірка кінця XVIII в. ч. 29; П'єс. ст. 145; П. Безсоновъ, II, ст. 157—9; П. Демущ'ький, ст. 47; М. Возняк. Матеріяли, II, ст. 439—40.

153 б. Поч. Возридайте вси днесь, росііские страні. Пор. 40 б.

154 а. Piesn swiecka septuma. Поч. Високих пернат ор'єле л'єтаючи.

155 а. Piesn swiecka. Поч. Чом'ь ти горда, д'євонко, на що ти дуфаєшь? Коли поставити „гей“ замість „чом'ь“, виходить акростих: Григорий. Пор. М. Возняк. З культурного життя, ст. 68—9.

156 б. П'єснь пресвятой Богородици. Поч. Чиста Пан'но, Матко ут'шоня (Далі бракує карток).

157 а. П'єсн святой Богородици подкаменецка. Поч. Пречистая Д'єво, Мати Рускаго краю. Пор. 151 а.

158 а. Piesn swiecka. Поч. Czemu mi, czemu natura nie dała.

159 б. Piesń swiecka. Поч. Занехай ти мене, я о тя не дбаю.

160 а. П'єс(н) св'ѣцка. Поч. Ахъ, мнѣ жаль непомалу, раненко якъ встану. Пор. М. Возняк. З культурного життя, ст. 69.

160 б. Поч. Да ореть мужикъ при дорозѣ.

161 а. Поч. Ой, приихавъ жовнѣрь до жида на шабашъ (українсько-польська пісня).

162 б. П'єснь святому Христову Георгию. Поч. Да придетъ, да придетъ всему миру радость (се пісня Благовіщенню). Пор. 143 б. Тільки початок, очевидно, далі бракує карток.

163 а. Кінець якоїсь набожної пісні.

163 а. Поч. Гей, д'євчинонко, пот'хо моя (українсько-польська пісня).

164 б. Проби пера.

165 а. Над'я моя найвишаго Пана. Пор. М. Грушевський. Зап. XV, ст. 37.

166 а. П'єснь святой великомученици Варварѣ. Поч. Красная невѣста небеснаго чертога. На кінці знову сліди видертих листків.

Усі тексти богогласникових пісень у співанику мають більші або менші відміни в порівнянні з „Богогласником“. Крім того співаник містить довгу низку пісень, які не приходять у „Богогласнику“ або й цілком не були ще друковані. З пісень духовного змісту друкуєть ся низше всього кілька: під ч. 1 „композиція“ власника співаника, під чч. 2—6 пісні на Різдво Христове, іванківській Богородиці, про страшний суд і дві похоронні. Оpubлікування надгробної стихири під ч 6 в цілости бажав Іван Франко, віднайшовши її початок в однім закарпатським співанику з початку ХІХ в.¹⁾ Тексти чч. 7—14 се варіанти вже друкованих пісень, подекуди значно красші від досі відомих. Зазив до черця до витрівання в чернецтві уявляє з себе пісня ч. 15. До авторства фрівольних і сороміцьких пісень веде надрукований під ч. 16 „В'єршъ м'ѣщанскій“ (може

¹⁾ Ів. Франко. Карпаторуське письменство ХVІІ—ХVІІІ вв. Львів, 1900, ст. 142.

й перекручене тут слово „нищенській“) й пісня про те, як дяк навчав дівчину азбуки, під ч. 17. До сьогож репертуару належать тексти під чч. 18—33. На жаль без початку й кінця розмова птахів, надрукована під ч. 34. Цінні в співанику Степана Вагановського тексти історичних пісень. Надрукована під ч. 35 пісня про Саву се найстарший варіант пісні, варіанти якої надруковані по різних збірниках народніх пісень. Варіант пісні про хотинську битву під ч. 36 попсований в порівнянні з текстом, який видав Антін Петрушевич. Правдоподібно текст досі невідомої пісні під ч. 37 закінчує вибір із співаника Степана Вагановського, бакаляра Максимівки правдоподібно в Тернопільщині, отже з території, з якої походить і співаник Івана Пашковського.

Нарешті ще одна справа. В співанику Вагановського зазначено, що популярна в західній Україні пісня підкаменецькій Богородиці „Пречистая Дѣво Мати Руского краю“ се твір Івана Яблоновського, воєводи, єнерала, очевидно, Руського краю. Ся вістка в кождім разі більше заслуговує на увагу ніж гіпотеза про авторство Станислава Ледуховського. Іван Станислав Яблоновський (врод. 1669, умер 1731 р.) писав у вільних хвиликах і вірші, очевидно, польські, а хоч не був поетом, всетаки в його викладі Господньої молитви та в набожних елегіях стрічають ся уступи, які захоплюють простотою та справжнім чуттєм. Цікавили його й чудотворні Богородичні ікони, як свідчить його „Historya obrazu najświętszej Panny Marji Bogarodzicy w kościele WW. OO. Bernardynów w Sokalu“ з 1724 р. (Львів). Нема сумніву, що знав добре українську мову; свідоцтво свого знання української мови лишив в українських фразах, н. пр. у своїм мемуарі.

1. Пѣснь святому Николаю, помощнику скорому.

Святителю отче, барскій чудотворче,
 Николае мирликійскій, скорій помощниче,
 Тебе, Николае, завше выхваляемъ,
 Въ день и в нощи, на всякій час тебе величаемъ.
 Евлавію во снѣ бурне показалься,
 Тремъ отрокомъ въ нуждахъ, скорбехъ явне показался (sic).
 Фалшивымъ свѣдителемъ запрѣтивъ воскорѣ,
 Николае святителю, зъбавъ насъ от неволѣ.
 Агрикова сына зъбавиль от сарацинъ;
 Избави насъ от напасти, со слезами просимъ.
 Но тебе непрестанно, неприкосновенно
 Тя усердно упрашаемъ, под ноги въпадаемъ.
 Видѣлесь на воздухъ Сына, Духа, Бога Отца,

(В)севѣчную радость нынѣ, же не маєть коньца.
 Арія безумнаго ты пострамилъ еси
 И ереси безбожнія его вѣгасилъ еси.
 Губительства, труса, града, глада, огня
 Избави насъ, отче святой, хвалимъ твое імя.
 А насъ возвышаешь, агарянь потлумляешь;
 Потлумилесь А(а)рію, всю его ересию.
 Никогда вѣслышавый въ темници связанныхъ,
 Услыши нас, Николае, помощи жаданнихъ.
 Отче Николае, Христовъ наслѣднице,
 Помогаешь хрістіянамъ, въ нуждахъ помощниче.
 Василія от Амиры цѣла восхитивый,
 Родителемъ во радость зѣдрава представивый.
 Святе Николае, скорый помощниче,
 Выбавляй нас от напасти, крѣпкій заступниче.
 Къ Троици приносишь завжди пѣніе,
 Просвѣщаешь, прославляешь въ Бару спасеніе.
 Измилуйся, Николае, ублагай Марію,
 Сохраняй цѣлу на вѣки вѣру православну.
 Въ Бару мощи твоя якъ слонѣе сіяють,
 От духъ нечистыхъ страждущихъ завѣше избавляютъ.
 Мы тя будемъ выхваляти по вся наша лѣта,
 Імя твое пресвятое, поки стане свѣта.
 Даруй во веси сей щасливе прожити,
 А ерею со братією неоскудно жити.

2. Пѣснь на Рождество Христово.

Уступуй ночи, бо свѣтлост очи
 Засвѣтила, гди Панна Сына породила.
 У Вифлеемѣ въ Давидовом домѣ
 Въ мѣстѣ маломъ тое ся стало барзо рано.
 Во убогой стайни там Пан над пани
 Раждается и пеленами повивается.
 У малом тѣлѣ Христос у снѣ
 Покой маєт и отпочивает во яскини.
 Терпит зимности тѣлом нагости
 Богъ правдивый и непостижимый у вѣчности.
 Котрим нас била Ева прикрила,
 Днес Марія тое вчинила, гди зродила
 Квѣтокъ рожаный намъ пожаданный;
 От многих лѣтъ чекаль свѣтъ оплаканный.
 Море глубоко знялося високо
 Внѣ волнами над берегами въ кругъ широкій.
 Нехъ выливает и охоложает
 Горкій смутокъ, гди грѣха скутокъ прилежает.
 Ясная зоря, вышедши з моря
 Того свѣта, во остатніе лѣта засвѣтила.
 Южь час приходит, гди зоря сходит,
 Слонцу ясност, свѣту прекрасност освѣщает.

Зоря ясная Панна чистая,
 Всѣхъ Царица и Голубица пречистая.
 Чистая Мати въ стайни з бидляти
 Сди вѣродила, въ ясли вложила Отрочатко.
 Воль тежъ и осель служиль у ясель
 Яко Пану, всѣхъ вѣков Цару рожденному.
 Ангель множество славное торжество
 Вихваляют, вѣдячне спѣвають на повѣтрю.
 Наперед простачкомъ убогим пастушкомъ
 Ознаймили небесніе сили Рожденнаго.
 Днес Христа знайшли, же спѣшно прішли
 Ко Вифлеему и дали ему поклон, славу.
 Миро, кадило, що Богу мило,
 Такъ тежъ злато вдячне принято во вертепѣ.
 Пане господару, щодрій шафару,
 Нам школяром золотом дорогим (о)хотне даруй,
 Жий же щасливе а нетескливе
 Из жоною, из че(лядкою)...

3. Пѣснь иванѣковска.

Неизреченное чудо днесъ изъявися:
 Исус Христос Назарейскій днесъ прослезися.
 Тварь смутную изъявляетъ,
 Рани своя отвѣряетъ:
 Кровь изътѣкает.
 Въ малой веси у Иванковцѣ сіе ся стало,
 Познавшися вси(м) христіаном чудо (со) немало.
 Хроміа право ступаютъ,
 Бѣси от члекъ пречъ утѣкають,
 Во безну отбѣгаютъ.
 Ой, Иван(к)овка, чудес мнством своим, малая веси,
 Прославил тя Исус Христос самъ со небеси:
 Чудеса в тобѣ зъявляетъ,
 Сына своего прославляетъ,
 Вѣрних созиваетъ.
 Сей же образъ животворящій Назарянина
 Изъявися у Иванковцѣ. Сія причина:
 Въ дворѣ прежде поставленный,
 Со небеси прославленный,
 Во церков есть вѣнесенный.
 Сотѣкайтеся от конецъ земли, племена, язици,
 Кланяйтеся распятому Христу и Дѣвѣ Царици:
 Она бо рудѣ простираетъ,
 Слези своя виливааетъ,
 Бога умоляетъ.

4. Пѣснь о страшномъ судѣ.

О горе мнѣ грѣшнику во юдоль пла(в)чевънуй предстати,
 Где там будутъ аггели всѣхъ дѣлъ злих обличати.

Ахъ, ах, ах, ах, Боже Сотворителю,
 Буди милостивий, всѣхъ Откупителю.
 Ахъ, рѣка огненная там страшливе потече,
 Грѣшнихъ людей злосливих во адъ страшний повлече.
 Ах, ах, ах, ах, кому азъ (sic) отвѣщаешъ,
 Понеже отвѣта иньшаго не маешъ.
 Тогда солнце и луна свѣтити престануть,
 Когда вси человѣци на судъ назии повстануть.
 Ах, ах, ах, ах, там нѣ слава нѣ дружба,
 Отець, мати не поможе, тилько якъ чия служба.
 Небеса видимия якоже снѣгъ растлѣють,
 Звѣзди с тверди небесной тутъ на землю предспѣють.
 Ах, ах, ах, ах, южъ свѣтити не будутъ,
 Гди грѣшніи пред пекълom тамъ страшливе загудятъ.
 Судія справедливий на облацех славно
 Прийде всѣхъ судити невидимо явно.
 Ах, ах, ах, ах, святѣйших патрїярховъ,
 Царей, кролевь і гетьмановъ и вельможных пановъ.
 Инокom и ереом и монахом (sic) препростихъ,
 Владельковъ и калѣковъ и всѣхъ пановъ роскошнихъ.
 Ах, ах, ах, ах, рицарже знаменити,
 Судия земнихъ и жолѣнѣровъ и людей посполитихъ.
 Поставит одесную всѣхъ людей справедливихъ,
 А ошуюю грѣшнихъ людей злосливих.
 Ах, ах, ах, ах, якъ пастирь наставляеть,
 Котра овца, от козловъ на страну разлучаеть.
 Невѣрніе Евреи начнутъ ревѣне плакати:
 Гори, гори, покрийте насъ, лицемъ к земли вдарати.
 Ах, ах, ах, ах, Бога днес видим в тѣлѣ:
 Сей правдивий, котрогосмо ко кресту прибили.
 Просимо тя, Створителю, змплуйся над нами,
 Избави насъ от вѣчныхъ мукъ, пекелной ями.
 Ах, ах, ах, ах, абисмо тя на вѣки хвалили
 И з тобою, Избавителю, въ небѣ вѣчне жили.

5. Пѣснь на актѣ жалобном.

Прийшовъ ми час того лѣта:	Билемъ з вами, якъ не билемъ;
Юж ми пойти з сего свѣта.	Если чим вас оскорбилемъ,
Плачу, слези виливаю,	Майте Божию милост, майте,
Южъ вас любимихъ жегнаю.	Прошу, для Бога, прощайте.
Южъ ся з вами разлучаю,	Не взялиемъ из собовъ ничего.
Далеко ся вибираю.	А там треба барзо много.
Жййте и добре ся майте;	Тутъ мя ратуйте в потребѣ,
О мнѣ тежъ не забувайте.	Бомъ (sic, бымъ) могль с Христомъ

[жити в небѣ.

На гробъ на мой поглядайте,
 Любов мою споминайте.
 Дбайте, прошу, о мнѣ дбайте,
 Такъ тежъ о собѣ ся старайте.

6. Пѣснь набожна.

Зачало премудрости страхъ Господень!
Кто бы того завше пріати годень.

Страхъ Господень, во вѣки пребудь чисть —
Пророкомъ Давидомъ возвѣщаетъ листь.

Кто во божомъ страстѣ, цѣломудрномъ вжастѣ
Любить набоженства, не прагнет малженства.

Дай намъ, Боже, власти такую пѣснь класти:
Кто у Бога просить, мудрости виносить.

Покаймося злости, дасть намъ Богъ мудрости;
Умертвѣмо уды, не чинѣмо блуды.

Кто тѣлу не тучить, Богъ того научить;
Кто тѣлу вгажае, душу изражае.

Кто тѣлу фолгуе, души смерть готуе;
Смерть грѣшникомъ люта, не боится прута.

Страшна и погана, не боится пана;
Есть за грѣхъ покута, не будетъ смерть люта.

Постомъ ся смиримо, во грѣхахъ не умрѣмо.
Грѣха я ся бою, не дасть Богъ покою.

Чемужь емъ ся родивъ, колимъ грѣхи плодилъ?
Кто би того годень спѣвати той подобень?

Плачлива стихира страшная секира:
Усѣхъ она сѣче, нѣхто не утече.

Тому ся не сперти, усѣмъ намъ умерти.
Любилемъ гостити, не хтѣлемъ постити.

Щожъ то за гостина? Ждалемъ якъ скотина
Грѣхомъ прокаженнымъ, на смерть осужденнимъ.

Ждетъ насъ всѣхъ дорога пойти намъ предъ Бога;
Тамъ буде фрасунокъ, якъ дати рахунокъ.

Сдибимъ иль оброкомъ, то бимъ билъ пророкомъ,
Не билъ бимъ на мрозѣ, лечь с Христомъ в чертозѣ.

Слишалемъ тежь плача въ пеклѣ богача;
Слишалемъ Авраама: сѣлъ в раю за рана.

С пекла онъ не вйде, другому провнйде.
Богачу такъ глупий, до убогихъ скупй,

Богатство збираешъ, на вбогихъ не дбаешъ,
На вбогихъ не дбаешъ, убогимъ не даешъ.

Не продавай смѣтя, прійдуть враги по тя;
Найдеть тя хоруба, отдасть тя до гроба.

У гробѣ ся звернетъ, домѣвъ ся не вернетъ;
Хто тому не вѣритъ, самъ собою змѣритъ.

Не пустіє басни правда точить власна;
Тамже будеть скромень, з убогими ровень.

В юдолѣ плачевнѣ судъ буде запевнѣ:
Богъ будеть судити, из мертвихъ будити.

Голосніи трубы з аггелскіє губы:
Стануть усѣ голи на единомъ поли.

Але не вере тѣ ¹⁾ (в) великомъ трепетѣ.
Кто согрѣшилъ блудно, будеть ему нудно.

Осудять тамъ огнемъ, що не втечи конемъ.
Усѣ ся помолять, Богу ся поклонять.

Дай намъ, Боже, раю хочъ немного скраю,
Піймижь нас под руку, не шлижь насъ во муку.

Всѣмъ вѣчна розлука, діаволомъ мука;
Всѣмъ тамъ будеть справа, Богу в Тройци слава.

7.

Во велкомъ смутку Савел зостаєт,
Жадной потѣхи не маєт.
Заграй, заграй, Давиде,
Нехай от Савла отидеть,
Которого (sic) пориваєтъ
И покою му не даєт,
Куситель, мучител пекелній,
Окрутній мордерца душевній.

Так ся там Давидъ вимовляєтъ,
Же барзо простіи гусли маєт
На них грати Савлеви,
Велможному королеви.
Убогій пастухъ не знаючи,
Що ся дѣєтъ,
Же му пан каже ть самъ играти,
На палацу пред собою стояти.

Встидливій стоить перед паномъ,
Же го чистуєтъ вина збаномъ.
З рук не смѣєтъ (взяти) збана
И пити панскаго вина.
Беручи му рука дрижить
И пред Савлемъ увес тремтить,
Же его мѣзернаго чєстуєтъ,
Велможній монарха пріймуєтъ.

Сам крол, Давиде, благаєтъ,
Дари ти за тое мати даєтъ,
Бись му на гусли загал,
Міліодию вдячну видал,
Бо ся онъ смутній радуєтъ,
Гди твои гусли почуєтъ;
И смуток, фрасунок збуваєтъ
И волній от бѣса ставаєтъ.

У Сав(а)ля суть розмаитіи
Сурми, гусли, злотомъ литіи,
Тимпани миліи,
Ведле скоки барзо вдячніи.
Мої гусла липовіи,
В граню не так ласкавіи.
Крол ними простими згордѣєтъ,
Гди голос ихъ простий почуєтъ.

Нѣгде мя з дому не даванно,
Би мя грати наученно.
Тилко в полю з ягняти
Албо в лѣсѣ с козляти
На траву их добре гнати
И добре их напасати
То мати дитяти казала
И того тилко научала.

¹⁾ може: не вѣрет тѣ.

На щожь ти мнѣ пастухови
 Кажешь грати Савелеви,
 Абимь на гуслах заграл,
 Міліодию вдячне видал,
 Которому завше грають,
 Нѣгди флифри (?) не перестають ?
 Я ити там стати не смѣю,
 Бо так грати, як они, не вмѣю.

Якъ же я маю играти
 И пред кролемь смѣле стати,
 Простій пастух и убогій,
 В граню добре неучоній ?
 Будут ся з мене смѣяти,
 З убогаго наругати
 Савлевѣ кролевѣ богатѣ слуги,
 Там в золотоглавах при...

Скоковъ королевских не вмѣю
 Анѣ их грати не смѣю,
 Бо я в полю з ягняти
 Альбо в лѣсѣ с козляти
 Пасучи собѣ спѣваю
 И на гуслах виграваю,
 Под сосною, ялиною сидячи,
 В зеленой дубровѣ гудячи.

Научителя я не маю,
 Тилко в лѣсѣ чуваю.
 Спѣвають ми вдячнѣ соловѣ,
 З них тилко глас мнѣ приспѣе.
 На гуслах вдячне граю
 И их тоном поступаю
 И, их правилом и гласом идучи,
 Под дубомъ учуся сидячи.

На палацу Давидъ стоит
 И пред Савлемъ увес дрижить
 И на гуслах вдячне граеть,
 Савля велми потѣшаеть.
 Подобно ся онъ не знаеть,
 Же попросту барзо граеть;
 Стоячи, глядячи уважаеть,
 Же его Савель слушаеть.

Еднакъ же его всѣ слушають
 И граням ся его втѣшають.
 Которій Савлеви граеть,
 От него бѣса отганяеть,
 Дявола проклятаго,
 Мучителя пекелнаго,
 Игранямъ, бразканямъ отганяеть
 И волнимъ от бѣса става(е)ть.

8.

Мусишь ся ти мнѣ признати,
 Кого маешь кохати,
 Щоби мене не зводити
 И лѣтъ моих не губити,
 Коханя мое(го).

А яжь тебе не звожу,
 Маю въ Бозѣ надежду;
 Колибъ я тя изводила,
 Тобъ иншаго любила,
 Милшаго собѣ.

Радости мнѣ единая,
 Прекрасная дружина.
 Радости мнѣ и утѣха,
 Я забуду всего лиха,
 Як тя зобачу.

Уродою хороша,
 Хочь не маю и гроша.
 Уродою ест прекрасная,
 А у щастю есть безщасная
 Черезь вороги.

Слухай мене нещасную,
 Хочь на вроду нещасную (sic, прекрасную).
 Богъ Отець, Сынъ мнѣ потѣха,
 Як забуду всего лиха,
 В нему надѣя.

Я на Бога все здаю,
 На обмову не дбаю,
 Бо, хто кого обмовляет,
 То сам в томъ той перебувает
 В тяжком соромѣ.

9. Пѣснь о зрадливом свѣтѣ.

Фалшивая юна и зрадливая фортуна
 Служит челоувѣку во молодом вѣку.

Теперь оставила, гди сила змѣнилась,
 Старост челоувѣка к земли нахилила.

Ей, орлова юно, обновися нинѣ,
 Потѣшь челоуѣка (в) припадноу годинѣ.
 Ой, вѣтри буйніи, (з) сторон повѣвайте,
 Сердце фрасобливе во мнѣ охоложайте.
 Да испустит облакъ веселія сладост,
 Дождевая капля до сердца на радост.
 Ой, роскошѣ мои, гдесте ся подѣли,
 Нѣби в Дунай бистрій тепер ся втопили.
 Раздражихъ тя, Творче, грѣхами моими,
 Приздри з високости щедротами твоими.
 Куди обернуся, слези виливаю:
 Боже справедливій, до тебе волаю.
 Южъ приходит время ко гробу ступати,
 Несподѣванно вѣкъ сей пожегнати.
 Самъ ся осуждаю в томъ земном подолѣ,
 Же свѣту служачи зажив своєю волѣ.
 Тамъ возму заплату, гди возмут питати;
 Ахъ, тяжко на сердцу, якъ мнѣ отвѣтъ дати.
 Гей, ужаснися, нендзній челоуѣче,
 Бо смерть нѣби хищникъ вѣкъ ти пересѣче.
 Вѣдаешъ, же роскошѣ недовго тривает;
 Зрадивши челоуѣка, во гробъ полагает.
 И плачъ не поможет, когда смерть приходит;
 Жаль в той час немалий на сердцу ся родит.
 „Честъ и хвала Богу“ — воздавай на вѣки,
 Могущему спасти и вся челоуѣки.

10. Пѣс(нѣ) свѣцка.

Ахъ, мнѣ жаль непомалу,
 Раненко якъ встану:
 Немашъ мого миленкого.
 Ахъ, мнѣ тяженко безъ него
 Прожити.

Не уважай, миленкій,
 Хочъ то жаль тяженкій:
 Потлумит то Богъ вороги,
 А намъ поспѣшитъ дороги
 До житя.

Але его просити,
 Аби даль прожити
 На семъ свѣтѣ намъ щасливе
 Во вѣкъ вѣка нефалшеве (sic)
 Во мирѣ.

Лютиижъ то вороги
 Запираютъ дороги
 Чарамы своими злими.
 Ахъ, трудно прожити
 За ними.¹⁾

Если не дадутъ прожити,
 Требажъ було просити
 До помощи Пана Бога,
 Аби простая дорога
 Милому.¹⁾

¹⁾ нечитко.

11. П'їснь св'їцка св'їтова.

М'їзерія на сем св'їт'ї, ах, мин'ї б'їдному,
 Що не маю прїятеля, ах, у своем дому.
 Не маю ис ким'ї пожертovati,
 За б'їлу ручку н'їкого взяти;
 Не знаю, що чинити маю.
 Ой, пойдуж я в темн'ї л'їси, в'ї густую пушу,
 Замкну я ся у целию, н'їкого не пушу.
 Хиба би д'ївчина до мене прїйшла
 И в темной пуши би мене знайшла.
 Та аби простенько до мене прїйшла.
 Заживалем в'їсякой вт'їхи и в'їсякой радости,
 Бо я е'ї в'їрне люблю, та не чиню злости.
 Кобим так'ї Бога любил'ї сердечне,
 То бим'ї до неба ступил'ї без'їпечне,
 Ах, со святими бим жил'ї конечне.
 Ой, на вод'ї два лебед'ї зимну воду пили;
 Бодай тїи повмирали, що нас разлучили.
 Богме не влежу ан'ї усижу;
 Коли д'ївчини часто не вижу,
 Того св'їта б'їлого ненавижу.
 Ой, тиж'ї, моя д'ївчинонко, живцем мене губишь,
 Ой, вижу я по твоих очах, що ти иншого любишь.
 А щож'ї я тепер'ї б'їдненкїй почну,
 Хиба кохати ин'їшую зачну,
 А такую покину и проклину.
 Ой, тиж'ї, моя д'ївчинонко, люб'їмося соб'ї,
 Бо як'ї ми ся не будем любити, зобачим ся соб'ї (sic, в гроб'ї).
 Наберем'ї ся там'ї великаго жалю;
 Буде тоб'ї жал'ї, ах, непомаду,
 Що смо ся любили еше змалу.

12.

Ой, перестан'ї, перестан'ї до мене ходити,
 Мене молоденку з розуму зводити.

Як'ї я маю перестати, коли люблю тебе;
 А ти, моя д'ївчинонко, впусти мя до себе.

Як'ї я маю упустити, мати ключ'ї мае,
 А великим замком'ї двер'ї замикае.

Укради ключ'ї у матери, коли буде спати,
 А своего миленкого упусти до хати.

Пойдиж'ї тепер'ї, мой миленкїй, пот'їшь мою душу;
 Я для тебе, що розкажеш'ї, учинити мушу.

Украдам ключ'ї у матери, мати не почувала,
 А своего...

13.

Чорнобривъ дривця рубає,
 А чорнобривая трѣски збирає.
 „Ой, збирай трѣски та навари їсти“.
 — „Латво варити, нѣчим солити“.
 — „Ой, продай воли та накупи соли“.
 — „Латво продати, та нѣчимъ орати“.
 Котится кришталъ по сѣножати;
 Приїдется Русинові Ляховку взяти.
 „Ой, коли жъ ти Русинокъ, а я Ляховичка,
 Пристала до тебе моя душечка“.
 Ой, гиля, гиля, гусонки, на ставъ;
 „Добрій день, дѣвчинонко, еще я не спавъ“.
 — „Ой, колижъ ти не спавъ, не будешъ спати,
 За годиноньку буде свитати“.

14.

Чомъ ти горда, дѣвонко, на що ти дуфаєшь,
 Ци на вроду, ци на богатство, ци станъ пієнкній маєшь?
 Не (в)важай на брови, бо не соболюви,
 Нѣ на станъ статній, бо не барзо грєчній,
 Нѣ врода хороша.

Розѣважеж (sic) ти, милєнкий, гордост мою дармо,
 Бо я хожу смутная, трачу лѣта марно,
 Бо щастя не маю, долю проклинаю:
 Кого вѣрне люблю, того не видаю.
 Тужу беспрес(тан)но.

И хоч би я не рада сердєчне тужити,
 Же не найду инѣшаго, с кимъ бимъ мала жити.
 Я тебе кохаю, всегда споминати (sic, спомінаю),
 Анѣ в день и в ночи я спаня не маю
 Через твою вроду.

Годѣ мене зводити и такъ часъ немалиї,
 Бѣлше не буду терпѣти черезъ те слави.
 Коли мене любишь, не пускай нѣкому,
 Бо я присягаю лишъ тобѣ самому,
 Мой милий, сердєчно.

О зрадливе кохання, що мя израдило:
 За того мушу пойти, що серцу не мило.
 Та я из нєлюбомъ лѣта свои згублю;
 Якъ того обачу, що я его люблю,
 То ревне заплачу.

Роступися, земле, нехай поїду в тебе,
 Бо я плачу беспрєста(н)но, мой милий, бесъ тебе.
 Доле нещасная, що єсь учинила?
 Хочъ я сяду їсти, вечера не мила,
 Мушу перєстати.

И то жалъ мнѣ непомаду, друже мой миленькій
 Зришь предивне оченъками, якъ соколя сивенкій.
 Завше поглядаю я на твою вроду,
 Же сам есь хороший и піенькнаго роду,
 Тугу мнѣ заводиш.

И такъ (з) жалю тяжкаго и с туги немалой
 Не знаю, що чинити (в) головонцѣ своей.
 Прийди ко мнѣ вскорѣ, утѣшь мя смутненку,
 Розвесели тугу у моем серденку,
 Додай ми утѣхи.

15. Пѣснь инокомъ.

Познай, іноку, самъ себе,
 Жес отвергль увес мир от себе
 И пошолес в путь Христовъ;
 Маешъ бити все готовъ
 Терпѣти.

За що певна чекает тя заплаата
 Она небесная, святая,
 Еже з Богом всегда бити
 И (с) аггели купно жити
 На вѣки.

Аще вся обѣти сохраниш
 И прочая благая улучишь,
 Тогда тобѣ будет слава,
 З преподобними похвала
 Пред Богом.

Убозтво, ненза, недостатокъ
 Отмѣнится в обфитий достатокъ:
 Тутъ алкати, тутъ и заждати,
 А там въ Бозѣ усе мати
 Будеш.

Вес живот Христу Богу отдай
 И во всѣхъ скорбехъ нам уповай.
 Все трудися, поучися
 Чисто жити, кротку бити
 Всегда.

Молчаніе и послушаніе
 Приведет тя во усиненіе
 Богу Отцу небесному,
 Сыну, Духу собралному
 Въ Тройцу святую.

Найпаче подобися Христу
 Соблюсти тѣло, душу чисту,
 Мисли и умъ побѣждати.
 Тѣло духу работати
 Понуждай.

Тѣло постом, душу молитвами,
 Аще можно, то и со слезами.
 Очищай скверну всякую,
 Да улучишь жизнь вѣчную.
 Аминь.

16. Вѣршъ мѣщанскій.

От южь и я нетяга и от избитаго войска,
 Але ми ту не докаже цала корона полска.
 Абожь не врода, такъ тежь и особа и чуприна цалковата;
 Така тилко була у моего небожчика тата.
 И чоботи у мене виборнѣ; ажъ скрипять,
 Тилко ся в них устѣлки не обдержать.
 А правда, дѣвчата, можете ми признати,
 Ци могль би я собѣ котру за жону подняти.
 А котра пѣде за мене, то буде гостити:
 Я буду миркати, а она буде горщата носити.
 Албо еще буду терпѣти до котрого часу,
 А буду исти с хрѣномъ ковбасу.

А далѣ уже и самъ не знаю, що маю чинити,
 Ци вандровати, ци ся оженити.
 Ту еще дякъ сварить: „А чем не вчи(ш)ся?“
 Тилко на дѣвчата окомъ гляди(ш)ся?“
 Онъ онѣтая панна, що ся з нею хочу оженити,
 Тилко не знаю, ци зхоче за мною миркати ходити.
 Щомъ уже книгъ прочитавъ, хочъ заразъ на попи:
 Поставивъ бимъ переговъ (sic) разомъ с полкопи.
 Естемъ мудрий над звичай, тилко щом убогій:
 Щом ся учивъ, то вся наука влѣсла в ноги.
 А еще якъ головою почну крутити,
 То буде писмо живое з голови летѣти.
 Вас, панове, прошу, ласкави бувайте:
 Якъ поїдемо с крестомъ, то колачѣ давайте.
 А я буду за вас Господа Бога просити,
 Якъ дасть ми ся Богъ на попа посвятити.
 И васпана прошу, ласкави бувайте,
 А мѣнѣ за працю хочъ с копу яецъ дайте,
 Бо, оправивши свята,
 Буду ся протиравъ помеже дѣвчата.

17. Пѣснь свѣцка.

Боже, дай же добрій (день), дя-	Мов же, панно, с(лово), я,
[ченку, тобѣ!	Пѣдѣтъ, хлопцѣ, гратися,
Да про(ка)жи азбуку та но ти минѣ!	Нехай панна вчитъ.
Добре, панно, прокажи,	А то тое, дяченку, що, ь (йор) та ы
А на постѣль положу,	[(ери)?
Зараз ся навчишь.	Або озми азбуку та юже подри.
А то тое, дяченку, хто таке видавъ,	Но ще, панно, потвердити,
Щоби дякъ лежачюю писма на-	Щобись вмѣла говорити
[учавъ?	Передъ маткою.
В мене, панно, хлопцїй (sic) много,	Чась би южъ, дяченку, пѣти до дому
Межи ними мѣсця твого	Почитати пенца баткови своему.
Тобѣ не буде.	Мов же, панно, џ, е (фїта)
А нуж но, дяченку, недовго важи,	Та йди з Богомъ, щобись бита
Першу лѣтеру минѣ прокажи.	Дома не була.
Мов же, панно, а(з), б(уки),	Ось уже я, ненѣцю, ис школи
Возми титулку у руки,	[прийшла.
Вважай на слова.	А чомуж ти, донцю, давнѣше не
А то тое, дяченку, вже таке круте,	Пятдесять пенцовъ видала, [йшла?
Да прокажи но ти южъ минѣ не те.	Нѣмъ полудновала,
Мов же, панно, в(їди), г(лагїль),	По полудню ест.
Пѣди та сядь собѣ за сцѣвѣ,	А на що такъ разомъ богато, доню?
Щобись умѣла.	Щоби тобѣ пенци не були з бѣдою.
А то тое, дяченку, що, м(ислите),	Не вадить ми въ головѣ,
[л(юде)?	Лише чую в животѣ.
Або нехай азбуцѣ южъ концеъ буде.	Чи не они то?

Чому тобѣ, доню, фартух спереду
 Више ся поднявъ нѣж и(з) заду?
 Може, мати, длятого,
 Що дякъ клавъ на столець много,
 Та поморщивъся.

18.

Ци не жал сердечне,
 Щом гулял безпечне
 Я, серденко, у тебе?
 Прошу, миленкая,
 Чорнобривенкая,
 Не покидай ти мене.

Ци не болит сердце,
 Мой милый младенче,
 На такую любовь смотрячи,
 Що мя ошукало,
 Нещастя споткало,
 Злая фортуна при ночи?

Богъ (с)того скарает,
 Кто кого оставляет
 При сем полном фрасунку,
 А гдижъ я ходилем,
 Здоровя губилем
 Для твоего вѣзерунку.

Ой, Божежъ мой милый,
 Тилько ти правдивий,
 Не разлучай любви.
 Отець разлучаетъ,
 Недоумѣваетъ
 Он, серденко, о тебѣ.

Онъ то помишляет
 И злое гадаетъ,
 Не размислить он себѣ.
 Охъ, мой милесенкий,
 Мой ти хорошенкий,
 Прибувай же ти ко мнѣ.

Не скорбижъ ти на тое,
 Що ся стало злое,
 Приснися хоч во снѣ.
 Здоровя ничтоже,
 Болше любовь може.
 Нѣхто не разлучить.

Хиба смерть розваже (sic),
 Гди во гробъ пойти скаже.
 Тая бо нас разлучить.

19.

Вийду в дубровонку,
 Гляну по свѣтронку:
 Немаш миленкой,
 Немашъ хорошой.

Кто в жалю поможе,
 Ахъ, мой моцний Боже?
 Скарижъ вороженки
 За мои дѣвонки.

Нехъ свѣту не гудять,
 Радости не крушать,
 Занес мене, Боже,
 До серденка згоже.

Мояжъ ти, дѣвонко,
 Красная голубонко:
 Якъ ей не любити,
 До ней не ходити?

Хиба якъ загину,
 В той час ты покину;
 Доки житя стане,
 Допоможи, Пане.

Повѣни, вѣтронку,
 Скажи новинонку,
 Що мила дѣлае,
 С ким ся забавляе.

Доле проклятая!
 Мати нещасная,
 Щос мене зродила
 На той свѣтъ пустила!

Ци я сижу в хатѣ,
 Ци я лягу спати,
 Стоить миленкая
 В очехъ хорошая.

На мурав'ї грають,
Пташенки сп'ївають.
Я б'їдний думаю,
Радости жадаю.

Попод гай р'їченка
Да шумит бистренка;
Риба до рибонки,
А я до д'ївонки.

Лет'їтежъ, пташенки,
Озм'їтежъ под крилонки,
А я з вами стану,
На милую гляну.

Випущу слозонку
За мою д'ївонку.
Ой, випущу тугу
По темненком лугу.

Нехай тое чуют,
Що люде шацуют.

20. П'їснь св'їзка непотр'їбная.

Черезъ Дунай тихий
Стоять лавки хипки,
А я молоденка
Перейду стихенка.

Перейду я тихий Дунай
И биструю воду,
Ой, ачей я забуду
Хорошую вроду.

Б'їдная д'ївчина
С чор'їними очима,
Ой, кого я в'їрне люблю,
Есть тому причина.

Ой, п'їду я в поле
Милого шукати:
Вс'ї стеженки бачу,
Сл'їду не видати.

А увиди в'їнокъ
З'ї зеленои рути.
Ой, кого я в'їрне люблю,
С тимъ м'їн'ї не бути!')

Любилося двое д'їтокъ
За п'ївтора року;
Ой, доки ся не д'їзнали
Вороженки з боку.

Ой, скоро ся д'їзнали,
Заразъ роз'їгнали;
Богдай они н'їколи
Та щастя не мали.

Подай ми рученку,
Нягай поцюлюю,
Нехай за три нед'їленки
Конари (sic) скончаю.

21.

Чересь поле р'їчка, черезъ р'їчку клатка;
Не покидай, мой миленк'їй, не казала матка.

Бо, якъ мя покинешъ, то и самъ загинешъ,
Бистренкою р'їчен'їкою за Дунай поплинешъ.

Будешъ потопати, ручку подавати,
А я молоденка та якъ ягон'їнка буду процвитати

Бодай тая р'їчка чечеромъ заросла,
Що моего миленкого за Дунай занесла.

Прилет'їла пава, на ворота в'їпала;
Ой, немашъ, ачей будетъ, кого я кохала.

22.

Прилет'їли ко нему зазул'ї,
Ушили вороб'їцєви кошул'ї.

1) До сїєї п'їснї, як і до №. 23, механічно доліплєні тексти інших п'їсень.

Ой, недужъ нашъ, ой, умеръ нашъ воробенко.
Смѣшная ему память.¹⁾

Прилетѣли ко нему ворони,
Ударили воробѣви у звони.

Прилетѣли к(о) нему два чтири,
Читали воробѣви џ алтири.

Прилетѣли к(о) нему кулики,
Спѣвали ему канѣтики.

Прилетѣли к нему круки,
Взяли воробѣ на друки.

Прилетѣла к нему сусѣдка,
Вкинула воробѣца (sic) до дѣтка.

23. Пѣснь свѣц(к)а.

Ой, дѣвка, дѣвка материнку жала,
Ой, жала, жала, снопки вязала.

Ой, прихавъ до ней козаченко ей:
„Помагай бѣ, женче!“ — „Бодай здоровъ, сердце!“

Ой, схотѣла дѣвка, ой, схотѣла исти;
Ой мусѣвъ же козаченко с кониченка ссѣсти.

Ой, схотѣла дѣвонка, ой, схотѣла пити;
Ой, мусѣвъ же козаченько медонку купити.

Ой, схотѣла дѣвонка, ой, схотѣла спати;
Ой, мусѣвъ же козаченько сукенку послати.

Черезъ Дунай тихий стоят лавки хибки,
А я молоденька перейду стихейка.

Перейду я тихий Дунай и биструю воду,
Ачейже я забуду хорошую вроду.

Бѣдная дѣвѣчина с чорними очима:
Ой, кого я вѣрне люблю, тому есть причина.

Ой, пѣду я въ поле милого шукати:
Всѣ стеженки бачу, слѣду не видати.

Ой, увили вѣночокъ з зеленои рути;
Ой, кого я вѣрне люблю, с тимъ минѣ не бути.

24.

На(д) Дунаем глубокимъ
Стоит теремъ високимъ. Гой.

А с терема города
Вийшла бѣда молода. Гой, бѣда,

[гой.

Немашъ бѣдѣ два роки,
Узялися бѣди вѣроки. Гой.

Вийшла бѣда на сѣмъ лѣтъ,
А вже бѣда на весь свѣтъ. Гой

[бѣда, гой.

¹⁾ Два останні рядки повторяють ся по кожній строфі.

В новом свѣтѣ родилася, А у мо(ри втопилася).	Пошла бѣда до Кракова И тамъ бѣда однакова. Гой.
За нашею неславою Лежит бѣда под лавою. Гой.	А у мѣсцѣ у Сокали И тамъ бѣду всѣ шукали. Гой.
Обѣбрався золотарь, Бѣдѣ плечѣ полатавъ. Гой.	Пошла бѣда до Камянца И тамъ бѣда не кається. Гой.
Пошла бѣда клѣпаючи, На сѣмъ сяжен ступаючи. Гой.	Пошла бѣда накривецъ, А тамъ бѣдѣ южъ конецъ. Гой.
А за вѣйта Бориса И тамъ бѣда то лиса. Гой.	Куди бѣда ходила, Всюди бѣду робила. Гой.
Пошла бѣда на пороги, Поломила собѣ ноги! Гой.	Бо не сидит тихо, Всюди бѣдѣ лихо. Гой.

25. Пѣснь свѣцка.

Ой, стихейка, Марисенку (sic), говори,
Щоб(и) не вчула матѣнонка с комори.
Ой, учула матѣнонка с комори.
„А с кимъ же ти, Марисенку, говоришь?“
— „С кухарками, матѣнонко, с кухарками,
Посилаю по водицю в кирницю“.
Ой, устала¹⁾ матѣнонка раненько, раненко,
Побудила челядонку борзенко.
„Сѣдайтеж ви, челядонко, на конѣ,
Бѣгайтеж ви за Марисею в погоню“.
Догонили Марисенку у бору:
„Ой, вернься, Марисенку, до дому“.
„Не по то-мъ я з милесенкимъ ѣхала,
Щобимъ я ся до домонку вертала!
Поклонѣтъся матѣнонцѣ от мене,
Нехай же ся не фрасуе за мене.
Ой, естъ же тамъ вѣночокъ в пивници,
Повѣстежъ го на колочокъ в свѣтлиці.
Що ся на той вѣночокъ погляне,
Мене молодесеньку спомяне“.
Ой, десь моя Марисенка дитина,
Та що тое зѣлѣн(еч)ко садила.
Ой, десь моя Марисенка в чужинѣ
Южъ забула и о своей родинѣ.

26. Пѣснь свѣцка.

Ой, текуть рѣченки с кирницѣ до езера;
Ой, десь моя дѣвчинонька сумна невесела.

¹⁾ В рук. устан.

Ой, якъ же я маю веселенька бити?
 Ой, когожъ я вѣрне люблю, с тимъ минѣ не жити.
 Ой, яжъ его люблю и онъ тое знае;
 Бодай тому тяжше було, хто насъ розлучае.
 Ой, нѣтъ, не разлучит анѣ ся утѣшитъ;
 Которій нас Богъ засмутивъ, той нас потѣшит.
 Ой, бувай же, бувай тай нѣ дбай на тое;
 Ой, приѣжджай, мой миленки(й) та серденко мое.
 Ой, скоро приѣдешъ, я всего забуду
 И всѣмъ на пересаду веселенка буду:

27. Пѣснь свѣцка.

Ой, недалеко от Маличина
 Полюбила мене хороша дѣвчина.
 Не такъ любила, якъ шановала:
 Вивела коничейка и осѣдлала.
 Винесла лучокъ и стрѣлокъ пучокъ:
 „Нажъ тобѣ, мой миленкій, до твоих ручокъ“.
 Винесла хустку и делѣвеньку:
 „Нажъ тобѣ, мой миленкій, про недѣленку“.
 Коли маешъ жону, вѣдь же до дому,
 А коли не маешъ, мешкай зо мною.
 А коли не маешъ, о мнѣ не дбаешъ,
 Драй, дай, дай, дай, дамъ, якъ собѣ знаешъ“.

28. Пѣснь свѣцка.

А докижъ юже такъ тяжко здихати?
 Час, час по смугку сердцу фолги дати.
 Молодѣ лѣта —
 Не вжилемъ свѣта;
 Що за користъ жити на свѣтѣ?
 Ещезъ би не жалъ в слезах опливати,
 Гей, гдиби умѣлъ сердце пѣстовати.
 Неразъ потѣшитъ,
 На завтрѣ лишит.
 Гей, нѣмашъ нѣколи щирости.
 Гей, знаю, знаю, хто щире кохае:
 Познавши, заразъ и сприяе,
 Не дасть гнѣвати,
 Доволѣ спати;
 За такую не жалъ умирати.
 Гей, знаю, знаю, кого я кохаю,
 Тилко не знаю, с кимъ жити маю.

Можеш ти знати,
Кого кохати,
С кимъ жити маешъ вѣрне.

Гей, прійди, прійди, потѣшь сердце мое,
А якъ не прійдешъ, засмутишь ти мене.
Скоро тя зобачу, заразь росмѣюся,
А якъ ты не бачу, а все я смучуся.
На серденку неволя.

Гей, гдижь Богъ судиль, может ся то стати,
Же по коханю можем ся звѣнчати.

Во церкви святой
Пріймемъ декретъ той,
Же ти будешъ моя, а я твой.

29. Пѣснь свѣцка.

Гей, милости лиха, чем же есь израдлива?
Гей, чомъ нещира анѣ естъ зичлива?
Тилко тугу въ сердцу моемъ задаешъ,
А щирости не маешъ.

Гей, не слухай люди анѣ злих язиковъ.
Судяць неправд(л)иве, кажуть во вѣкъ вѣкрвъ.
Гей, коль не кохаешъ, не обмовляй, прошу;
Вимажъ мя зъ реестру, нехъ туги не зношу.

Я буду шукати, где мнѣ Господь судить;
Хочъ я нехорошій, нѣхтожъ не погудить.
И всѣ вороженьки не будут гудити,
Бо их будетъ, будетъ Панъ Богъ судити.

Не отбирай собѣ без Господа суду;
Инший ты покинетъ и я твой не буду.
Можешъ спамятати на вѣрнаго слугу,
Що тебе кохаеть, дает сердцу тугу.

30.

Ой, дѣвчина крѣпко жне,
Серпа в руку не бере,
А за нею густій снѣпъ:
Чтири дяки, пятый пѣпъ.

Ох, гоню его, ма,
Не мае дякъ сорома;
Куди иде, не мине,
Пощѣлуе, обийме.

Ой, на горѣ стояла
Та на дяка кивала:
Прійди, дяче, прійди,
Не вчиню тобѣ кривди.

Едну козу мала,
А другу продала,
А третого цапа мала,
Та смерть испятала,

Щоби дякъ мо(в)чавъ
Та на мене не ворчавъ.

31.

Високихъ пернат оръле, лѣтаючи
 По всей краинѣ, добрѣ ся знаючи,
 Ци не бувъ ти в томъ краю,
 Де дѣвонку маю?
 Чужа сторононька,
 Тужить головонка.
 Таяж то милост серденку неволя:
 Тужу ведлугъ злости. Нещасная
 Тужу, тяженко тужу, [доля!
 Оценками нужу.
 В жалю лягу спати:
 Нѣ с кимъ розмовляти.
 Отожь то милост! Прикро сердцу
 [мому,
 Же нѣхто не даст знати милень-
 Прошу тя, миленкий, [кому мому.
 Будь хорошенкий,
 А вложи рученку
 Мнѣ за пазушеньку.
 Гей же, смутне листочокъ четаю,
 А прочетавши, к серцу прикладаю;
 Пишет ко мнѣ листи,

Не маю користи:
 Молодая тужу,
 Хочь не в лѣсѣ блужу.
 Отожь то милост! Вѣр же сердцу мому.
 Же я тебе люблю таки бес сорому.
 Сердце мое смутишь.
 Хочай чась разлучит,
 Бе(з) жаднаго труда
 Любити тя буду.
 Буду я те серденко любити
 Черезь усѣ присяги, поколь буду
 Иди хочь за зори, [жити.
 Плавай хочь за море, —
 Тебе не покину,
 Хочь заразы загну.
 Отожь, дѣвонько, Богъ свѣдокъ
 [правдиви,
 Нехай же я не жию, колим не-
 Ходи до кѣмнати: [зичливи
 Ляжем з бѣди спати,
 Абись не заблудив.
 Бодай тя Богъ судивъ.

32.

Занехай ти мене, я о тя не дбаю,
 А на твою ласку да не зарабляю,
 Бо я знаю, що жартуешь,
 Минѣ свѣдки офѣруешь,
 А иншую любиш.
 Ахъ, смѣвъ ти казати, що я тя кохала.
 Щожь то за коханье? Я о том не знала.
 Бодай емъ долѣ не мала,
 Колим ся в тобѣ кохала,
 Тилком жартовала.
 А ти собѣ шукай, котрую ти любишь.
 Що своим серденкомъ нѣ сякъ нѣ такъ блудишь?
 Щире тебе упрашаю,
 Нех от тебе ласку маю:
 Занехай ти мене.

33.

Да ореть мужикъ при дорозѣ.
 Гей, гей, при дорозѣ.
 Да повѣсивъ торбу на березѣ.
 Гей, гей, на березѣ.
 Ой, тамъ дѣвки воду брали.
 Гей, гей, воду брали.

Они суки торбу вкрали.
 Гей, гей, торбу вкрали.
 Ой, на водѣ ноги мила.
 Гей, гей, ноги мила.
 В школу бѣдна заблудила.
 Гей, гей, заблудила.

Мати жъ еи запитала.
 Гей, гей, запитала.
 С кимъ ти, доню, ночовала?
 Гей, гей, ночовала.
 Ночоваламъ с (ш)колярами.
 Гей, гей, с (ш)колярами.
 Под чорними соболями.
 Гей, гей, соболями.

Всю нѣчь з дякомъ жартовала.
 Гей, гей, жартовала.
 Спати дяку не давала.
 Гей, гей, не давала.
 Идижъ собѣ, доню, з дому.
 Гей, гей, доню, з дому.
 Не чинъ дяку й мнѣ сорому.
 Гей, гей, мнѣ сорому.

34.

Гусь мовит на гору летячи: „Богъ нашъ на небеси,
 Вихваляймо его вси“,
 Журавель мовит: „Знаемо то вси,
 Що Богъ на небеси“.
 Лебѣдь мовить: „Не кождій тое знае, але хто хоче знати,
 Може ся о тое мене питати“.
 Дрофан мовит: „Не мали бисмо ся кого іншого о тое питати,
 Але тебе, що понизку лѣтаешъ, ничего не знаешъ“.
 Лебѣдь мовит: „Сди бесте (sic) знати хотѣли,
 Же я теперь з неба прилетѣлъ“.
 Сокѣвъ мовит: „Не правда, лебедю, я от тебе повише лѣтаю,
 Ажъ поза оболюки лѣтаю, а Бога нѣгди не видаю;
 А ти птахъ грубій и бѣлий, але есь непотрѣбній, несмѣлий,
 Високо лѣтати не здолаешъ,
 Бо много пѣря на собѣ маешъ.
 Але твоя робота коло болота,
 Не до неба лѣтати, але во болотѣ ся забавляти“.
 Сорока мовит: „Мене жони мают за пророка,
 Бо я скоро весело прилечу,
 Сѣвши на плотѣ, скрегочу,
 Якъ панна ся зарегочу,
 А жони визируют ис хати:
 Будемо, мовят, якѣсь гостѣ мати“.
 Ластовица мовит на даху сидячи,
 Пѣря на собѣ перебираючи:
 „Бѣ (sic, Ви) вси птахи якъ бѣси, бо не едень с тихъ повѣлъ,
 Же Бога нѣхто не видѣлъ.
 А ти, сороко, негодна пророковати,
 Рада бис ся изъ ледачого погодовати,
 Часомъ и стирвину заживаешъ“.
 Плиска мовит: „Я пташка малая и сивая,
 Але людемъ нешкодливая.
 Але я ся живлю коло води;
 Коли лѣтѣ, то и без бѣди;
 А зѣмѣ вигибаю,
 Мало й де ни не згибаю“.
 Кавка мовит: „Я птаха сивая кавка,
 Але из мене человѣку недивная потравка,
 Бо у мнѣ мало пожитку

Такъ же, якъ и у шпаку,
Бо ми и(с) шпакомъ единъ покармъ уживаемо.
И много у единомъ деревѣ сплжаемо“.
Шпакъ мовит: „Я птах невеликій чорний,
Але я неборакъ покорній,
Бо я у велекомъ (sic) бурсѣ лѣтаю и хожу,
Але я никому ничого не скожу.
А тая кавка прилучае мене до себе идъ нѣякой славѣ.
Бѣсь у еи правѣ.
А шпаковъ люде поважают,
Бо они добре спѣвають,
А кавка птаха бѣдная
Никому непотрѣбная“.
Соловѣй мовит сидячи
У липовѣмъ корчи:
„Я птах соловѣй, малий половій,
Всю ношъ не усипаю, хороше спѣваю
И такъ Бога вихваляю“.
Кропивникъ мовит: „Я тобѣ другій соловѣй,
Бо, хто ся на речах не знае,
То й мене соловѣмъ називае,
Бо соловѣй одной пѣсни спѣвае, якои умѣе,
А я, якъ и схочу, такъ засщебечу.
Тилко собѣ скожу,
Що собѣ дѣти пониску вивожу“.
Короликъ мовит: „Я птахъ короликъ,
От усѣхъ птах невеликъ.
Але я жадной пѣсни не вмѣю пѣти,
Бо ми Богъ не далъ умѣти.
Але я самъ не знаю.
Але коли бих ся приженити мѣлъ,
Бо не естемъ болшій“.
Деркачъ мовит: „Мѣнѣ ся видить, ажъ я хороше спѣваю,
Лише не такъ рано я уставаю“.
Стриінака (sic) мовит: „Я сорокомъ пѣсни спѣваю;
Славлю Бога, що и тото умѣю“.
Джаворонка мовит на купѣнѣ сидячи,
Ноги собѣ загрѣваючи: „Коли почнете пѣти,
А я не могу тихо сидѣти,
Бо ми ся хоче догори летѣти.
А лечу догори, ажъ мя крилця изьболят,
А лечу долѣвъ стремглавъ опят“.
Качка мовить: „Я домовая пташка качка
Коло води живлюся неборачка,
Бо у мене така природа,
Живлюся коло болота;
А если ся и жаба навѣне,
То ѣ ся не промине“.
Индикъ мовит: „Милии мои птахи, можете тое каждій признати,

Же трудно такои птахи прибрати, якъ я“.

Пава мовит: „Правда, же ти птаха великая, алесъ не красная;
Коли ся надуешъ, тос мара власная.

Щобихъ ты мала хвалити ничог(о) дѣля?

Коли би есь мавъ такое пѣря

Красное, якъ я маю!“

Інѣдикъ мовит: „Правда, же ти птаха поважная,
Алесъ горшая от мене проява, бо есь некрасная;
Коли ся надуешъ, тось мара власная.

Що бихъ ты мавъ хвалити? Коли бис мавъ такое
Пѣря красное, якъ я маю красное!“

Інѣдикъ мовит: „Тись птаха поважная пава,

Але ти горшая от мене проява,

Бо ти ся лише пѣріомъ хвалишь,

А інѣшого пожитку из себе не справишь.

А я хочай негречная,

Алемъ пожитечная,

Бо мене зарѣзавши оскубеть

И зваривши жити будетъ“.

Тетеричъ мовит: „Я мало лѣтаю, бѣлше пѣхотовъ хожу,
А ни хто не знае, якъ я ся пложу.

Коли на веснѣ болобая,

Тогди я самици чиню волю,

Бо тогди изъ мого писка слинка каплетъ,

А самиця забѣгаеть и тую слиньку хаплет

И от того зарожаеть

Дѣти собѣ и сплжаеть“.

Орябка мовит: „Я лѣтѣ за собовъ много дѣтий вожу,

Але я людемъ нѣчого не шкожу.

У листу гребу неборачка,

Поки найду якого робачка.

А предця буваю сита,

Хоть и не имъ жита.

Добрая моя слава,

Що буваеть из мене панская потрава“.

Коропатва мовит: „Я бѣлше пѣхотою

Хожу нежели лѣтаю“.

Орябка мовит: „Гѣркая ей слава,

Що бувае изъ неи панская потрава.

А я бих рада тои слави утечи

Нежели би мя мали на рожнѣ печи“.

Голубецъ мовит: „Мене Богъ благословиль,

Жебимъ ся каждого мѣсяця плодилъ,

Бо я еще Ноеви у ковчезѣ правду повѣдалъ“.

Гривнакъ мовит: „Я гривнакъ простакъ,

Не умѣю похвалитися нѣякъ.

Але предця, хто мя достанет и оскубеть и наварит юшки,

И наистъся до душики“.

Горлица мовит: „Я птаха малая и сивая,

Але я цнотливая,
 Бо горьлицѣ якъ по своихъ самцевъ собѣ не шукаютъ,
 Бо ся въ собѣ щире закохають,
 Що една безъ другои ся затрачають“.
 Перепелиця мовит: „Я птаха перепелиця, малейкая пташка.
 Правда, же я у чужихъ ся нивахъ вивожу,
 Але я людемъ нѣчого не шкожу.
 И барзо рано устаю и въ ночи спѣваю.
 Але сама на себе признаю, же хороше спѣваю“.
 Орель мовит: „Я король над королѣ;
 Мусите ся кланяти минѣ всѣ“.
 Сокѣвъ мовит: „Я сокѣвъ, над жовнѣрѣ жовнѣрѣ;
 Мусите ся всѣ минѣ кланяти и стащѣю давати“.
 Ястрябъ мовит: „Я панъ над пани;
 Мусите минѣ ис куріи давати дани“.
 Кания мовит: „Если ястрябъ будет паномъ, то я буду пани.
 Можете тое признати сами: то я буду ис курятъ вибирати дани“.
 Ястрябъ мовит: „Не посмѣвайся, кане, из мене,
 Бо ти лише ловишь курячѣ дѣти,
 А я и старимъ не могу терпѣти“.
 Крегулець мовит: „Я птахъ крегулець,
 Незъгоршіи молодець,
 Бо я ся нажену на тысячу воробѣвъ и всѣхъ розжену,
 А одного ухвачу, а другимъ и перебачу“.
 Бусіокъ мовит такъ: „Если орель буде королемъ,
 А сокѣвъ жовнѣремъ, а ястрябъ паномъ,
 Ци не могъ бихъ я бути гетманомъ,
 Бо я по болотѣ хожу, високо голову ношу,
 У мене шія довгая и голова великая,
 Сукня подкасистая;
 Чоботи червонѣ и въвес естемъ немалій.
 Немашъ мнѣ ровнаго птаха, бо я по болотѣ хожу,
 Острожне брожу“.
 Чапля мовит: „Если бусіокъ буде панъ,
 Що має писокъ якъ чоканъ,
 А я буду пани, хоть ся розсудѣмо сами“.
 Сичъ мовит: „Сово, моя жоно! Хоть я с тобовъ шлюбъ не бравъ,
 Але хочу, абимъ ты за жону мавъ“.
 Сова мовит: „Сичу, ти моя брѣдня.
 Не моя ти рѣвня!
 Бо ти зо мною не зѣдолаешъ,
 Бо малій зростъ маешъ.
 Прійди ти, небоже пугачу,
 Бо я тебе лѣпше нѣжъ сича рачу.
 Сядмо собѣ вкупѣ обое,
 Бо немашъ над насъ двое:
 Маемо пѣря рябое,
 Голови маемо великѣ якъ кулаки
 И вси (sic, в всем) есмо барзо подобніи“.

Сорокопуд мовит: „Я птах такого гонору великого,
 Же знаю кожного шугу,

Щобих сто таких купилъ по шелюгу“.

Постоловица мовит: „Кождїй ту птах себе хвалит,

А порядокъ жаднїй межї нами не справит.

Треба би намъ о сем мовити,

Хто має межї нами старшовати“.

Синиця мовит: „Я птаха малая и красная,

Явно потужная и безъпечная.

Могла бихъ я старшовати

Над вами и порядокъ учинити“.

Воробецъ мовит: „Лишися, синице, хвалити,

Тобѣ ничъ не судити,

Але ти ся жури, якъ свои дѣти поживити,

Бо ихъ много маешъ

И стараня им не додаешъ“.

Синиця мовит: „Воробче, чому ти минѣ дѣтьми доганяешъ,

Або ихъ у себе мало маешъ?

А я тяжко изъ своїми дѣтьми гину,

А шкоди нікому не чиню.

А ти, доки не полетишъ у чужую нивку,

Не поживишъ собѣ дѣткову дѣтин(к)у,

А я иду на пущу

И тамъ своѣ дни мучу“.

Ворона мовить: „Я птаха досужая, игривая,

Але я нешкодливая.

Правда, же из мене нѣ кривди нѣ шкоди,

А предця много на мене ненависти,

Бо часомъ ворони спѣвають,

О чомъ добромъ вѣщають,

А люде скоро учують и мовят:

Богдай, мовят, на свое пѣря

И на свою голову. И такъ намъ завше клинуть ничог(о) дѣля“.

Воронъ мовит: „Я чорнїй птах крукъ,

Але я не вириваю нѣкому нѣчого из рукъ.

Тилко моего пожитку,

Що будет от умерлого добитку“.

Зазуля мовит: „Не естъ такого птаха, якъ я, велце любимаго

[и поважнаго и похвалнаго над мене,

Бо, хто кого любить, и зазулькою его називаеъ,

Бо я собѣ пониску лѣтаю,

А хороше спѣваю“.

Папуга мовит: „Такого птаха, якъ я,

Приоздобленной, жовтозеленой, (нема).

А зазуля лише сивая,

До того нецнотливая,

Своею ся злостю хвалитъ,

А такое каждый птах изганитъ.

Я коли схочу...

35. Пѣснь козацкая.

Стужилася, зжурилася та степаньска громада,
Да що подсѣла на пана Саву козацкая зѣрада

Ой, та бувъ Сава в Немировѣ в пановѣ на обѣдѣ,
Ой, та не знавъ панъ Савойка о тяжкѣ своѣ бѣдѣ.

Та сѣдлай, хлопче, кониченка мѣнѣ вороного,
Ой, та поѣдемъ до домонку, хочъ нас и немного.

Ой, сѣвъ Сава конецъ стола, ох, сѣвъ та думаетъ,
А Савиха у лѣженку дѣтину хитае.

Ой, сѣвъ Сава конецъ стола, ох, сѣвъ та думаетъ,
А Савиха небога Саву проклинае.

Ох, та бодай, пане Саво, матери твоѣ трастя,
Та що ти любишь чужѣ жони, стративъ же ти щастя.

Та пѣди, хлопче, до пивницѣ, вточи мѣнѣ меду,
Ох, нуднож мѣнѣ на серденку, головку не звезду.

Не встигъ хлопецъ увѣйти та з новой пивницѣ
Та три козаки гайдамахи (sic) та до его свѣтлицѣ...

36. Пѣсн хотѣ(н)ска.

Нещаслива та година,
Котра пришла зла новина:
Кроля в Полщи не достало
И на свѣтѣ зле ся стало.

Тисяща сѣмсоть тридцять девятого
[року

Идетъ фермашалокъ з охотовъ
Хотѣнъ мѣсто разорити,
Бесурмановъ побѣдити.

Гди приступилъ ко Хотѣню,
Мѣлъ во Бозѣ всю надѣю,
Казалъ войско шиховати (sic),
Набоженство отправляти.

Гди поихалъ виглядати,
Бесурмана расмотряти,
Якъ моць може, войска бити,
Аби его побѣдити,

Стал велми ся дивовати,
Же не може враговъ стерти,
Казалъ ревне плакати,
Пости войску завдавати.

А гди Турчинъ наступаеть,
Вельми якъ левъ рикаеть,

Казалъ в тенѣ часъ огню дати,
Геретика спотикати.

Гди казанно огню дати,
Солтанъ старши сталъ втѣкати.
Турчинъ вѣчне погибаетъ,
В Хотѣню умлѣваетъ.

Нещаслива та година,
Фортеція южъ загине;
В цара ласку утратилемъ
И в неволю ся досталемъ.

Фертъмаршалъ (sic) южъ присту-
[паеть,

Баша му ключѣ подаеть,
Войско росийское триумфуетъ,
В мѣсто Хотѣнъ уступуетъ.

Мѣсто Яси медітуеть,
Же Волощина пустуетъ:
За поганские держави
Церкви Божие пусти стали.

За помощію Пречистая
Чудотворна буцневская,
Жесь не дала християномъ
Впасти в руки бесурманомъ.

Ублагай Сына своего,
За хри(сти)янъ распятаго,
Бись рачила заховати,
В ласци своей отримати.

Нехай даруєть королеви
Побѣду на бесурмановъ
(И) на тронѣ посадити,
Покой (в) Полци учинити.

Так тежъ преосвященному
Аѳан(а)с(и)ю Шептицькому
С кардиналомъ долго жити,
Святу Тройцу умолити
За насъ грѣшниковъ.

37. Пѣснь свѣцка козацка.

Крикнувъ козакъ запороскій та на своя люд(і)и:
Идет з войском пан воевода, баталѣя буде.

Нещаслива баталѣя под Солотковцями:
Лежать, лежать панове Ляхи, а все купонками.

Лежит же их у Савинъцехъ велика могила:
Нещасная матка тая, що Ляха вродила.

А в Камянци зъ гармать бито, а в Дзієнковѣ тихо;
Пошла Москва подъ Гусятинъ, въ Сатановѣ тихо.

Годѣ, годѣ, козаченъки, въ обозѣ лежати,
Ой, идѣте до Сатанова Жидовъ забивати.

Хвалилися козаченъки зъ Сатанова йдучи:
Будемъ драти, пане брате, с китаюкъ онучи.

А вни поли драли и поли латали,
Передъ собовъ пановъ Ляховъ сто тисячъ погнали.

На крижовой дороженьцѣ тамъ ся спотикали,
Дали Ляхомъ привѣтаня, ажъ с кони(й) злѣтали.

Нещасливій квѣтень мѣсяцъ у тимъ насталь року:
Нещасному Борейкови тече кровъ из боку.

А вѣдаривъся панъ Борейко по полахъ руками:
Оглянется назад себе, тече кровъ рѣками.

А вѣдаривъся панъ Борейко у стовпъ головою:
А вѣжежъ мѣнѣ загинути зъ дѣтьми и зъ женою.

Борейкова девѣзья вѣтѣкает долами,
Мовить единъ до другаго, же пана не мами.

Борейкова девѣзья здихает до неба:
Авжежъ бо намъ, пане брате, розийтиса треба.

Воевода волинскій на обруть волаєть,
Колижъ его девѣзья не барзо слухает.

Ой, утѣкаль воевода з самодесять тысячъ :
Оглянется назад себе, всягди Ляхи лежать.

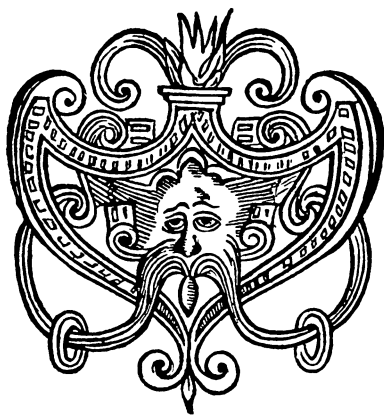
Ой, (у)тѣкаль воевода по Сабулской долинь :
Лежат, лежат панове Ляхи якъ паленѣ свинѣ.

Ой, добре ся пани Ляхи с козаками били :
Лежить же ихъ от Городка на пѣвтрита милѣ.

Ой, показавъ Медведенько лицарскую славу :
Ой, потопивъ пановъ Ляховъ, Городеньку забравъ.

А вдарено в Городеньцѣ з грозноѣ гаръматѣ :
Ой, неедна заплакала за Ляшенькомъ матѣ.

Пѣстоле и мушкети от себе откидали,
А сами ся от (о)лова в очередь ховали

ІСНЯ ПРО НЕПЛІДНУ МАТІР І НЕНАРОДЖЕНІ ДІТИ.

ПОДАВ

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

I. Народні вірування про спричинювання неплідности.

Є вірування у різних народів, що душа існує вже перед уродженнем дитини, тільки пробуває тоді ще в Бога, або у духа, або взагалі в якісь означенім місци. Аж під кінець вагітності приміщує Бог душу в тілі; в яким часі, про те є різні погляди; одні думають, що дитина не живе ще навіть у 7 та 8 місяци, інші, що дістає душу вже по 45 днях.¹⁾

Колиж душа існує перед народженнем дитини, то значить, може зайти такий випадок, що вона не попаде в визначене їй з гори тіло, і дитина, якій було призначене прийти на сей світ, не народить ся. Довести до такого звороту та увійти в дорогу призначенню може лише якась надзвичайна сила. Таку силу мають чарівники, що дістають її від найвисшого орудника злом, чорта, і при її помочи можуть успішно змагати ся не тільки з людьми, з природою, духами, але і з самим Богом. Інша річ, що на другім світі мусять вони тяжко відповідати за свої вчинки так само, як і ті, що слухали їх і сповнювали їх ради, але на сім світі можуть поки що тріумфувати.

У нашого народа переховала ся отся віра в повній силі. Ми маємо цілий ряд вірувань, за якими йдучи, можна зробити кожду жінку неплодною і тим способом не допустити її до виповнення природного їй завдання. Іншими словами: Зла людина може ріжними способами, переважно симпатичними, зачинити в кожій жінці діти і не допустити до їх народження. Через те поповнює одначе злочин, не менший від убиття живої людини, за який належить ся тяжка кара. Тої карі годі оминути, бо інакше булаб захитана вся суспільня мораль і етика. Такі погляди відбивають ся в самих віруваннях, які наводжу тут по порядку.

¹⁾ Пор. передмову д-ра З. Кузелі до праці Мр. Гр.: Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 13—14.

1. Присідання пальців на посаді.

А.

Трапляється така дівка, що йде замуж, а не хоче мати дітей. Коли вона прийде від шлюбу і її саджають із молодим на посад, тоді вона присідає стільки пальців правої руки, кілько літ не хоче мати дітей. Коли присіла би всі пальці на обох руках, то не буде мати до смерти дитини.

Але се великий гріх і такої безплідної жінки не приймають до неба.

Др. Ів. Франко, Людові вірування на Підгір'ю, ст. 179. (Етногр. Збірник, т. V).

Пор. ще: Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу, т. I, ст. 100 (Матеріяли до україн. етнології, т. VIII). — Б. Гринченко, Изъ усть народа, ст. 61, ч. 80. — М. Federowski, Lud Białoruski na Rusi litewskiej, т. I, ст. 217, ч. 996—998. — F. Krauss, Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven, ст. 547. — Dr. Jul. Talko-Hrynciewicz, Zarzsy lecznictwa ludowego na Rusi poł., ст. 63.

Б.

З поконвіку, від коли світ світом, як межи звіриною й худібною, що котить ся і плодить ся одна від другої, так само йде се і межи нами, людьми. Вже так Бог святий наіменував кожному диханію і людям, кілько котре має вчинити і стільки мусить прийти на сей світ дітей.

Люди на те сходять ся, побирають ся і люблять ся, аби мати діти. Ті люди, що не мають дітей, бувають дуже нещасливі; ними не завідує Бог і через те вони не мають ніякого приплодку. Живуть тай умирають, а імя їх гине, переходить на чужих. Про таких бездітників згадують люди ще кілька років по смерті, а потім забувають зовсім, бо вони не лишили свого насіння тай звели ся. Навпаки ті люди, що мають діти, вони щасливі, не зводять ся, лишаютъ свій приплодок і люди про них не забувають швидко, бо говорять: Ага, се того й того син або донька, внук або правнук! Його імя живе тут на землі межи людьми і не зводить ся.

Ті парубки й дівки, що вмирають старі нежонаті й невіддані та не мають дітей, на тім світі не приходять ніколи до неба. Вони йдуть по смерті на велику толоку з високими кичерами, голу-голісеньку, що й одної деревини ніде не заглянути. Там і сонце ніколи не гріє тай ніщо не родить ся, лиш вічно стоїть мрака, хмарно й холодно. Вони

ходять туди такі худі, що лише шкіра держить кости, у тяжких ланцях та бігають одні за другими, але не можуть мати ніякої потіхи і нема кому виратувати їх, бо вони не мають свого приплодку тут на землі, що впімнув би ся за ними. Там чорт вінчає їх безнастанно зелізними обручами та вони ніколи не можуть повінчати ся і так мусять карати ся за те, що невінчані без приплодку померли, аж до суду віка.

На ту саму толоку приходять ще й такі жінки, що були віддані за чоловіків і їм було найменовано, що вони мають мати стілько і стілько дітей, а вони їх зачинили і не вродили. За те мусять тяжко покутувати, бо се найбільший гріх. Вони сидять на тій толоці окремо і мусять їсти ті свої зачинені діти. Порубають їх у великі кітли, витягають із крові і так мусять їсти. Мама їсть свою дитину і хоч дитина дригає пальцями, се не помагає нічого, бо чорт стоїть із вилами і кричить: Їж, коли не бояла ся ти їх зачинювати та не вродити і не хотіла мати приплодку, що був тобі найменований. Тепер мусиш ізісти! — І вона їсть від суботи до суботи. За цілий тиждень мусить виїсти їх геть, а в суботу знов наповняєть ся той котел тими самими її дітьми, що поїла попередного тижня і вона мусить починати наново їсти їх. А її пальці з правої руки, котрими при вінчанню зачинила свої діти, горять не вгаваючи, вічно кипять у смолі і так буде до суду віка.¹⁾

Бо то є такі жінки, що не хотять мати дітей і не хотять родити свого приплодку. Вони хотять набувати ся, пити, лайдачити ся та бажають, аби їм при тім діти не заваждали. Є й такі, що не хотять тяжко робити, не хотять мучити ся коло годівання дітей тай через те зачинюють діти. Як трафить ся, що чоловік знає про се, що підмовляє свою жінку, як вона йде до вінчання, аби діти зачинила, то й він іде по смерті на ту толоку і їсть разом із нею ті діти. І то не тільки ті діти, але й увесь приплодок, що мав би з тих дітей розвести ся на сім світі. Через те мало трафляєть ся таких, що зачинювали би діти, але всеж таки подибують ся такі, що не боять ся ні гріха, ні того, що по смерті мусять їсти свої діти на тім світі і зачиняють свій приплодок при вінчанню.

¹⁾ В Бретонії знане се вірування в ось якій формі: Коли замужня жінка зробить себе умисно безплідною, повертає по смерті на землю під видом свині, яку переслідують поросята. Тих поросят буває стілько, кільки вона була би мала за життя дітей, колиб не була зачинювала їх. (Revue Celtique, 1870, I, ст. 421).

Дієть ся се тоді, коли молода сідає перший раз під вінок за стіл і присідає пальці своєї правої руки. Коли присяде один палець, не буде мати дітей один рік, коли два, то два роки, коли три або чотири, то не буде мати дітей три або чотири роки. Кілько пальців правої руки присіла при вінчанню, стілько років не буде мати дітей. Та се ще менший гріх, бо вона як довго жиє, може пізніше виродити всі діти, а як виродить, не має вже ніякого гріха, хиба як умре швидко і не виродить тих дітей, що зачинила, то мусить їсти їх на тім світі.

Та котра жінка зачинить діти на віки, ся вже не має чого йти на той світ. Задля неї було би ліпше росипати ся на сім світі, як на тім їсти діти від суботи до суботи. Та трафляеть ся така дуріпа, або вже така погана віра, що як віддаєть ся і сідає під вінок перший раз за стіл, присяде всі пять пальців і тоді зачинює свій приплодок на цілий вік. Тоді вже до самої смерти не буде мати дітей, хочби хотіла, бо вона зовсім зачинила їх.

Так само мусять їсти свої діти всі ті жінки, що тратять діти, роблять їм смерть.

Таких, що зачинюють і тратять діти, трафляеть ся менше, а більше жінок і чоловіків радуєть ся своїм дітям, як радуєть ся звірина й худібка, хоч вона не люди і не говорить, але розуміє, що значить своя дитина.¹⁾

2. Впусканне крови у зносок і в повісмо.

Коли котра дівка хоче зачинити діти, бере від молодої курки перше яйце, і як є на ній перше жіноче право (менструація), надбиває яйце та впускає до нього свого права. Опісля закопує те яйце коло стола в землю, де воно лежить 9 діб. По 9 добах виймає яйце, заглядає до нього, а там є шість червачків із чорними головками. Колиб вона була кинула їх у воду, як їй люди радили, була би мала шестеро діточок, але вона не послухала, не побояла ся гріха, кинула їх в огонь і вони згоріли на віки амінь.

Зап. від Татяни Михайлович у Головецьку, Снільського повіта. Ю. Яворський.

Беруть також жінки свого цвіту (менструації) в конопенне повісмо, завязують десять ґузів на десять углів, звивають те

¹⁾ П. Шекерик, Родини і хрестини на Гуцульщині (Матеріяли до укр. етнології, т. XVII), ст. 86—88.

і носять 9 діб — у ночі під правим плечем, а в день під лівим коліном. Як так видержуть 9 діб, тоді закопують те під підлогу, під угол, де зав'язуєть ся хату, і говорять три рази: Прячу тя не на рік, лиш на вік! Тоді не буде вже мати ніколи дітей¹⁾.

(Тамже).

3. Замазуваннє крови в челюсти.

Коли боять ся, щоб дітей не було, беруть ту сорочку, що з Циганами (менструацією) буде, як у перше нападуть, віджмікають її, а потім якось замазують у челюстях. Тоді вже дітей не буде, тільки що се гріх робити,

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 97.

4. Відпираннє крови і виливаннє в піч.

Деінде дівчата відпирають сорочку по менструації в воді, а потому виливають ту воду в горячу піч, напалену так, як до печення хліба.

J. Talko-Hrynciewicz. Zarysy lecznictwa lud. na Rusi pol., ст. 62.

5. Витрясуваннє муки; опилки з трумни; паленнє сорочки.

¹ Щоби не завагітніти, кажуть чужому чоловікови витрясати муку з мішка, в яку опісля вступає молодиця.

Вірять, що добре також насипати в постіль опилків із жіночої трумни.

По акті повинна молодиця спалити свою сорочку або знак, що на ній лишив ся. Вірять одначе, що при паленню можна почути плач і виск дитини. Молодиця, що се зробила, не завагітніє вже ціле життє. Люди говорять про таку, що „вона дітей своїх в огни спалила.

J. Talko-Hrynciewicz. Zarysy lecznictwa lud. na Rusi pol., ст. 62—63.

6. Зав'язуваннє пупця плоскіню.

Є такі запеклі люди, що не хотять, щоби їх дитина, як народить ся та виросте, була плідна. Не хотять мати багато внуків. Через ту сутужність боять ся, щоб у кожної дитини були діти: Нехай у одного тільки будуть, а той нехай і собі так робить, щоб одно плідне було, а інші ні. Длятого ось що роблять: Або просять бабу, що пупець вяже, або й самі обманяють її, щоб не розказала кому там, хоч баби й самі гаразд

¹⁾ Живая Старина, 1897 р., кн. I, ст. 110—111, ч. 3 (а й б): Чары на безплідность.

знають, що про все треба мовчати. І кліщами не витягнеш у неї язика, щоб розпитати ся що про всі її заходи. Звичайно ся баба вяже пупець народженому. Їй подають до того прядива, але замість матірки, подають плоскінь. А се вже всім відоме, що як плоскіню завяже пупець, хоч хлопцеві се зробить, хоч дівчати, дітий не буде. Де хочать плід мати, або де гріха боять ся, з роду не дадуть пупця завязати плоскіню.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа. т. I, ст. 98.

Пор. ще: Дан. Лепкий, Деякі вірування про дитину (Зоря, 1886, ст. 269). — В. Милорадовичъ, Народная медицина въ лубен. уѣздѣ Полтав. губ., ст. 19. — Хр. Ящуржинскій, Повѣрья и обрядности родинъ и крестинъ (Киев. Стар. 1893, т. 42), ст. 76. — J. Talko-Hryniewicz, *Zarysy lecznictwa lud. na Rusi pol.*, ст. 79. — D. Dan, *Volksglauben der Rumänen in der Bukowina (Zeitschrift f. öster. Volkskunde, II)*, ст. 217.

7. Закопуваннє містища.

Угорські Українці закопують містище аж у кілька день по родах, бо думають, що кілька день здержуть ся з закопуваннєм, стільки літ не буде дітий в молодиці.

R. Temesvary. Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn, ст. 64.

Пор.: Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 27. — J. Talko-Hryniewicz, *Zarysy lecznictwa lud. na Rusi pol.*, ст. 78 (тут закопаннє усуває на все заплідненне).

8. Свашини.

Молодиці, що повиходили недавно зауж, вистерігають ся бути свахами, бо від того стають бездітні¹⁾.

9. Даннє.

Щоб не завагітніти, заживають жєнщини ріжні дання (або давання)! У Мр. Гр. наведене одно даннє, але недокладно. Воно складаєть ся з тертого скла з якоюсь примішкою²⁾, що пють. У Ю. Талька-Гринцевича наведені два дання: 1) Пють відвар із сушеного цвіту материнки. 2) Заживають білило (bielidło)³⁾. Оба дання заживають ся в часі кожної менструації. Якби тільки раз не зажито, вертає можливість завагітніння.

Отсе всі способи відвертаннє вагітності від жінок і зачинюваннє дітий, зібрані між нашим народом, які очевидно не

¹⁾ Dr. J. Talko-Hryniewicz, *Zarysy lecznictwa lud. na Rusi pol.*, ст. 63. ²⁾ L. cit. ст. 98. ³⁾ L. cit. ст. 62.

можуть мати реального значіння. Не можна також уважати їх витвором і виключною власністю самого нашого народу. Такі самі або подібні вірування розповсюднені між різними народами старинного й нового світа. Се вказує на велику давнину та культурну спільність їх походження і на взаїмні перехрестні впливи міжнародні у всіх царинах людського духа. Наведу подібні вірування у деяких інших народів.

Австралійці з західної Австралії вірять, що дівчата стають неплідні, коли в 11—12 році життя попоїдять борсукового мяса. Австралійки, що не хочуть мати дітей, заховують ся в часі акту зовсім рівнодушно, а опісля особливими рухами старають ся позбути ся насіння.

Альжирянки, що не бажають завагітніти, пють кілька день воду, в якій мочили листє рослини *Salcola* і морель, або ссуть сок свіжих винних ягід. Носять також як амулет паперець із вирисованим квадратом, по якого боках стоять написи в арабській мові.

Арабки в Мецї носять для тої самої ціли на груди коробочку з кріличим калом.

Грекині (й Римлянки) вірили, що хто їсть, пє або підстелює під себе глій, стає непорочним (*ἄυρος*).

Старинні Єврейки знали також способи запобіження вагітності і послуговували ся ними, хоч по установленому звичаю така процедура карала ся смертю. Між иншим знаний був висмик (*coitus interruptus*), як се виходить зі звісток про Онана.

Єгиптянки пили для тої ціли натще три гавсти води, в якій мочив ся порошок із паленої перлової черепащини.

Індуски запобігали заплідненню умисними пересуненнями матиці (викривленнем її).

Жінки в Ліберії ставали неплідними, коли розтоптали яйце нічної ластівки, що гніздить ся по землі. Але і в сім випадку жрець „булікай“ умів відвертати нещастє різними способами.

Дуже багато способів стати безплідними знають Мадярки. Коли одна жінка присне на другу в часі її сну своїм молоком, то остання не буде мати ніколи дітей. — Коли Мадярка пітре менструальною кровю жінки полового члена померлого муштини, вона стане раз на все безплідна. — Коли Мадярка вимочить ся на небіжчика, стає також безплідна. — Коли Мадярка не хоче мати дітей, вона замикає колодку, насилає в неї маку

і викидає у студню. По розповсюдненому віруванню замкнена й утоплена колодка відбирає подружю *facultatem coeundi*.

Московки для відвернення запліднення пють наливку з *Lycopodium annotium* або ранком натщо склянку теплої води.

Німкинї вірили, що гербата з івових базьок спричинює неплідність, а наливка з івових листків не тільки не допускає до запліднення, але навіть відганяє охоту до порочности, особливо коли листки припалювано. — Декуди вірять, що жінки не завагітніють, коли їдять грушки й сливки, защеПЛені на тернику. — У Стирії вірять, що коли жінка по кожній менструації пє воду з відра, в яким коваль охолоджував розжарене залізо, стане неплідна. Ті самі наслідки приписують англійському бальсамови, міррі й ин.

Персіянки, особливо жінки бахтярів із західної Персії, обвішують себе талісманами, що мають силу наганяти безплідність на їх суперниць, а їм забезпечувати вірність мужів та численне потомство. — Вони стають також неплідні, коли хоч доторкнуться ся свинячого мяса.

Старинні Римлянки, що бажали бути неплідними, пили гербату з насіння таких рослин, що не мають плодів, як іви або тополі. Та вже римський лікар Соранус дораджував різні способи неплідности тим жінкам, котрим порід міг бути небезпечний. Він радив не відбувати акту кілька день перед і по менструації, здержувати віддих при виприскуванні насіння, по акті сидіти з заложеними ногами, намазувати перед актом усте матиці маслом або медом, змішаним із бальсамом або полином, та закладати песарії.

Сербкинї вірять, що коли дитина умре, то не можна віка до трумни прибавати в головах і ногах гвіздками, бо інакше її мати стане неплідною, а коли б і завагітніла, то порід буде дуже тяжкий. Коли жінка не хоче мати дітей кілька літ, вистане при першім купанню дитини занурити в купіль пальці, а потім облизати їх. Кілько занурить пальців, стілько літ не буде мати дітей. Коли котра жінка мала діти, але більше не хоче мати, вистане, щоб замкнула двері ніжками новородка. Коли Боснячка не хоче мати дітей, втикає в щілину стелі межі двома дошками ніж. Кілько літ не хоче мати дітей, в таку щілину втикає ніж, числячи їх від дверей, або від вікна. В Боснії знане також присіданне пальців. Коли придани забирають молоду і вона всідає на коня, стараєть ся втиснути руку під по-

пругу. Кілько пальців засуне під попругу, стільки літ не буде мати дітей; як засуне обі руки, стане зовсім бездітна ¹⁾.

Сибірські засланці принесли з собою (мабуть із України) такий спосіб зачинювання дітей:

Сушать у печі корінь, званий там Адамовим пальцем або Адамовим корінем, розтирають його на порошок і дають жінці їсти з хлібом. Коли жінка з'їсть один із п'ятих корінців, не буде мати рік дітей; коли два, не буде мати два роки дітей; колиж з'їсть усі п'ять, не буде мати ніколи. Місцевий фельчер (із села Єршової над Ангарою в Єнісейській губ.) твердить, що вплив сього коріння (і інших, яких там ще уживають) такий, що жінки по виході замож не стають вагітні, а коли й стануть, то приводять слабовиті діти, що живуть дуже коротко ²⁾.

Татарки пють проти запліднення гербату з папороти (*Filix mas*) ³⁾.

Розуміть ся, що всюди доси була мова тільки про простий народ. Про різні способи відвертання запліднення між цивілізованими верствами всяких народів не будемо говорити, бо се не належить до предмету. Згадаємо тільки, що й нашому народови відомі поза симпатичними способами недопускання до запліднення й більш реальні. Наводимо з них два.

1. Забава в притулу.

Коли якась пара боїть ся мати діти, тоді грають притулу. Він лягає і водить тільки по верхи, не входячи до середини і не впускаючи туди насіння. Звичайно роблять се парубки й дівчата, поки ще не поберуть ся.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа, т. I, ст. 96—97.

2. Висмик.

Бідність доводить людей до того, видумувати способи, щоби не мати дітей. Один із таких способів се висмик (*ejaculatio extra genitalia*). У саму хвилину райських солодощів, за котрі по народній думці Адам позбув ся раю, жінка якось

¹⁾ Всі отсі відомости взяті з книжки: Dr. H. Ploss, *Das Weib*, розд. 148: „Чому жінки бувають неплідні“ і розд. 151: „Способи проти запліднення“.

²⁾ Dr. Jul. Talko-Hryniewicz, *Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej*, ст. 434.

³⁾ Dr. H. Ploss, *Das Weib*, loc. cit.

скрутне собою, або чоловік сам вирве, щоб не зійшла ся плоть з плотю і не причепилась дитина. Таким робом перехитрюють Бога. А поки не знали сього способу, то не вспіє чоловік до жінки з матнею, а Бог уже й з душею.

Декуди починає ширити ся раціоналізм. Там висловляють ся про сю справу так: „І тепер більш менш народ упевнив ся в тому, що як би Бог людям давав дітей, то люде не знайшлиб способу, щоб не було дітей. А просто тут нема нічого такого, щоб Бог мішав ся до цього, а все воно робить ця од природи, подібно скотині і всяким звірюкам. Так уроблять собі парку дітей і втішають ця ними. Як же, бува, ці помруть, то вони зараз захожують ця і роблять собі другі, значить, чоловік зробив ся майстром, а жінка робочою снадезою. Так собі й проживають обоє довольні своїм життям“.

Мр. Гр. Дитина в звичаях і віруваннях укр. народа. т. I. ст. 106.

Пор. ще: J. Talko-Hryncewicz, Zarzysy lecznictwa lud. na Rusi pol., ст. 63.

Є одначе й такі жінки, що вважають своїм обовязком мати потомство та заслужити собі через те на рай у Бога. Се найкрасше пробиваєть ся в пісни про св. Олексія, якого батько оженив проти його волі, наслідком чого він утік від жінки і жив до смерти самітно жебраком. Перед смертю казав списати свою житепись, вложити собі в руки і повідомити родичів і жінку:

Прийшла слюбна жона тіло навіджати,
Поглядає в руки — є карта читати.
Взяла слюбна жона тую карту, читає,
А над тойов картов з жалю умліває:
Горкий же мій, горкий, горкий же мій світе,
Мужу Олексею, мій рожевий квіте.
Кожда деревина літорость пускає
І каждая птиця свою пару має,
Лиш я нещаслива так по світі блукаю...
Неплодне древо з саду вирубають,
Мене неплодницю в рай не приймають!

На сей плач відповідає небіщик:

Як ти мені, жоно, вірно слюбувала,
Будеш ти зо мною в небі царство мала¹⁾.

Про бажанне родичів мати діти пор. відповідні уступи в праці Мр. Гр.²⁾.

¹⁾ В. Гнатюк, Лірники, ст. 39.

²⁾ Мр. Гр. Дитина..., ст. 108—111. Ч. 35: Родичі не мають дітей і журять ся тим. — Ч. 36: Люди таки хотять мати нащадка.

II. Народні легенди про неплідну матір.

На основі вірування про те, що можна зачинити діти, втворила ся легенда про ненароджені діти, в якій вони дорікають матери за сповнений на них злочин і в одних варіантах мстять ся на ній, у других прощають їй. Легенда є отже вислідом вірування і повстала пізнійше від нього. Сею легендою займали ся докладнійше Й. Больте ¹⁾, що розсліджував жерела поеми німецького поета Миколи Ленава п. н. „Анна“, і Ю. Яворський ²⁾, що займав ся розбором пісні про Христа і Самарянку. З розслідів виявило ся, що легенда має вандрівний характер та що вона розповсюджена найбільше в північній та західній Європі, при чім найгарнійше розвинені скандинавські варіанти; в східній Європі, із виїмком Українців, вона невідома. Я покористував ся сими розвідками обох авторів, що й зазначую в відповідних місцях.

Огляд варіантів легенди розпічну від українських, яких доси надруковано два. Перший записав Ю. Яворський у Скільщині між Бойками і надрукував 1899 р. Другий записав я над Дністром, де Покутте зближаєть ся до Поділля, ще 1897 р., але надрукував аж 1902 р.

Ненароджені діти.

Одна молодиця зачинила в собі діти. Опісля ходила по священниках по чотири рази на рік до сповіди, але священники не хотіли дати їй розгрішення, аж дав їй власний парох. Казав їй за покуту ночувати три ночі в церкві: як третьої ночі не станеть ся тобі нічого, то не маєш уже жадного гріха!

Пішла та молодиця до паламаря, щоби відчинив їй церкву та щоби вона першу ніч переночувала. Пішов паламар, отворив їй церкву, запалив дві свічки коло престола, замкнув молодицю в церкві, а сам пішов до дому. Рано розімкнув церкву і випустив молодицю. Приходить вона до священника, а він питаєть ся, чи не бачила чого в церкві?

Ні, не бачила нічого.

¹⁾ Lenaus Gedicht Anna. Mit Benutzung von R. Köhlers Kollektaneen von Johannes Bolte in Berlin. (Euphorion, Zeitschrift für Litteraturgeschichte herausgegeben von A. Sauer. Vierter Band, 1897, ст. 323—333).

²⁾ Ю. А. Яворский, Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ и легенда о нерожденныхъ дѣтяхъ. (Изборникъ Кіевскій. Кіевъ, 1904, ст. 287—352). Про легенду говорить ся в VI розділі, ст. 340—352.

Минув день, настав вечер, йде вона знов до паламаря, аби пішов отворити їй церкву. Йде знов паламар. Відімкнув церкву, засвітив коло престола дві свічки, вона сіла тай сидить, а він замкнув церкву тай пішов до дому. Сидить вона, аж тут виходить із під помосту гуска з гусятами. Походила коло неї, походила і не зачіпаючи її, назад сховала ся. Коли настав день, вона пішла до священника. Питає він її: Ну щож, бачила ти що нині?

Вона оповіла, що бачила, а священник сказав: Ну добре; ще маєш одну ніч пробути. Як нічого тобі не станеться, не маєш гріха.

Зробив ся знов вечер, іде вона вже третю ніч ночувати в церкві. Прийшов паламар, розімкнув церкву, засвітив їй коло престола дві свічки, замкнув і пішов до дому. Сидить вона, сидить, дивить ся, виходить із під помосту велика, біла гуска з гусятами. Ходять вони довкола неї, ходять, а далі як стануть дзьобати дзьобками та приговорювати: Я був би собі замолотив, закосив і був би у світі жив! — Я була би собі запряла, я була би собі зашила, тай була би в світі жила! — Як стали її скубати, рвати, то так рознесли її, що нічого з неї не лишило ся, тільки голі кости. Як настав день, прийшли випускати її з церкви, а там нема нічого, тільки голі кістки з баби...

Зап. Ю. Яворський в Головецьку, Скільського пов. від Татяни Михайлович.

Перший раз надрукована ся легенда в „Живомъ Словѣ“, 1899 р., ст. 47, п. н. „Нерожденный дѣти“. Другий раз надрукована в „Изборникѣ Кіевскомъ“, ст. 340—341. Третій раз передрукована в книжці: Ю. А. Яворський, Памятники галицко-русской народной словесности, вып. I. (Записки импер. рус. географ. Общества по отдѣленію этнографіи, т. XXXVII, вып. 1), ст. 31—32. В німецькѣм перекладі надрукована в „Zeitschrift für österr. Volkskunde, 1898, IV, ст. 47.

Як жінка позачинювала діти.

Була одна така дівка гожа, що зачинила собі діти, аби дітей не мати. Віддала ся вона опісля за парубка, пожила з ним рік, два, три, нема дітей; ба вже й двацять, трицять, далі й сорок літ, нема дітей. Почала вона тяжко жалувати свого вчинку. Щож вона діє? Йде сповідати ся. Приходить до одного священника, до другого, до третього, ба й до десятого, жаден не хоче дати їй за таке діло розгрішення. Стала вона просити того десятого священника: Завдавайте мені як найтяжшу покуту, тільки щоб я гріхи свої спокуювала!

Каже священник: Ні, я не можу тобі дати розгрішення. Се великий, тяжкий гріх смертельний, я не маю такої власти. Йди до того й того священника, може він дасть тобі розгрішення, як завдасть покуту.

Пішла вона в далеку дорогу до того священника, допитала ся до нього тай стала просити, щоб її висповідав.

Га, каже він, ходи до церкви.

Пішла вона з ним до церкви тай узяв він її сповідати. Вислухав її тай мовить: Га, тяжкий гріх маєш, смертельний, не можу тобі наложити покуту.

Стала вона його просити: Гей дайте, отче, мені покуту!

Тоді він каже: Коли так, прийди в вечер, то дам тобі.

І записав собі покуту на карточці, аби не забути, поки вона прийде в вечер, тай кинув до шуфляди. Попада заглянула чогось до шуфляди, побачила ту карточку, прочитала тай поставила назад, але вже знала про ту покуту. Вечером приходять та жінка до кухні. Піп узяв зараз ключі і пішов із нею до церкви, а своїй жінці наказав, аби нікуди з хати не виходила. Втворив церкву, ввів жінку до церкви, засвітив дві свічки, поставив хрест так, як коли б мав діти хрестити, зложив там усе, тій жінці казав уклякнути перед аналоєм, дав їй у праву руку межі пальці покуту тай сказав: Тримай руку до гори. Тримай її так усю ніч і моли ся Богу, щоби подарував тобі гріхи, а я рано прийду і побачу, чи твоя покута приймлена!

По сім замкнув церкву тай жінку в церкві, а сам пішов до двора трохи на забаву, бо добре жив із дідичом. Попада бачить, що піп не вертає, стала думати: Щось то мусить бути нового, що він пішов із тою жінкою, а мені не казав виходити! — Бере з собою стару кухарку і йде під церкву слухати, що там таке. Слухає, в церкві тихо, тільки світло світить ся. Радить ся попада зі своєю старою кухаркою тай каже: Возьмім драбину, приставмо до вікна, подивимо ся, що там таке!

Приставили драбину до вікна, вилізли, дивлять ся: Жінка клячить тай держить межі пальцями до гори карточку, а перед нею дві свічки горить тай хрест на столику стоїть. За якийсь час вийшла найстарша донька тої жінки, гарна панна, тай каже до своєї мами: Бачиш, мамо негіднице, що ти доброго наробила, що свої діти зачинила? Я була би великою господинею, швачкою, булаб їхала чотирма кіньми, тай потомство моє було би на сім світі помножене і ласку були б ми собі в Бога заслужили! А тепер ти свою душу стратила і мою! Та вже про-

пало. Почекай лиш, що скаже тобі моя молодша сестра, а твоя донька! — І сама зникла з перед неї.

Появляється в захристії її друга донька тай так само говорить: Видиш, мамо, ти зробила так, аби нас не було на світі. Я була би їздила шістьма кіньми, була би великою панею, була би мала потомство. Щож ти, мамо, доброго зробила? Пропала твоя душа тай моя з тобою через твій дурний розум! Заплакала тай каже: Вже пропало! Але пожди но, що тобі мій брат скаже! — І щезла.

Появився її брат із захристії, чистий панок, тай мовить: Видиш, мамо негіднице, що ти доброго зробила, що зачинила свої діти, дві сестрі й мене? Я мав бути великий урядник, губернатор, мав їздити в золотих повозах, моє потомство було би розмножене тай ти була би великою панею через мене і були б ми мали ласку божу, а так що ти, мамо, доброго зробила своїм дурним розумом, га? Затратила ти свою душу, своїх доньок, а моїх сестер, тай моя душа пропала і багато душ нашого потомства. Отже що ти доброго наробила?

А попадає зі старою кухаркою дивлять ся в вікно на всю ту роботу тай слухають. І я був під церквою тай слухав усю ту історію.

А той син говорить далі: Чекай же, мамо! — І лапнув її за одну ногу й за другу, тай так роздер, як дрантиву бунду. Одну половину кинув під одну стіну, а другу кинув під другу і сам щез. — А ті як налякали ся обі, попадає зі старою кухаркою, думали, що й їх так буде дерти за те, що вони заглядали, тай попадали стрімголов з драбини на землю. Стара впала, тай тільки свище в ніс, гі кобила, а попадає ледви сопить, так тяжко побили ся. В кінці відійшла попадає тай тягне стару гей бас до кухні.

Вернув піп із двора тай мовить: Засвітить, госпосю!

А дівчина відповідає: Ой, отченьку, наша кухарка так сопить, як у решетю грає!

А їй що таке?

Я не знаю що.

А їмость здорові?

Щось також слабі на голову тай щось трохи і вязи покрутили.

Побіг піп до попаді, натяг їй трохи вязи, а стара кухарка до рая язик закусилла. Вмерла тай поховали її. Таке з ними було, що не слухали попа.

Зап. у цвітні, 1897 р. в Коронци, Бучацького пов. від Олекси Савкового Сеньчука.

Надруковано: В. Гнатюк, Галицько-руські народні легенди, т. II, ст. 128—129, ч. 321. (Етнографічний Збірник, т. XIII. Львів, 1902).

Отся легенда невідома доси в ніякій іншій славянській народній словесности поза українською. Вправді Ю. Яворський наводить у своїй праці „Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ“ одну російську й одну чеську легенду, які звязує з нашою, та він робить се зовсім безпідставно. Головні складники нашої легенди такі: 1) Зачинюванне дітей з наміром не родити їх ніколи. 2) Пізнання гріха і бажання відпокутувати його. 3) Поява ненароджених дітей грішници і кара або прощення за гріх. — Чи є ці складники в російській або чеській легенді? Нема. В російській говорить ся про те, як жінка в часі сну вдушила не хотячи під боком дитину, за що чорти розірвали її разом із мужем ¹⁾. Аналогію добачуємо тільки в другорядних подробицях: Піп замикає жінку з мужем на ніч у церкві і обводить довкола них колесо. Чорти роблять із ночі день, один із них прибирає постать попа і виводить грішників із колеса, чорти роздирають їх. — Та ці подробиці не належать до необхідного апарату легенди, тому й не приходять у всіх ва-

¹⁾ Наводимо її в цілості:

Коли давними часами мати придушила дитину під боком, їй наклали таку покуту, що разом із мужем замикали на ніч до церкви. Піп обводив довкола них крейдюю колесо, замикав церкву, а другого дня досвіта випускав їх.

Одного разу замкнули так мужа з жінкою і піп вийшов. Чорти силкували ся їх усякими способами дістати, навіть гаки закидали, але не змогли, бо вони стояли поза колесом. Одної ночі ось що придумали чорти: Зробили на дворі білий день. Муж із жінкою втішили ся, що розвидніло ся. Та бо нараз почули, що й двері отворили ся та піп кличе їх: Чомуж ви не йдете? Виходіть! — Вони вийшли з колеса, а тут назад запала ніч і чорти розшарпали їх.

Зап. в Сибірську від А. В. Чельшова.

Д. Н. Садовниковъ, Сказки и преданія Самарскаго края, Сп. 1884, ст. 247, ч. 76, б (під дивним наголовком: Про церкви).

Другий варіант про те, як „женщина „засыпала“ своего ребенка“, записала в селі Маріїні, Рязанського повіта П. Семенова (пор. Живая Старина, 1898 р., кн. II, ст. 233, ч. 5). Він ріжнить ся тим від попереднього, що жінка має ночувати сама в перкві і не одну, але три ночі. Першої ночі бачить вона тіло дитини на половину чорне, на половину біле; другої ночі тіло біле, тільки голова чорна; третьої ночі все тіло біле, виносить дитину Мати Божа і разом із нею підносить ся на небо.

ріянтах, за те подибуємо їх із деякими змінами в казках та мітах.

В чеській легенді ¹⁾ не бачимо також головних складників. У ній покритка родить діти, убиває їх, а коли її ведуть опісля на шибеницю, душі дітей ідуть за нею з плачем і по смерті грішниці відлітають на небо. Тут уже навіть у подробицях не добачуємо аналогій.

А. Гавфен надрукував німецький варіант легенди, записаний в селі Деслявен у західній Чехії ²⁾, що найбільше зближається до полуднево-італійського.

В одного графа була донька, що дуже цїнила свою красу і бажала задержати її як найдовше, тому й не хотїла виходити за муж, щоб через породи не втратити її. Та вона впала в око молодому графови і він сподобався їй так, що приобіцяла віддати ся за нього. Думка про утрату краси не давала їй одначе спокою. Як раз тоді зайшла на замок Циганка чарівниця і порадила графянці, щоб вона висїяла головку маку перед сходом сонця в грядку, коли не хоче мати дітей. Скільки з того зйде маків, стільки дітей мала би вона. Коли опісля маки відцвітуть, нехай позрізує серпом перед сходом сонця завязані головки і спалить їх, або пустить із водою, тоді не буде мати дітей ніколи. Графянка сповнила раду Циганки, висїяла головку маку, з якої зійшло чотири маки, а коли відцвіли, постинала головки і спалила.

В недовзі опісля повінчала ся з графом і жила з ним довгі літа щасливо. Граф журився тільки, що не мав дітей, а й графиня проклинала тепер Циганку, що дала їй таку лиху раду. Одного разу появилася їй у сні постать і наказувала звірити ся зі всім мужови. Графиня не хотїла, але коли сон повторявся, признала ся. Муж злякався і звернувся до одного пустельника, а той порадив їм поїхати до папи і просити в нього прощення.

Коли вони приїхали до Риму і папа вислухав сповіді графині, задав їй покуту. Її заведено вечером із мужем до церкви, замкнено і приказано молити ся до Господа й Богородиці. О півночі засвітили ся всі свічки в вівтарі, вдарила велика ясність, отворили ся двері і ввійшов священник із єпископськими відзнаками, потому два чорно одягнені пани, в кінці монахиня,

¹⁾ Český Lid, 1900, т. IX, ст. 258.

²⁾ Adolf Hauffen, Zur Stoffgeschichte von Lenaus Anna. Zeitschrift für Volkskunde, 1900, ст. 436—438.

але всі четверо без голов. Священник увійшов до вітара і почав правити службу Божу, один пан пішов на хори і почав грати на органах, другий пан і монахиня позасідали в лавках і прислухували ся. Коли проминула година, всі чотири постати зникли, а світла погасли.

Коли рано оповіли папі, що бачили, він пояснив їм: Ви були б мали четверо дітей, трьох синів і одну доньку. Один був би єпископом, другий визначним музиком, третій був би лишив ся батьком дальших потомків, а донька була би стала ігуменею.

Другої ночі мусіли графи знов іти до церкви, але кожде до окремої убикації. О півночі почув граф проразливий крик жінки, але не міг до неї дістатися, а рано знайдено тільки її одіж та побачено під стелею білого голуба, що вилетів, скоро тільки отворено двері. Графови пояснено, що графиню убив гріх, але покута очистила її. Граф лишив ся в Римі і вступив до монастиря.

В трьох інших німецьких варіантах¹⁾ виконує кару на безплідній жінці, що вибрала ся була з мужем на богомілле до Риму, гадюка. Папа приказує жінці при повороті до дому поцілувати гадюку, яку стрітить на дорозі. Жінка цілує гадюку, але та обвиваєть ся їй довкола шиї і найблизшої ночі душить її в спальні, до якої по вказівці папи не повинен був ніхто перед свитаннем входити²⁾).

В ерфуртським варіанті являють ся ненароджені діти на трупі матери в виді вісьмох мишей³⁾).

В тирольським варіанті⁴⁾ сповідаєть ся стара, незамужна жінщина, а сповідник приказує їй за покуту пробути ночі в церкві на молитві. В часі молитви спостерігає покутниця три о півночі цілий похід незнаних муштин, жінщин і дітей в чужім одязі. Вона думає, що се душі небіщиків, але сповідник поясняє їй, що се були би її потомки до четвертого покоління, коли б

¹⁾ Пор. Lütolf, Sagen und Bräuche aus den fünf Orten, 1862, ст. 538, ч. 500: Kinderlosigkeit verschuldet und gesühnt. — Hoffmeister, Hessische Volksdichtung, 1869, ст. 50, ч. 40: Die Schlange. — Fr. Schönwerth, Aus der Oberpfalz, Sitten und Sagen, т. I, ст. 114.

²⁾ Euphorion, т. IV, ст. 332.

³⁾ Witzschel, Beiträge zur deutschen Mythologie aus Thüringen, т. I, ст. 315, ч. 330.

⁴⁾ I. Zingerle, Sagen, Märchen und Gebräuche aus Tirol, 1859, ст. 459, ч. 755: Die Unverehelichte.

вона не була дала гарбуза женихови і вийшла за муж. Зробилаж вона се не з любови до Бога — в чім маємо натяк на добровільний целібат — але з боязни перед подружними прикростями та обов'язками.

Перейдемо тепер до найкраще розвинених варіантів, скандинавських, між якими на перше місце належить висунути варіант С. Грундтвіга.

Гріх і прощення.

Була раз одна молода дівчина, що не мала ні батька, ні матери. Батько відумер її, коли вона була ще мала, а матери зовсім не знала, бо мати умерла швидко по злогах. Дівчина, що звала ся Маргарета, жила у чужих людей, але їй вело ся не зле, бо всі її любили й навиділи. Старало ся про неї багато женихів, але вона все відмовляла їм, бо не хотіла віддавати ся. Вона так постановила собі, бо бояла ся родити діти.

Одного разу прислав до неї в свати молодий проповідник. Вона й йому говорила, що не хоче віддавати ся, але сим разом прийшло се їй дуже трудно, бо він сподобав ся їй. Сумна вийшла вона вечером на город і стрітила там стару жінку, що стала питати її про причину суму. Дівчина не хотіла зразу признати ся, але коли стара не переставала налягати на неї, сказала, що відправила з нічим сватів, хоч жених сподобав ся їй, та що загалом не хоче віддавати ся, щоби не була приневолена родити діти.

Старуха, що уходила за мудру жінку, а в дійсности була справедливою чарівницею, відповіла, що дівчина могла би віддати ся за того, що сподобав ся їй і бажає мати її за жінку, тай не мати дітей. Коли зробить їй невеличку чемність, вона навчить її, як можна обезпечити ся перед родженням дітей. Дівчина приобіцяла старій добру нагороду, а стара сказала, щоб вона назбирала на святий вечер сім камінців, чотири чорні, а три білі, пішла з ними до студні, відвернула ся до неї плечима і через ліве плече повкидала їх у студню, виголошуючи до кожного камінця примівку, якої не розуміла, але якої зараз навчила ся.

Дівчині здавало ся, що таким легким способом може уйти великого нещастя, тому знов стала весела, а коли молодий проповідник розпочав при найближшій нагоді розмову і зійшов на вінчанне, дівчина не відмовляла ся, і вінчанне визначено на весну, бо Різдво було вже за плечима. Коли на святий вечер

потемніло, дівчина вислизнула ся з сімома камінцями до студні, — чотирма чорними і трьома білими, — що заздалегідь приготувала, обернула ся і через ліве плече повкидала їх у студню. При вкиданню першого камінця причуло ся їй, що чує легкий стогін. Так само при другім. Їй видало ся, що се уроченне, але при вкиданню кожного дальшого камінця ставав сей стогін голосніший, аж при остатнім перейшов у пронизливий виск. Злякана дівчина побігла до хати, та коли опинила ся mezi своїми, страх відійшов і вона почала сміяти ся зі своїх привидів.

На весну повінчала ся Маргарета з проповідником, перенесла ся до парохіяльного дому і жила з мужем любо й приязно рік за роком. Так проминуло сім літ, в яких уважано їх за найщасливішу пару. Вправді дітий не мали, але се не мішало їх щастю.

Раз в осени гарного, місячного вечера, вибрав ся проповідник попід руку зі своєю жінкою через город на цвинтар, що притикав до города. Нараз муж вирвав свою руку зпід рамени жінки, відскочив від неї, поступив наперед, то знов назад, далі обійшов її довкола і ввесь час вдивляв ся пильно в землю.

Що тобі таке, чоловіче? — питає жінка.

Він не відповів нічого, тільки схопив її за рамя і потяг до дому: Світи світло! — крикнув там.

Не треба! — відповіла вона.

Світи заразсінько! — ревноу розлючений проповідник.

Вона думала, що він захорував, тому спішно засвітила світло. Він узяв свічку, почав ставити її то в однім, то в другім місци і дивити ся на підлогу та на стіни. Жінка занепокоїла ся його рухами і хотіла обіймити його, але проповідник відтрусив її від себе і крикнув: Геть від мене! Який страшний гріх мусіла ти сповнити, коли твоя тінь утекла від тебе! Ні від небесного, ні від земного світла не показуєть ся твоя тінь. Видно, ні Бог, ні люди не можуть простити того гріха, який ти сповнила!

Молода жінка вибухла плачем, запевняючи, що не свідомая ніякого гріха. На те сказав проповідник: Признай ся, яку умову заключила ти з чортом, або кого ти убила, батька, матір, чи діти? Лиш за сі смертельні гріхи покидає тінь чоловіка!

Жінка запевнює далі і кленеть ся, що вона не має ніякого такого гріха на своїм сумлінню. Вона роздумує і починає вичисляти, які пригадує собі похибки і гріхи, але проповідник за-

перечеує і повторяє: Ні, признавай ся, що ти згрішила? Тоді прийшло їй на думку сказати, що вона хіба тим провинила ся, що вони не мають дітей. Вона все бояла ся родити діти і тому не хотіла віддавати ся, аж доки одна розумна жінка не порадила їй кинути сім камінців у студню, що вона вчинила.

На те сказав проповідник: Таж се власне та умова, що ти заключила з чортом! Ти відбрала життє семеро дітям, які за божою волею була б ти привела на світ! — По сих словах пішов до своєї кімнати, узяв усі гроші, які мав дома, вложив у гаманець, пхнув жінці в руку, опісля наклав на неї плащ і капузу, відвів її до дверей і сказав: Ти не можеш довше оставати разом зі мною під одним дахом. Іди, куди хочеш, і не показуй ся мені більше на очи!

Вона хотіла ще щось промовити на свою оборону, що не сподівала ся, аби її поступок міг бути гріхом, а в кінці коли се гріх, тож він сам духовна особа і міг би допомогти їй, осягнути прощення за гріх, але проповідник відповів: Ні, твій гріх не може бути так прощений, як з отсього каменя не можуть вирости рожі! — і при сих словах ударив рукою по каміннім столі, що стояв у городі. Потім обернув ся, пішов до хати і засунув за собою двері, а її лишив саму на дворі.

Молодиця вийшла з города і пішла просто першою дорогою, на яку ввійшла. Вона бажала як найшвидше віддалити ся від дому, що для неї замкнений і думала тільки про одно, щоби як найскорше позбутися свого гріха. Так ішла вона з села до села, з краю до краю і сповідала ся зі своїх гріхів перед багатьома святими мужами, проповідниками, парохами й єпископами, але жаден не міг їх відпустити, ані не вмів подати способу, як відпокутувати їх. Рік за роком минав, а вона все вандрувала. Коли сонце або місяць появляли ся на небі, вона ховала ся і не показувала ся нікому, бо все бачила, на що давнійше не звертала уваги, що не має тіни. Через те не могла також ніде показувати ся, де горіли світла або лампи. Лише коли небо було захмарене, серед дощу і снігу, в мраці й сумерку зважувала ся продовжувати свою вандрівку.

В кінці зайшла в один далекий, чужий край, в яким розуміла одначе мову жителів. Там знайшла одного старого проповідника, якому також висповідала ся зі своїх гріхів. І він не міг дати їй розгрішення, як інші, але він знав більше від інших і дав їй раду: твій гріх може бути прощений, але він мусить бути відпокутований там, де був сповнений, тому мусиш

вернути ся до своєї вітчизни. В тім самім окрузі і в тім самім деканаті, де жиє твій муж, є один старий проповідник, котрий ходив зі мною на університет. Він певно поможе тобі. Тепер будь здорова і нехай Бог змилуєть ся над тобою!

Молодиця вибрала ся знов на довгу вандрівку, вернула до вітчизни і прийшла в родинну околицю. Минуло вже сім літ, від коли вона звідси була вийшла. Гроші, що мала з собою, давно розкотили ся, тому мусіла жити з милостині. Вона постаріла ся, обдерла ся і виглядала збідована та схорована. Так зайшла до старого проповідника, до якого відіслано її. Вона розмовляла з ним сама в його кімнаті і оповідала йому все від початку до кінця. Він мовчав хвилину, а потому сказав: Так, ратунок є для тебе, але мусиш перебути ще тяжку боротьбу, поки зможеш осягнути його.

Вона заявила, що перетерпить усе радо, аби тільки позбути ся гріха.

Проповідник казав принести для неї їду й напиток, а коли поживила ся, казав їй сидіти в кімнаті до вечера. Вечером пішов із нею до церкви і випровадив її на хори. Потім засвітив свічки і казав їй клякнути та звернути ся лицем на темну церкву. В руки дав їй молитвенник із наказом, не випускати його ні на хвилю з рук. Потім зробив свяченою крейдою колесо довкола неї на підлозі і став читати з книжки молитву в такій мові, якої вона не розуміла. Коли помолив ся, казав їй клячати й не рушати ся, хочби що бачила, або чула, аж до рана, доки він сам не прийде, не возьме її за руку і не скаже: Тепер ходи, Маргарето! — До того часу не сміє порушити ся з місця, ані видавати з себе ніякого звука: ні кричати, ні пищати зі страху, ні відповідати ніякого слова, хочби що діяло ся і хочби не знати хто говорив до неї. Коли перебуде сю пробу, буде спасена, коли не перебуде, пропаде.

З тим покинув її в церкві, а сам вийшов і замкнув за собою двері. Прийшов до дому, клякнув і почав молити ся за її спасенне. А вона клячала спокійно і молила ся мовчки й горячо, щоби Бог відпустив їй гріхи. Перше, що побачила, коли так довший час молила ся, се був її муж. Він перейшов по підлозі в своїм церковнім одязі, підступив до неї, усміхнув ся і витягнув до неї руки. Але вона клячала мовчки, не рушаючись. Він підійшов іще ближше. В тій хвили згасло світло і стало темно, як у гробі. Вона могла вже чути його теплий віддих на

своїм лиці, але не рушала ся. Нараз світла знов засвітили ся, а муж зник.

Коли вона так дальше клячала, появило ся звільна семеро дітей, чотири хлопці в чорних одягах, і три дівчини в білих. Се були ті ненароджені діти, які вона мала привести на світ. Вони приходили одно по другім від найстаршого до наймолодшого. Зразу споглядали приязно на неї і витягали до неї руки, та коли вона не рушала ся, почали опльовувати її, а кожний спльовок палив як огонь. Наймолодша дитина, дівчинка, сказала до неї: Мамцю, ми мали обі разом піти до неба! — Та жінка мовчала і не рушала ся. Тоді мала плюнула на неї і сказала: Тьфу на тебе! Тепер не дістанеть ся ні одно з нас туди! — Се упекло жінку в саму душу, але вона заховувала ся мовчки. По сім утихло все на хвилю.

Нараз появила ся в церкві така страшна потвора, що й описати не можна, а як почала до неї зближати ся, погасли всі світла в вітвари і стало знов темно. Коли потвора підсунула ся аж до неї, почала на всі сторони витягати пазурі та силкувала ся видерти їй з рук молитвенник, але не видерла, ні її не досягнула. В часі того підняв ся такий галас і тріскотня в церкві, немов би склепінне хотіло завалити ся на неї, але вона клячала тихо, не рушала ся і не видавала ні одного звука з себе. Нагло галас утих, світла знов засвітили ся, а в пустій церкві не видно було нікого.

Коли вона так клячала якусь хвилю в великій тиши, почало нараз у церкві роз'яснювати ся, немов зоріти, далі почула вона, як хтось обернув ключ у замку, двері втворили ся і по підлозі почав тупцювати старий проповідник. Він ішов просто до неї, витягнув їй руку, але не говорив нічого. Молодиця мало що вже не подала ся, але ще завчасу пригадала собі, що мав старий проповідник промовити до неї, тому вона витревала в своїй позиції. Тоді поява плюнула на неї і щезла, а в тій самій хвилі щезла й ясність, яку вона уважала за свитанне.

Пройшло ще споро часу, поки в кінці таки розвидніло ся, по чім надійшов дійсно старий проповідник, отворив двері, підійшов до неї і подав їй руку зі словами: Тепер ходи, Маргарето! — Вона подала йому руку і хотіла встати, але довший час не могла сього вчинити, така була утомлена і збентежена. В кінці встала і вийшла за проповідником із церкви. Коли вийшла на двір, як раз зійшло сонце і вона побачила, як довга тінь падала на гроби. Се була її тінь, що знов появила ся.

Опісля пішла зі старим проповідником до дому, де покріпила ся їдою й напитком і випочила до полудня. По полудни сказав він їй: Тепер вертай до свого мужа. Ти мусиш його побачити ще нині вечером!

Вона вибрала ся зараз у дорогу і дійшла до парохіяльного дому, коли вже повечеріло і проповідник ляг спати. Вона подумала, що ще не має сили й відваги показати ся своєму мужови, тому пішла до господині і попросила о нічліг. Вона виглядала як жебрачка, тому господиня відмовила їй, заявляючи, що вони не можуть переночовувати таких людей. Але жінка благала далі, щоб її не викидано в ночі таку хору й збідовану. Тоді господиня дозволила їй влізти в піч і там переспати ся на жмени соломи. Та господиня заповіла їй, що скоро день має винести ся, бо їй остро заборонено приймати якихнебудь волющюг.

Другого дня встав проповідник, як звичайно, раненько і вийшов до городу. Коли дійшов до камінного стола, при яким останній раз бачив свою жінку тоді, коли виганяв її зі свого дому, увидів, що зпосеред камінної плити стола виріс корч рожі, обсипаний чудовими, розцвилими білими рожами, яких запах розходив ся по цілім городі. Тоді зрозумів, що його жінка певно дістала прощення та повернула до нього. Він прикликав господиню і всі слуги та став питати, чи не прийшов хто чужий до парохіяльного дому. Вони заперечували зразу, бо бояли ся, що поступили проти його приказу. Тоді став він сам усюди шукати і так дійшов до печі. Перед печею лежало трохи соломи, а коли заглянув до середини, побачив мертве тіло жінчини. Він знав уже, що се його жінка, та крім того побачив на її пальці обручку. Він укляк побіч тіла, витягнув руки до неба і в тій хвили сконав, ражений ударом.

Проповідника й його жінку поховано на цвинтари у спільнім гробі.

Dänische Volksmärchen. Nach bisher ungedruckten Quellen erzählt von Svend Grundtvig. Übersetzt von Adolf Strodtmann (Leipzig, 1885), т. II, ст. 258—270.

Данський варіант, що записав військовий лікар М. Вінтер (1795—1834) і надрукував 1822 р.¹⁾, не тільки різнить ся в подробицях від пізніших записів, але й зменшує вину безплідної жінки. Біргіта, що втратила матір, стає на службу в лісі в одної

¹⁾ M. Winter, Danske Folkeeventyr, 1. Samling, 1823, ст. 91—101.

чарівниці. В недовзі одначе відходить від неї, затуживши за любком Андрієм. Перед відходом обертає 12 разів камінь у жорнах, якого їй стара заборонила дотикати ся. За кожним обротом чути було одначе стогін і мала дівчина в чорнім одязі перелітала. Дівчина зімліла, а коли прийшла до себе, опинила ся дома. Вона віддаєть ся за Андрія і приводить йому 12 дітей, але всі неживі. Тринайцятього року вибрали ся обоє з мужем на цвинтар, де розцвило ся дванайцять корчів червоної рожі на гробиках дітей. Андрій спостерігає нараз, що його жінка не має тіни, і говорить переляканий, що вона певно поповнила великий гріх. Жінка признаєть ся, що зробила і вибираєть ся в світ. Коли раз молить ся самітна в церкві, спостерігає 12 дітей в білих одягах, а також показуєть ся стара чарівниця, але зникає, коли жінка взиває імени Христа. Вандруючи так, заходить вечером до одного дому, який по вході пізнає як свій власний. Вона влазить у піч і вмирає тої самої ночі. Рано знаходить Андрій спалену жебрачку, пізнає по обручці, що то його жінка і спостерігає опісля, що червоні рожі на гробиках його дітей побіліли ¹⁾).

Менше замітний данський варіант, що надрукував Крістензен у своїй часописи „Skattegraveren“ (1885, липень), 2—6 ²⁾). На приказ чарівниці вкидає тут дівчина в кирилицю поза себе в новорічну ніч чотири чорні і три білі камінці. Опісля мусить дивитися в відро води, освітлене сонцем, і пробивати ножем три діточі лица, що в воді показали ся.

Шведський варіант ³⁾) подібний до данського, хоч деякі подробиці відмінні.

Одна дівчина мала віддавати ся за священника, але що її мати вмерла при породі, вона також побоювала ся сього і тому звернула ся за порадою до чарівниці. Чарівниця подивила ся їй на долоню і сказала, що їй суджено мати 12 дітей, але як хоче запобігти сьому, нехай прийде до неї на другий день по шлюбі так, як була при шлюбі, в вінци. Дівчина послухала. Чарівниця підвела її до вітрака, дала їй 12 зерен і казала ликнути. Коли поликала, в вітраку в середині щось зайойкало. — Довгий час жила вона спокійно з мужем, аж одного разу вертали

¹⁾ Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 114—115.

²⁾ Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 116.

³⁾ Euphorion, т. IV, ст. 326—327. Сей варіант надрукував данський богослов Фрідріх Гамеріх 1839 р. Пор. F. Barfod, Brage og Idun, т. II, ст. 409—411.

вони звідкись вечером при місяці і муж, ідучи за нею, спостерігає, що жінка не має тіни. Під натиском жінка признаєть ся до гріха, а муж проганяє її, заявляючи, що як із долівки не виростуть пролікнені зерна, так її гріх не може бути прощений. — Прогнана йде в світ і знаходить такого священника, що заводить її в ночі до церкви, показує їй 12 її синів, усіх священників, і приказує просити в них прощення. Вона підходила до кожного, брала за руку і просила прощення. Вони дивили ся зразу на неї з докором, але в кінці простили, по чім вона упала і вмерла на місци. — Тої самої ночі пробудив ся її муж дома, почув запах рож, розглянув ся і побачив, що з підлоги виростло 12 великих, красних рож. „Моя жінка прощена“! — подумав і в тій хвили умер також.

Чотири шведські варіанти з Фінляндії, що подає Г. А. Аберг¹⁾, не приносять ніяких нових подробиць²⁾.

Норвежських варіантів знаємо три. В першій варіанті, що записав О. Т. Ользен³⁾, виступає аж чотири сестри. Три віддають ся і вмирають при першій полозі, через те четверта боїть ся мати діти. Один чоловік радить їй піти на гроби своїх сестер і при кождім гробі повторити три рази: Я не хочу мати дітей! — Опісля вступила вона до одного священника на службу і від нього віддала ся за сусідного священника, з яким жила добре, але все ходила сумна, бо гризла ся своїм поступком. Се впало в очи мужови, але на запити вона не відповідала. Одного разу перебирала щось у скрини, зігнула ся, а муж зайшов, трутив на неї віко, притиснув і зажадав, щоби признала ся, що гризе її, інакше він не випустить її живою. Жінка признала ся, а муж так розлютив ся на неї, що прогнав її і кинув за нею ще старим черевиком говорячи: Як у сім черевіку не виросте ні трава, ні цвіт, так ти не осягнеш прощення! — Жінка вернула назад до священника, в якого давнійше служила, і в день працювала, а вечером ішла до церкви й молила ся, просячи прощення. Коли говорила: Ізбави нас від лукавого! — десь зі стіни відповідав голос: Для тебе нема помилювання ні тут, ні там! — Вона йшла тоді до дому, але другого вечера знов вертала. Одного разу пішов за нею священник і коли почув голос із муру, сказав голосно: Так, дійсно знайдець ся для тебе прощення і тут і там! — Він завів її на

1) G. A. Aberg, Nyländska folksagor, 1887, ст. 182, ч. 149—152.

2) Пор. Zeitschrift f. Volkskunde, 1904, ст. 116.

3) Ny illustreret Tidende, IX, ч. 53, ст. 478 (Kristiania, 1882).

вежу, дав у руки євангеліє і казав не рушати ся, хочби хто кликав її й лякав, доки він сам не прийде по неї. І дійсно їй показували ся її родичі, свояки, муж, приятелі, в кінци вибухло жерело в вітари, вода поплила з нього по церкві, на воді появилася дошка, а на ній сім хлопчиків, що протягали до неї руки і кликали: Мамо, мамо! — Але вона не дала звести себе і видержала до кінця. Досвіта прийшов священник, вивів її з церкви і казав бігти швидко до мужа, щоби прибїгла ще перед сходом сонця. Вона прибїгла, але сторож не схотів впустити її. Тимчасом засвітив на неї соняшний промінь і вона згнула, вспівши заледви добігти до пекарні до печі. Зараз вийшов на двір і її муж, глипнув на город на черевик, що викинув за нею, а в нім виросла чудова трава й цвіти. Кинув ся шукати жінки і знайшов її неживу в печі. Тепер зрозумів, що хоч який великий був би гріх, то ласка Господня ще більша.

В другім норвежськім варіанті П. Х. Азбернзена¹⁾ попадає все зітхає і на питанне мужа виявляє, що убила трьох синів (розумієть ся перед уродженнєм, бо інакше він знав би). Муж каже їй кожного четверга в вечер по черзі йти до церкви і просити в синів прощення. Два старші плюють на неї і говорять: Тьфу, стидай ся! — Третій заявляє: Бідна мати! Твої гріхи прощені! — Та священник каже їй іти в світ, при чім ударивши палицею в мурований комин, заявляє: Як із сього каменя не можуть вирости лілії, так не можеш ти бути ніколи щаслива! — По довгих літах вандрівки вона зайшла до дому свого давнього мужа, що оженив ся з другою, та впросила ся переночувати коло комина. Рано знайдено її неживу, а довкола неї повиростали з комина лілії. Коли се священник побачив, розплакав ся, поховав її гарно і на похороні виголосив прощальне слово.

В третім норвежськім варіанті, що записав Мольтке Мое²⁾, оповідаєть ся, що чарівниця радить дівчині, яка бояла ся родити діти, зірвати з яблінки у свого батька 12 яблук, бо стілько мала би виродити дітей, вкинути їх у студню і сказати: Як не можуть сі яблука вернути ся на своє місце, так не можу я родити діти і так само не зможе моя душа дістати ся до неба! — Опісля віддаєть ся, чоловік підпоєє її добрим вином і витягає від неї тайну, по чім виправляє її до Риму на прощу, просити папу, щоб відпустив їй гріхи. Але швидше з камінної долівки

¹⁾ Euphorion, IV, ст. 329.

²⁾ Тамже, ст. 329—330.

виростуть рожі й лілії, як вона спокутує гріхи! — Папа заводить її на ніч до церкви, там лякають її всякі чудовища, але вона видержує, гріхи прощені їй, вона вертає до дому, ночує в кухні непізнана і вмирає. Рано муж пробуджується і бачить, що з камінної підлоги повиростали рожі й лілії і пізнає, що її гріхи прощені, але віднаходить її вже неживу¹⁾.

Перейдім до французьких варіантів.

В першій бретонській варіанті²⁾ оповідається, як жінщина ставши безплідною при помочи лікаря, висповідалася і за покуту мусіла три ночі стояти гола в ріці та тримати в руці над головою дубову галузку, одержану від сповідника, яку хотіли відобрати їй різні звірі, але вона не пустила її. Коли по третій ночі вертала ранком до дому, стрітила священника, монаха й монахиню. Се були її діти, які вона мала привести. Вони поздоровляли її приязно на знак, що простили їй. В три дні опісля вона умерла, а її душа пішла до неба.

Замітне, що тут тримає грішниця в руці над головою галузку, як у коропецькій варіанті тримає карточку, що дістала від священника.

В другій бретонській варіанті³⁾ оповідається, як Берета бачучи свою сестру при злогах серед страшних болів, постановляє не виходити за муж, доки не постаріється та не буде мати страху, що ще може родити діти. Вона й держить ся сеї постанови, але дійшовши до 28 року життя, умирає несподівано. Найближшої ночі по похороні отворюють ся нагло двері в помешканню родичів і небіжка появляється овинена в простирано, яким була накрита, з вінцем на голові, підходить до кімнати родичів і споглядає на них із великим жалем. Вона виявляє охоту задержати ся, але оглянувшись, змінєє з розпукою

¹⁾ Інші скандинавські варіанти пор. Euphorion, IV, ст. 330 і Germania, XXVIII, ст. 114.

²⁾ F. M. Luzel, Légendes chrétiennes de la Basse-Bretagne, т. II (Les littératures populaires de toutes les nations, т. III. Paris, 1881), ст. 207—210: La femme que ne voulait pas avoir d'enfants. Також Mélusine, 1877, ст. 325; і т. IX, ст. 61—64. Пор. Euphorion, IV, ст. 331.

³⁾ Eugène Rolland, Faune populaire de la France. Tome V. Les Mammifères domestiques. Noms vulgaires, Dictons, Proverbes, Légendes, Contes et Superstitions. Paris, 1882, ст. 251, ч. 52. — В сім томі говорить ся про отці звірята: Le Boeuf, Le Mouton, La Chèvre, Le Cochon, Le Cochon d'Inde, Le Lapin domestique. Також Caliste de Langle, Le Grillon, légendes bretonnes, 1860, ст. 139: La vierge Berhette aux sept petits cochons. Пор. Germania, 1883, т. XXVIII, ст. 112—115.

замір, бо бачить, що за нею біжить семеро білих розюшених поросят і поквікують жалісно як діти, що просять груди у матери. В дальших ночах повторяєть ся та сама історія. Сих семеро поросят — се були діти, які вона була би привела, якби була віддала ся. Отся переміна і отсе переслідуваннє були карою неба. Кара кінчить ся бенкетом, що уладжують собі малі поросята, зїдаючи свою матір. Зараз по сім сумнім празнику переменяють ся поросята на сімох гарних хлопців і відлітають до неба.

В иншім подібнім варіанті ¹⁾ ненароджені діти мають під видом поросят так довго переслідувати свою помершу матір, поки кожде з них не вкусить куска її тіла і не осягне через те хрещення кровю. По закляттю священника вони обїдають її ноги, а опісля перекидають ся в сімох хлопчиків.

В третім бретонськїм варіанті ²⁾ жєнщина грїшить без злої думки, тїлько через необережність приводить на свїт троє мертвих дїтий. Вона сповїдаєть ся, а священник каже їй за покуту піти о півночи на кладовище, обїйти девять раз цєркву і відмовляти при тїм покутну молитву. Там явили ся їй дїти, незвичайно блїді й сумні. Один син був би став офіцером, другий адвокатом, донька монахиною. Всі вони робили докори матери, що вона вчинила з них мертві тїни. Мати упала непритомна і швидко потїм умерла.

Четверта бретонська лєґєнда ³⁾ властиво сюди не підходить, бо в нїй мати, Івона, убиває своїх пятеро дїтий по народженню вже, а коли опісля молить ся на їх гробиках, вони появляють ся в виді вивірок і роздирають її. Є також подібна бретонська пісня про покритку ⁴⁾.

Італійських варіантів знаємо два.

В полуднево-італійськїм варіанті ⁵⁾ оповїдаєть ся про дівчину, що проґрїшила ся, постановивши зі страху перед родами віддавати ся аж у старости. Коли опісля звернула ся з сим грї-

¹⁾ Revue de traditions populaires, 1892, т. VII, ст. 86—87. Пор. Изборникъ Кїевскїй, 1904, ст. 348.

²⁾ Revue des traditions populaires, 1891, т. VI, ст. 751—752. Пор. Изборникъ Кїевскїй, ст. 348.

³⁾ A. Le Braz, La légende de la mort chez les Bretons, 1902, I, ст. 336. Пор. Zeitschrift für Volkskunde, 1904, т. XIV, ст. 117.

⁴⁾ F. M. Luzel, Gwerzion Breiz-Izel, II, ст. 533.

⁵⁾ Corazzini, I componimenti minori della letteratura popolare italiana (1877), ст. 470: La bigotta. Сей варіант походить із Беневенту. Пор. Euphoriion, IV, ст. 331.

хом до сповідника, він не дав їй розгрішення, тільки відіслав до папи. Папа казав замкнути її в темницю. Там побачила вона в ночі наперед молодого священника, що пробував молити ся, але безуспішно, потому монахиню, що так само не могла молити ся, в кінці монаха. Він зловив її за коси і потягнув до пекла. Се були ті ненароджені діти, яким вона не хотіла бути матір'ю.

В корсиканськiм варіанті ¹⁾ жінка три рази убила свій плід. Коли вона висповідала ся з сього гріха, казав їй священник принести ті сорочки, в котрих сповнила злочин і повів її до церкви. Там потряс сорочками, а з них вискочили три жаби і почали бігати по церкві. Потім одна вискочила на вітвар, друга на стіну, третя в бічну каплицю. Се були три сини жінки. Один був би став єпископом, другий знаменитим малярем, третій ученим священником. Опісля дав священник жінці меч і чашу і казав їй принести води зі студні, якої стеріг семиголовий смок. Коли вона убіє смока і зачерпне води, буде спасена. Вона пішла до керниці і пробувала убити мечем смока, але кілька разів махнула ним, вскакували поміж неї й смока три жаби так, що вона не могла нічого вдіяти. В кінці вона повбила жаб, але тоді кинув ся на неї смок і пірвав її на кусні.

Цікаво, що ся легенда відома також Індіанам північної Америки ²⁾, в якій діти являють ся в виді рибок.

* * *

Ось такі варіанти легенди знаємо доси з друкованих збірочок. Усіх їх є 25. З того 2 українські, 6 німецьких, 11 скандинавських (3 данські, 5 шведських, 3 норвежські), 4 французькі, 2 італійські. Основа у всіх варіантах однакова, але подробиці змінюють ся. І так :

Чари довершують ся через те, що дівчина: 1) Поликає зернята овочів. 2) Вкидає в студню позад себе яблука, колики або камінці. 3) Висловляє бажання не мати ніколи дітей на цвинтари. 4) Обертає жорна о півночі 12 раз у противний бік, як звичайно, і наслідком того приводить 12 неживих дітей. 5) Стинає головки засіяного власноручно маку.

Вина грішниці виявляєть ся: 1) Через утрату тіни у грішниці. 2) Через її признання до гріха.

¹⁾ J. B. Frédéric Ortoli, Les contes populaires de l'île de Corse (Paris, 1883), ст. 5—8, ч. 2: Les trois crapands. Пор. Изборникъ Кіевскій, 1904, ст. 347.

²⁾ Stokes, Indian fairy tales, 1880, ст. 236. Пор. Euphorion, IV, ст. 332.

Коли грішници задають священники покуту і вона сидить у церкві, то їй являють ся там:

1) Самі тільки ненароджені діти. 2) Також різні чудовища, що силкують ся вивабити її з зачарованого колеса і усмертити. Коли являють ся діти, то в різних видах: людей, поросят, вівірок, миший, жаб, гусят.

Число дітей буває різне, але звичайно епічне: трое, семеро, дванацятеро. Деколи являєть ся їх четверо. Те епічне число часто повторяєть ся в легенді. В варіанті Грундтвіга кидає грішниця 7 камінців у студню, жиє з мужем 7 літ, вандрує по світі 7 літ, в церкві являєть ся їй 7 дітей (4 сини і 3 доньки). В варіанті Вінтера виновниця обертає 12 разів камінцем, приводить на світ 12 неживих дітей, жиє 12 літ з мужем, на знак прощення їй гріхів розцвітає на гробиках її дітей 12 корчів рожі.

Смерть заскакує виновницю в одних варіантах у церкві, в других дома (в скандинавських у печі). Так само гріх в одних варіантах виновниці прощений, в других непрощений.

З побутового боку варта зазначити, що подія відбуваєть ся в українських варіантах між селянами, в скандинавських між попами (лише в Вінтеровім виновниця селянка), в німецьких між панами і графами.

Деякі дрібні мотиви вандрівного характеру зайшли в легенду з казок.

Мотив про ночованне в церкві при небіщику подибуємо в численних казках і мітах. Звичайно ночує герой три ночі, а кожда дальша ніч буває страшнійша від попередної. Раз він виходить побідно з заставлених на нього сітій, иншим разом гине. Заховуєть ся в казці так само, як і тут, що не сміє рушити ся з місця, ні видати з себе ніякого звука, ні кричати зі страху, ні відповідати ніяким словом, хоч би не знати хто говорив до нього і хочби не знати що діяло ся довкола нього. В легенді ночованне в церкві має таке саме значінне, як у казці, а ненароджені діти ідентифікують ся тут із небіщиками, через що вони й можуть показувати ся то як живі особи, то як тіні, то як ріжнородні звірі. Такі прикмети мають власне небіщики.

Мотив про притисканне віком, щоб добути признанне до чогось (як у норвежськім варіанті Ользена), приходить також у казках (прим. Покотигорошок).

Мотив, що молодиця гине, коли освітить її сонце (також у варіанті Ользена), приходить у казці про сніжницю, яка гине

зблизившись до огню (пор. В. Лесевич, Оповідання Р. Ф. Чмихала, ч. 23).

Мотив у корсиканським варіанті, що винувниця має зачерпнути води зі студні, якої стереже смок, і принести, повторяється часто в казках, але звичайно кінчить ся добре, тут же винувницю смок роздирає.

Зазначимо ще деякі цікавіші подробиці поодиноких варіантів.

В українським варіанті з Головецька мотив про зачинювання дітей і про відкритте злочину зовсім не розроблений. Зазначено тільки загально, що молодиця зачинила діти, але чому, не пояснено. Нема згадки про мужа і про його незадоволення з неплідности жінки. Видно одначе, що молодицю гризе сумління, коли вона сама звертається до священника з просьбою задати їй покуту. Мотив покути вже розроблений. Діти являються молодиці не в людським виді, але в гусячим. Невясно, кого має представляти стара гуска. Число гусят не подане. Гусята рвуть шматками маму так, що з неї остають тільки кости. Молодиця ночує в церкві три ночі, а заводить її туди і виводить паламар, а не священник.

Коропецький варіант сходиться з попередним у тім, що мотив про зачинювання дітей також не розроблений, а замість мотиву про відкритте злочину представлена грижа сумління винувниці і її бажання відпокутувати гріх. Заводить її на ніч до церкви священник, а не паламар, ночує одну ніч, а не три, являється їй трое дітей у власних особах (дві доньки і син) і докоряють їй, а в кінці син роздирає її. Муж не виступає активно і в сім варіанті і сим різнять ся українські варіанти від інших. Понадто сей варіант має ще свою спеціальну прикмету, яка відзначає його від усіх інших. Се гумористичне закінчення, в яким виведені на сцену попадає й її кухарка, що падають із драбини. Се чисто український додаток, витворений у нас. Так само з чисто галицьких відносин узяте, що піп іде до дідача на забаву (карти), з яким добре живе.

Про російську легенду сказано висше, що вона властиво не належить до сеї групи. Коли в ній молодиця стягає на себе гріх за приспанне дитини, то сей гріх, якого жерелом є тільки недбальство та неувага, не рівний попередному, зробленому з премедитацією та з обдуманною з гори цілею.

Дальше найблизші до нас територіяльно німецькі варіанти. Деслявський варіант (із німецької Чехії) подає як мотив зачи-

нювання дітей — страх, утратити красу через породи. Винниця сіє перед сходом сонця мак, а опісля стинає головки. Переслідувана снами, виявляє свій злочин мужови (графови). Вибираєть ся разом із ним до папи просити прощення. Замкнена в церкві бачить без голов своїх четверо дітей (єпископа, монахиню, музика й дідича). Ночують обоє з мужем у церкві, одної ночі разом, другої окремо і другого ранку знаходять із винниці тільки одяг та бачать, як голуб (душа) із церкви вилітає. В трьох інших німецьких варіантах душить винницю гадюка, що обвиваєть ся їй довкола шії.

Найкрасше розвинені скандинавські варіанти легенди, а між ними данський Грундтвіга. В нім виступають попи й селяни. Діти появляють ся в людських постатях. Являють ся винниці також ріжні страхи.

В варіанті Вінтера селянка обертає жоренним каменем у противний бік проти заборони господині (чарівниці). Вина виявляєть ся через брак тіни у винниці. Молодиця вибираєть ся сама у світ. Діти в церкві прощають їй, вона вертає домів і умирає, а на знак прощення червоні рожі на гробах дітей біліють.

В варіанті Гамеріха винниця зачинає діти зі страху перед породом, проликнувши 12 зерен під вітраком. У церкві бачить 12 синів священників, що також прощають їй вину, на знак чого дома з підлоги виростає 12 рож.

В варіанті Ользена три сестри умирає в полозі, тому четверта зі страху зачинає діти, виголошеною формулкою. В церкві чує голос, що для неї нема помилювання ні тут, ні там, а все таки дістає прощення. Гине від соняшного проміння, що освітлює її. На знак прощення виростає в викиненім черевіку трава і цвіти й тоді муж винниці переконуєть ся, що ласка божа більша від гріха.

В варіанті Азбернзена муж прогнавши жінку винницю, женить ся другий раз. Про утрату тіни нема згадки. На знак прощення винниці, виростають із комина лілії. Винниця вертає до дому і умирає, а муж ховає її і на похороні виголошує прощальне слово.

В варіанті Мольтке Мое муж витягає тайну від винниці підпоївши її.

У французькім варіанті Лізеля жінка стає неплідною за порадою лікаря, а не чарівниці. Держить три ночі під ряд галузку в руці. Діти (священник, монах і монахиня) прощають їй.

В другім французькім варіанті дівчина умирає незамужна і за те мусить поносити кару. Вона приходиться по смерті до родичів, а за нею вбігає 7 поросят (себто 7 ненароджених дітей) і зїдають її, а самі перекидають ся у хлопців і летять до неба.

В полуднево-італійськім варіанті дівчина не хоче віддавати ся також зі страху перед породом. Звертаєть ся до папи за покутою. Папа замикає її в темниці (не в церкві). Там бачить свої діти. Один син, монах, тягне її за коси до пекла.

В корсиканськім варіанті сповідник каже принести виници ту сорочку, в якій сповнила злочин. З неї вискакує три жаби. Сповідник посилає виницию по воду, якої стереже смок. Вона хоче вбити смока, але замість нього вбиває жаби, а смок роздирає її.

Познакомившись так із віруванням і легендою про зачинювання дітей, бачимо, що вірування оперте на переконання, що кожній жінчині призначене з гори число потомків, яких вона має полишити по собі. Одначе те призначення можна оминати при помочи надприродної сили. Ся сила є витвором злої істоти, яка вічно змагаєть ся з доброю істотою. Поняття добра і зла вроджене кожній людині, тому боротьби між доброю і злою силою не можна зводити все у нас до науки Маніхеїв та до Ормузда й Арімана. Хто знає різницю між добром і злом, може на кождім місци, незалежно від когонебудь, представити собі конфлікти між ними та їх вислід у безчисленних комбінаціях. І хто знає вірування про зачинювання дітей, може на його основі утворити собі легенду незалежно від того, що її витворено вже на иншім місци. Вірування сповняє тут ту задачу, що в релігії догмат, легенда — що в релігії притча. Одно є теоремою, друга практичним вислідом її.

Далі буде подана пісня на сю саму тему. Треба припускати, що пісня, як і легенда, витворила ся впрост із вірування. Чи легенда й пісня витворили ся рівночасно, чи одна швидше, друга пізнійше, і в якім саме часі, на се тепер не можна відповісти задля браку відповідних даних, на яких можна було би оперти ся. У всякім разі вірування, як се вже раз зазначено, дуже старинне, хочби з огляду на його примітивність.

З сього погляду виходить сам висновок, як ми дивимо ся на відносини варіантів легенди у різних народів. Вони не повстали в однім місци та розповсюднили ся тільки через вандрівку сюжету. Вправді і вандрівка не виключена, а навіть слідна в де-

яких ближших до себе народів. Та все таки місце повстання легенди було більше. Одно таке місце було і серед нашого народу. Про се свідчать оба українські варіанти легенди, які різнять ся так сильно від усіх інших, при чім коропецький носить на собі ще й гумористичну закраску.

III. Поетичні перерібки легенди про неплідну матір.

Незвичайна тема легенди звернула на себе завчасу увагу не тільки записувачів, але й поетів, і як мало яка инша стала предметом поетичного оброблення. Аж три скандинавські і два німецькі поети звіршували її в окремих поемах, при чім оба німецькі поети покористували ся спільно одним варіантом скандинавської легенди. Хронологічно йдуть наперед дві скандинавські (докладнійше: данські) поеми, потім дві німецькі, в кінци знов скандинавська. Скандинавські поети Шак Штафельдт і К. Гавх користували ся при писанню своїх поем або рукописними варіантами легенди, або зачутими просто від оповідачів, бо друкованими не могли: Їх ще не було. Третій міг уже користувати ся й друкованими. Оба німецькі поети Франкль і М. Ленав ¹⁾ познайомили ся з легендою ось при якій нагоді.

Зимою 1835 р. поступили до Відня по дорозі до Італії два молоді Шведи, Ц. В. Бетігер (C. W. Böttiger), пізнійше професор в Упсалі, і Ц. А. Гагберг (C. A. Hagberg), пізнійше професор у Люнді. Вони зайшли до срібної каварні, що була тоді збірною точкою літератів. Там познайомили ся вони з М. Ленавом і його приятелем Франклем. Ленав попросив Гагберга, який говорив плавно по німецьки, щоб оповів йому кілька страховинних історій зі своєї вітчизни. Гагберг згодив ся радо, але запропонував перейти з гамірливої каварні до якої тихої винарні, де було би вигіднійше оповідати. Коли се стало ся, почав Гагберг свої оповідання, між якими була й наша легенда. Вона так захопила Франкля й Ленава, що оба постановили обробити її поетично. Наперед обробив її Франкль у поемі „Бездітна“ ²⁾,

¹⁾ Nikolaus Lenau се літературний псевдонім поета; правдиве його імя: Nikolaus Franz Niembsch von Strehlenau.

²⁾ „Die Kinderlose“, надрукована перший раз у Wiener Zeitschrift für Kunst, Litteratur, Theater und Mode, 1836, ч. 66—68, а пізнійше у збірнім виданню поезій.

а опісля Ленав у поемі „Анна“¹⁾, під якої титулом зазначив навіть: „Nach einer schwedischen Sage“²⁾).

Пригляньмо ся всім отсим поемам.

Данський поет Шак Штафельдт (Schack Staffeldt, 1769—1826) обробив легенду віршом п. н. „Den ottende Son“, що появила ся друком 1804 р.³⁾, але вона ще дальша від скандинавської легенди, як та, що опрацював М. Ленав. Тут дівчина Тора (Thora) шукає у знахарки в лісі помочи не з боязни перед рожденням, але щоби затаїти перед своїм судженням, що вже носить під серцем овоч забороненої любови. Опісля відбуваєть ся вінчанне. Проходить сім літ, а Тора приводить у сім часі мужови семеро дітей. Тоді являєть ся перед її ліжком чортик із темним лицем і лисою головою та домагаєть ся від неї молока, що вона йому колись пообіцяла. По двох місяцях Тора зниділа від ссаня і згинула, а чортик, що за той час став сильний і великий, повбивав тої самої ночі її семеро дітей.

Далеко близше до данської легенди, що записав М. Вінтер, стоїть баляда К. Гавха (1790—1872)⁴⁾, п. н. „Det draebte Barn“⁵⁾, надрукована перший раз 1819 р.

Панна Мехтильда вертає зі своїм судженням з ловів до замку. Музика грає при святочнім обіді, але Мехтильда покидає розбавлених гостей, іде зі служницею до ліса і плаче, що швидко втратить дівочу красу, про що нагадувала їй бліда молодиця, яку бачила, як давала грудь дитині. Служниця обіцяє зарадити лихови. Коли Мехтильда сидить вечером неспокійна в своїй кімнаті, входить стара баба і заявляє, що розжене її журу, коли вона о півночі прийде до млина в лісі. Мехтильда забуває в обіймах судженого про се і нагадує собі аж по кількох місяцях, коли служниця шепнула їй, що поясок уже не сходить ся. Мехтильда викрадаєть ся тоді о півночі з замку мужа до ліса. В лісі переходить її біло одягнена пані і остерігає перед задуманим ділом, але Мехтильда таки йде до млина. Там же на

1) „Анна“ надрукована перший раз у збірнику поезій Ленава: *Neuere Gedichte*, Stuttgart, 1838, ст. 275—304 і в інших виданнях передруковувана.

2) *Euphorion*, IV, ст. 323—324.

3) Schack Staffeldts Digte, 1, 155 = Chr. Winther, *Danske Romanzer hundrede og fem* 1839, ст. 94. Пор. *Zeitschrift f. Volkskunde*, 1904, ст. 115.

4) *Iris*, *Nytaarsgave for 1819*, udg. af Johan Carsten Hauch, ст. 47—49 = Chr. Winter, *Danske Romanzer* 1839, ст. 334. Пор. *Zeitschrift f. Volkskunde*, 1904, ст. 115.

5) Друкована пізнійше п. н. „De syv Börn“. Пор. Hauch, *Lyrisk Digte*, 2. Udg. 1854, ст. 198.

неї стара баба, витягає заставку і пускає воду на колесо: Коли хочеш, каже до неї, замінити свою журу за дівочу красу, твоя дитина мусить оплатити се своєю кровю. — Мехтильда годить ся і паде по сім непритомна. Коли приходить до себе, тішить ся, що чуєть ся молодою і стрункою. Заглянувши до коша, бачить одначе на камені краплі крові і чує виск дитини. Вона мліє і зімлілу приносять її до дому. Від тої пори вона не може глянути в лице жадній дитині. Не можучи перенести душевної муки, признаєть ся до всього мужови, що розлючений проганяє її. Одягнена бідно й жебраючи вибираєть ся вона на прощу до Льорета (Loretto). Там паде нежива перед образом Богородиці, бо пізнає в Богородиці паню, що остерігала її, а в Ісусі свою дитину, розмелену каменем у млині.

І в Гавха і в Шака Штафельдта тратить грішний вчинок жінщини свою головну ціху, бо вона жертвує не перед замужем свої будучі діти темним силам, але позбуваєть ся вже зачатого плоду задля марниці або якоїсь химери. Сій збільшений вині відповідає й острійша відплата. Про прощення грішници перед смертею нема мови. Одно й друге уймає одначе краси легенді.

Менше відступає від народньої легенди вірш І. Фібігера ¹⁾, оголошений 1865 р. п. н. „Praestens Hustru“. Хоч у нім переносить ся вся подія в часи хрестоносних походів та прикрашуєть ся різнородно, то всеж головні риси сходять ся з верзією С. Грундтвіга: Сцена з чарівницею в млині; відкриттє злочину через брак тіни у провинниці; розцвилі рожі на камені по смерти провинниці.

Дуже близько до легенди С. Грундтвіга стоїть поема Франкля. Найважнійша зміна в нього — се число дітей; замість семеро виступає їх дванацятєро, шість хлопців і шість дівчат. Поза тим усі головні моменти такі самі. Видно, що варіант, який оповідав Гагберг, був майже ідентичний з Грундтвіговим, а Франкль, надаючи йому поетичну форму, йшов вірно за оповідачем.

Франкль переносить нас у своїй поемі до Дронтгайму, де сидить зимовою порою веселе товариство при весільній вечері. На годину перед півночею встає панна молода зза стола і висуваєть ся неспостережено з міста в сторону вітрака. Побоюючись утратити красоту, молода не хоче родити дітей, тому

¹⁾ J. Fibiger, Nogle Sagn, 1865, ст. 45—86. Пор. Zeitschrift für Volkskunde, 1904, ст. 116.

попросила якусь старуху зачинити їх у неї. Старуха дала їй дванайцять зерен пшениці і казала по одному кидати на камінь, а сама виголошує якісь замовлювання. Скоро молода поставила перше зерно, зняла ся віхура, що пустила в рух вітрак. Зерно розмололо ся і в сій хвилі вона почула виск. Молода злякала ся, але на приказ чарівниці мусіла далі кидати зернята. По змеленню всіх зернят побігла до дому так, що її неприсутности ніхто не завважив.

Від тої пори минуло кілька літ. Одного разу сиділа вона вечером зимовою порою зі своїм мужем у хаті, а коли він почав нарікати на її безплідність і самотність, вибігла з хати на двір. Він злякав ся і побіг за нею, а що місяць світив ясно, спостеріг, що від її особи не паде тінь на сніг, і здогадав ся якогось великого злочину з її боку. На домаганне мужа жінка признаєть ся до вчинку, а тоді він проганяє її з дому:

So sei verflucht, wie du mich nicht beglückt!...
 Gespenst, was willst du meine Knie umschliessen!
 Wie du verstiesst die menschliche Natur,
 Stoss' ich dich fort von mir, und eher spriessen
 Des Frühlings Rosen auf aus dürrem Grund.
 Eh sich der Gnade Quellen dir ergiessen,
 Und zwischen mir und dir ist mehr kein Bund.

Минуло знов кілька років. В одній церкві клячала покутниця, затоплена в молитві, і не зважала, що вечером порозходили ся всі побожні домів. О півночі вона спостерігає шістьох хлопців і шість дівчат, що йшли до віттаря і пізнає в них ті діти, що мала вродити. Вона просить у них прощення, дістає його і по сім паде мертва на землю. В тій самій хвилі пробуджуєть ся її муж, спостерігає на помості кімнати розцвілі рожі і тим способом довідуєть ся, що прогнана дістала у Бога прощення ¹⁾.

Значно ширше оброблена поема М. Ленава. Акція відбуваєть ся в ній в аристократичній сфері і не в холодній півночі, але в теплім підсонню полудня. Ми стрічаємо ся з героїнею, панною Анною, в тій хвилі, коли вона купаєть ся в озері, оглядає красу свого тіла в його зеркалі і самовлюблено говорить:

Wenn so schön ich immer bliebe!
 Muss dies Bild denn auch vergehn?

¹⁾ Euphoriön, IV, ст. 324—325.

Як раз тоді виходить із поза корчів старуха, почула слова Анни і відповідає їй:

Wie dein Bild im Wind zerfuhr,
Würden deine Kinder holen
Deiner Schönheit letzte Spur.

Колиж хоче свою красу заховати:

Kommt ein Mann, um dich zu freien,
Eile du zu mir geschwind:
Und ich will den Leib dir feien,
Dass du nie empfängst ein Kind.

Анна обіцяє прийти до старухи в відповідний час. Коли опісля рицар Еріх, що по старомодному співаючи при звуках цитри під вікнами, здобуває її любов, вона приймає її і звертаєть ся до чарівниці по обіцяну поміч. Чарівниця веде її до вітрака, здіймає з її пальця перстень від Еріха, виймає з мішочка сім зерен пшениці і каже вкидати по одному крізь перстень на камінь. Що камінь розітре зерно, рознесеть ся з під нього приглушений зойк діточий. По сій церемонії звертає чарівниця Анні перстень і заявляє, що тепер не втратить краси:

Nie ergreift dich, bist gesichert,
Jammervolles Mutterglück!

Незадовго Анна виходить за муж, при чім відбувають ся великі паради і розкішна гостина. Всі подивляють її красу. Та коли в ночі опинила ся коротко на самоті, почула легкий шум озера, а від сторони вітрака знов приглушений зойк діточий.

Від тої пори пройшло сім літ:

Anna wird im Land besungen	Sie empfängt die Huldigungen,
Als die allerschönste Frau;	Wie die Rose ihren Tau.

Нераз оглядає вона себе в зеркалі, але тоді все прочуваєть ся їй приглушений зойк. Раз вибрала ся вона з мужем до сусідів кінно на хрестини. До свого замку вертали вечером при місячним світлі. Анна їхала вперед, Еріх по заді за нею і нараз добачує, що від її тіла не паде тінь:

Sieht er ihres Pferdes Schatten	Nein, sie sitzt! „Gott sei uns gnädig“!
Um die Reiterin verkürzt,	Ruft er aus. — „Verfluchtes Weib!
Und das Bild erschreckt den Gatten,	Nur dein Ross, als ging es ledig,
Ob sein Weib vom Ross gestürzt?	Keinen Schatten wirft dein Leib!“

Дома паде Анна на коліна перед мужем і признаєть ся до гріха. Він не милує її, але проганяє з дому:

„Unweib!“ — ruft er mit Entsetzen —	Mit den unterschlagenen Schätzen,
„Wäre deine Schönheit hin!	Grässliche Betrügerin!

Eile fort aus meiner Kammer,
Eile fort aus meinem Haus!
Fahre hin in Not und Jammer!
Fluchend stoss' ich dich hinaus.

Dir so wenig wird vergeben,
Wie aus dieser Diele je
Frische Rosen sich erheben!
Weh, verfluchtes Weib, dir weh!"

З плачем пішла Анна в світ і ходила так, живучи з милостині, повних сім літ. По сімох літах стрічає її в лісі в часі відпочинку пустельник, і хоч вона перед ним не сповідала ся, говорить:

Anna, hebe dich vom Grunde!
Komm, du hast genug geweint;
Des Erbarmens milde Stunde

Deinem Kummer auch erscheint.
Folge mir zur Waldkapelle!

Заводить її до каплиці і каже просити прощення в тих, кого увидить. Анна увійшла до каплиці. На вітвари світить ся сім свічок, але без свічників. Зі стелі звисає лампа, але без шнура. На стінах образи, але тільки в тьмавих зарисах. Нараз просуваєть ся побіч неї до вітваря сім світляних постатий і мовчки клякають зі зжогленими руками. Анна звертаєть ся до них із просьбою:

Meine ungeborenen Waisen,
Ach, verzeiht ihr, was ich tat?
Grausam frevelnd ausgestossen

Hab' ich euer keimend Herz
Von den Freuden ausgeschlossen,
Von dem trauten Erdschmerz!"

Тини звернули ся до неї, усміхнули ся німо і кивнули головами, на знак, що прощають. У тій хвили пустельник обіймає її і виявляєть ся, що він не пустельник, але смерть. Анна паде мертва, а Еріх пробуджуєть ся дома і спостерігає на помості повно рож. Перед ним просуваєть ся тинь Анни і звертає йому золотий перстень. Еріх здіймає зі стіни припорошену цитру і починає співати:

Hab' ein Schloss und finstre Wälder,
Berge hab' ich, reich an Erz,

Muntre Herden, goldne Felder,
Und nach dir ein krankes Herz¹⁾!

Хоч оба поети, Франкль і Ленав, слухали оповідання рівночасно від одної особи, то, як бачимо, при обробленню теми не однаково поступали. Вже зі зверхного вигляду поеми різнять ся. Франклева складаєть ся з трьох частин, які відповідають трьом головним моментам: Вині, її відкриттю і прощенню.

¹⁾ Lenaus Werke in zwei Teilen. Auf Grund der Hempelschen Ausgabe neu herausgegeben mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von Carl August von Bloedau. T. I, ст. 315—326. — З інших німецьких поетів дотикав ся сеї поеми ще І. Мілер (Hans Müller von der Leppe) у книжці „Kronberger Liederbuch (Frankfurt a. M., 1895), ст. 62: „Fluch der Eitelkeit“, та в нього ввесь чудесний елемент усунений.

Ленавова поема складається з п'яти частин, при чім три перші змальовують, як повстала вина, а аж четверта і пята частина відповідають другій і третій частині у Франкля. Різнять ся вони також у представленню річи. В Ленава жених — багатий рицар; Анна йде до чарівниці ще заздалегідь до весілля, при чім пшеничні зерна вкидає на камінь крізь перстень, що дістала від судженого; брак тіни у жінки завважує муж у часі кінної їзди з хрестин, при чім тінь коня, на яким сидить жінка, видна; прогнана жінка не сповідається ні перед ким, а до каплиці заводить її смерть у виді пустельника. Є ще й ріжниці в подробицях, що надають поемі романтичної закраски. Поема Франкля старається віддати народній тон, Ленав сього не робить, тому його поема має наскрізь характер літературного твору.

IV. Народня пісня про неплідну матір. Її відносини до пісні про Христа й Самарянку.

В цитованій повисше праці про „Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ“ звязав Юл. Яворський нашу легенду з піснею про Христа і Самарянку. Се приневолює нас задержати ся на сій пісні з двох причин: 1) Пісня про Христа й Самарянку має за основу літературне жерело. Утворив її простий чоловік, почувши — найшвидше в церкві — євангельську легенду. Сею легендою покориствовав ся також якийсь письменний чоловік, можливо духовний, або близький до церковних кругів, і утворив на її основі духовну віршу. Порівнянне євангельської легенди, духовної вірші і народньої пісні дає нам змогу не тільки побачити ріжницю межі творчістю двох суспільних клас, але і вглянути ближше в саме нутро народньої творчости. 2) Пісня дає нам нагоду сконстатувати, як треба бути обережним у фольклорних працях при наводженню споріднених мотивів та при робленню з них відповідних висновків.

Пригляньмо ся наперед євангельській легенді, яку наведу в українським перекладі.

А.

„Коли Ісус довідав ся, що Фарисеї прочули, що він більше учеників приєднує і хрестить, ніж Йоан — хоч сам Ісус не хрестив, тільки ученики його — покинув Юдею і пішов знов у Галилею.

Йому випадало проходити через Самарію. Прийшов він до самарського міста Сіхара, близько села, що дав Яків Йосифови, своєму синові. Там була Яковава керниця. Ісус утомлений дорогою, сів так на керниці. Се було коло шостої години. Прийшла жінчина з Самарії зачернути води. Ісус сказав їй: Дай мені напити ся! — бо його ученики відійшли до міста купити поживи.

Каже йому жінчина Самарянка: Як ти, будучи Жидом, просиш пити у мене, жінчини Самарянки? Адже Жиди не стикають ся з Самарянами!

Відповідаючи їй, сказав Ісус: Колиб ти знала дар божий і хто говорить тобі: Дай мені пити! — ти просила би його і він дав би тобі живої води.

Каже йому жінчина: Пане, і черпака не маєш і студня глибока. Звідкиж маєш воду живу? Хиба ти більший від отця нашого Якова, що дав нам сю студню, і саме із неї пив і сини його і скот його?

Відповів Ісус мовлячи: Всякий, що пє сю воду, знов забажає. А хто напєть ся води, що я дам йому, не забажає на віки, бо вода, що я йому дам, буде в нім жерелом води, що тече в життє вічне.

Мовить до нього жінчина: Пане, дай мені сеї води, щоб я не мала спраги та не ходила сюди черпати.

Відказав їй Ісус: Біжи, приклич свого мужа і прийди сюди.

Відповіла жінчина, мовлячи: Не маю мужа.

А Ісус сказав їй: Добре ти повіла, що не маєш мужа, бо ти мала пять мужів, а й той, котрого тепер маєш, не муж тобі. Се правду ти сказала.

Мовить до нього жінчина: Пане, я бачу, що ти пророк. Наші батьки на сій горі кланяли ся, а ви говорите, що в Єрусалимі є місце, де належить кланяти ся.

Відповів їй Ісус: Невісто, вір мені, що зближаєть ся час, коли ви не на сій горі, але в Єрусалимі будете покланяти ся отцеві. Ви кланяєте ся, але не знаєте чому; ми кланяємо ся і знаємо чому, бо спасенне від Жидів. Та приближаєть ся час і вже єсть, що правдиві поклонники поклонять ся отцеві духом і правдою, бо отець шукає таких поклонників. Дух єсть Бог і хто покланяєть ся йому, духом і правдою повинен покланяти ся.

Мовить йому жінчина: Знаю, що прийде Месія, званий Христом. Коли він прийде, виявить нам усе.

Відповів їй Ісус: Се я, що говорю з тобою.

В той час надійшли його ученики і дивували ся, що він розмовляє з женщиною, одначе ніхто не сказав: Чого шукаєш? Або: Що розмовляєш із нею?

А женщина оставила свою коновку, пішла до міста і сказала людям: Ідіть і подивіть ся на чоловіка, що сказав мені все, що я зробила. Чи він не Христос?

І вийшли з міста і йшли до нього¹.

(Євангеліє св. Йоана, глава 4, стр. 1—31).

Головні моменти легенди отсі: 1) Стріча Христа з Самаряною при керниці Якова. 2) Христова просьба напити ся води і відмова Самарянки тому, що Христос Жид. 3) Вказанне Христа на розпустність Самарянки (поліандрія). 4) Констернація Самарянки і признанне Христа пророком.

Отсі всі моменти подибуємо також у духовній вірші, яку записав Ів. Манжура під назвою „псалми“ та під якою розуміють ся загалом духовні вірші у Придніпрянщині. Варіант її криєть ся правдоподібно також під назвою „Самаріани“ в репертуарі лірника Новака Якова Демяновича¹).

Що се твір освіченого стихотворця, на се вказують:

1) Цілий ряд подібних духовних вірш, яких творенне було в моді на протязі двох століть, XVII—XVIII. 2) Штучна будова строф, якої нема в народній поезії. 3) Мова, закрашена сильно церковщиною, незрозуміла лірникови, через що вірша не віддана коректно. 4) Невільниче наслідуванне первовзору, себ то євангельської легенди.

Через отсе все вірша також не спопуляризувала ся, хоч перейшла в уста лірників, не прибрала народньої форми і полишила ся таким самим мертвецьким плодом, яким була вже при своїм повстанню.

Ось її текст²).

¹) М. Сперанскій, Южно-русская пѣсня и современные ея носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменка). Відбитка зі „Сборника истор. фил. Общества при Институтѣ кн. Безбородко“, т. V, ст. 48, β.

²) На жаль не можу подати місця запису тому, що Ів. Манжура значував тільки раз місце на всі пісні, записані від одної особи. В часі російської інвазії салдати розтрясли і розкидали всю збірку Манжури; її вправді поскладано, але не привернено первісного порядку, тому не знати, до якої місцевости її віднести. В кождім разі вона з лівобічної України, як переважна частина збірки.

Б.

Псальма Самарянці.

Яков создав студинец,
 За то получив вінец
 За источник сей.
 А жина Самарянина
 За водою пришла нині
 На источник сей.
 Она воду почирпала
 І на рамя подимала
 І во град іти.
 Ісус ік ней приходит
 (І) у жени води просит:
 Жажду отпусти.
 Жина тайни не узнала,
 Жидовином називала
 Породу его.
 Как я могу води дати
 Не познавши благодати?
 Оли чудеса!
 Аз би дал воду живую.
 Прийми ти ея драгую,
 На сердце ізлий!

Ти жина Самарянина,
 Привиди ти мужа ина,
 Аз узрю его.
 А я мужа не імію,
 Говорить с тобой не смію —
 Так живу одна.
 Как ти мужа не імієш,
 Говорить со мной не смієш?
 Только пять мужей!
 Сиділ Ісус шестой час,
 Іспускает сладкой глас —
 Жину усладив.
 Жина всю тайну узнала,
 Пророком називала —
 Істинний пророк!
 І у город побіжала,
 Гражданином возвіщала:
 Се пророк пришел!
 Увесь город шумом став.
 На источник побіжав
 Видіти его.

І малиї і велици
 Приняли віру елици
 Во Христа сего!

· Зі збірки І. Манжури.

Зовсім иншим духом віє від народньої пісні, зложеної на основі тоїж самої євангельської легенди, якої творець не придержував ся одначе сліпо первовзору, тільки йшов своїм власним шляхом і змінював усе, що вважав за потрібне, аби лиш дати поетичний твір. І дійсно ми маємо перед собою пісню повну енергії, грози і трагічності, хоч вона об'ємом далеко менша від вірші.

Передовсім у ній чиста народня мова, а строфічної будови зовсім нема. Вправді строфічної будови не можна все вважати за признаку ненародности, та в сім випадку сей факт має для нас значінне тому, що вказує на повну незалежність пісні від вірші. Сам хід думок у пісні представляєть ся ось як:

Дівка не дає Христови напити ся води не тому, що він Жид, а вона Самарянка, тільки тому, що вода буцім то нечиста; в ній купала ся Пречиста, або хрестила Христа, або в неї нападало листя з клена чи дуба. Христос відкриває брехню дівки. Воду належить хіба тому вважати нечистою, що дівка

утопила в ній по породі аж семеро своїх дітей. Дівка почувши виявлення своєї страшної тайни, перелякуєть ся так, що паде хрестом на землю, або на коліна, або що їй аж вода з ведер розливаєть ся. Христос спостерігає заляканість і посилає дівку до церкви до сповіди. Вона йде та ледви переступила поріг церкви, земля перед нею розступаєть ся і проглотує її. Передаючи опісля апостолам ключі від пекла для випущення грішників, Христос застерігає, що сеї дівки не належить випускати з пекла.

Як бачимо з сього, спільна основа між євангельською легендою і піснею є, але різниця між ними така велика, що пісню належить уважати за самостійний твір о спільнім тлі з євангельською легендою.

Наведу тексти пісні, що переховали ся в мене.

В.

Пісня про Христа і Самарянку.

1.

В живний четвер по вечері
 Ішов Ісус на spacerи.
 Ішов Ісус дорогою,
 Здибав дівку із водою:
 „Дай мі, дівко, води пити,
 Смажні уста закропити“.
 „Тая вода є нечиста,
 Нападало с клина листа“.
 „Сама, дівче, ти нечиста,

Тая вода є пречиста!
 Сім єсь синів породила,
 В тій-єсь воді потопила“.
 А дівка ся налякала,
 Пред Ісусом крижом впала.
 „Ти же, дівко, не лякай ся,
 Йди до ксьондза, сповідай ся“.
 Дівка до ксьондза приступає,
 Йї ся земля розступає¹⁾.

Зап. І. Салагуб у Будиниці, Сокальського пов.

2.

В страстний четвер по вечері
 Сів си Ісус засмучений.
 Іде, іде в вуличеньку,
 Здибав собі криниченьку.
 А там діва воду брала
 Тай на Христа споглядала.
 „Дай ми, діво, води пити,
 Мою заздрість затомити“.
 — „Ни дам я ти води пити.
 Бо та вода ни є чиста!
 Бо та вода ни є чиста,

Нападало з дуба листа“.—
 „А ти, діво, не є чиста,
 Сьвета вода є причиста:
 Сім-ісь синів породила,
 В ті-ісь воді потопила.
 А ти, діво, ни лякай се,
 Йди до церкви, сповідай се“.
 Діва до церкви приступає,
 Йї се зимле розступає.
 Діва до церкви вступила,
 Йї се зимле розступила.—

Зап. в Вербиці, Равського пов.

¹⁾ Пісню співають у великий піст.

3.

В чистий четвер по вечері
 Пішов Господь по беседі,
 Здїбав дівку із водою:
 Ой дай, дівко, води пити,
 Шмажні уста закропити!
 Ця вода, діду, нечиста,
 В ці воді (діду), Пречиста
 Мати сина породила,
 У ці воді охрестила
 (Й) нападало з клену листу!
 Слава тобі Сусу Христу.
 Брешеш, дівко, брешеш, дівко,
 (Бо) ця вода пречистая,
 А ти сама нечистая.

Зап. 1906 р. в Баламутівці, Сквирського пов. Київської губ. Іван Єрофєєв.

Цікава річ, що пісня про грішну дівчину прибрала форму колядки подекуди та співаєть ся як колядка на Різдво і то не тільки в Галичині (Гуцули співають її як колядку умерлим), але й на Буковині та в східній Україні. Ось який її гуцульський текст:

Ой коли ходив Христос горою,
 Славен єс, Боже, по всему світу
 [славен єс¹⁾!

За ним Жидове та все вирдою²⁾.
 Й они ходили, поки ходили,
 Ой поки Христа тай ни спіймили.
 Ой де спіймили? В широкім поли.
 Як го спіймили, в хрест руки взели,
 В хрест руки взели, на хрест розбили,
 Тай розпинали тай за нас гришних³⁾.
 Тай за нас гришних кров проливали.

Ой тудя дівка водицу несла.
 Що то за дівка? Самораненька⁴⁾.
 А сам Сус Христос из христа мовив:
 Ой дай ми, дівко, водиці пити,
 Золоті уста тай покropити.
 А дівка Христу тай видповіла:
 Бо сисе вода тай ни є чїста,
 Купала си в ній света Пречїста.
 Ой бо ти, дівко, сама ничїста,
 Ой ти сім хлопцїй тай породила,
 У сий кїрници тай потопила!

Стала дівка, ізлякалась,
 З ведер вода їй полялась.
 Стій же, дівко, не лякай ся,
 Йди до церкви, сповїдай ся.
 Скоро дівка в церкву вїйшла,
 По сам пояс в землю ввїйшла.
 Святий Петре, святий Павле!
 Бери ключі пекелнїї,
 Шукай душі спасенної.
 Оно цих трох не выпускай:
 Шо в пятницю пісні піли,
 А в неділю рано їли,
 Отця, неньку прогнївали...

Ой тота дівка того си влекла,
 Впередь Господа впала і вклекла.
 А ти стій, дівко, тай ни лекай си,
 Иди до церкви тай сповїдай си.
 Дівка у церкву тай уступила,
 А зимля їй си тай розступила.
 Ой Петре, Петре, устань на нїжки,
 Ой озми ключі тай бо пекольні,
 Тай пускай душі, котре спасенні.
 Ни пусти тоту Самораненьку,
 Ой шо сім хлопцїй тай породила,
 Та в тїй кїрници тай потопила.
 Ни пусти тоти за витця й матір,
 За витця й матір, шо зниважели.
 Ни пусти тоти тай за неділю,
 Шо неділеньку ни сербували⁵⁾,
 Шо за неділю пекла дістали.

Ой у неділю самораненьку,
 А зийшли светі з светого неба.
 Шо то за светі? Светі ангели,
 Светі ангели з штирма возами.
 На йоднім возі бо й самі дзвони,

¹⁾ Приспів, повторюваний по кожній стрічці. ²⁾ Ордою. ³⁾ Грішних.

⁴⁾ Самаританка. ⁵⁾ Обсервували = шанували з лат. *observare*.

На другим возі бо й самі книги,
 На третім возі бо й самі свічі,
 А на четвертім самий Іванко.
 Ой тоти дзвони сами дзвонили,
 Ой тоти книги сами втворели,
 А тоти свічі сами світили,
 Тогди з Іванка душу узели.
 Ай хто ї узев? Сьветі ангели,
 Ёк ї узели, до неба дали.
 Ой тота душа у небі лежи,
 У небі лежи, в хрест ручки держи.
 В хрест ручки держи, Господа проси,
 Господа проси за свого сина,
 Шоби за него ни забували,
 Шоби за него служби давали.
 Ни кижко ¹⁾ даті, коби вгадаті.

Ой одну службу бо й на Рожденство,
 А другу службу бо й на Василя,
 А третю службу на великий день,
 На великий день тай на Великдень.
 Ой тото служби тай бо спіймлені,
 А вид ²⁾ Господа они приймлені.
 Коби ми тебе надієли си,
 А ми би тобі дверці втворили,
 Дверці втворили, стів застелили.

Ни поможе души жєлю, ні плачу,
 Ай поможе души служби, молитви.
 Дай же їм, Боже, помершим царство,
 Царство небесне, супокій вічний,
 А вам живущшїм найдовші літа ³⁾.

Зап. у Жабю за Малурою, Косів. пов. 1911 р. Мих. Кузьмак.

В переднім слові до II т. колядок і щедрівок подав я таке поясненне до сеї колядки ⁴⁾:

„Під ч. 316 надрукував я колядку, співану умерлим, п. н. „Грішна дівка“. Се відміна широко розповсюдненої духовної пісні, якої в мене є ще цілий ряд варіантів, між иншим два варіанти В. Степаненка з Київщини, один В. Доманицького з Волині і один Д. Ёндика з Брідка (Буковина) з зазначеннєм, що їх співають як колядки. Ся пісня зачинаєть ся звичайно:

Ішов Господь дорогою,
 Здибав дівку із водою і т. д.

Колиж я її відміну дав між колядки, то до того спонукала мене не лиш колядкова форма, але й: 1) що колядка загалом не одностайна, лиш поскладана; 2) що її зміст не противить ся хвилі, в якій вона співаєть ся, бо колядуєть ся умерлому, який також міг бути грішний, як дівчина“.

До надрукування отсих слів (1914 р.) було знаних з друку тільки 5 українських варіантів пісні про Христа й Самарянку, (Ю. Яворський знав тільки 4), а я надрукував тоді шестий між колядками, що тепер ось тут передруковую. Инші чотири (Доманицького, Ёндика, Степаненка), згадані тільки, передав я разом із тими варіантами колядок, що не вважав потрібним друкувати в цілости, до архіва Наук. Тов. ім. Шевченка. Варіанти пісні, що не мали колядкової форми, переховували ся в шафі

¹⁾ Тяжко. ²⁾ Від. ³⁾ В. Гнатюк, Колядки і щедрівки, т. II, ст. 274—275, ч. 316. ⁴⁾ Ст. XII.

етнографічної комісії. В часі російської інвазії одні і другі були перемішані з болотом, тому не можу тепер вибрати їх і надрукувати (може по розборі купи карток колись віднайдуться ще деякі варіанти), за те друкую три нові варіанти, переховані в моїх власних збірках.

Таким чином маємо тепер 9 варіантів ¹⁾ надрукованих (один більше, як білоруських), а 4 знаємо по походженню і записувачах. По території вони ділять ся так:

Лемківські вар. Я. Головацького	2
Бойківський вар. М. Зубрицького	1
Гуцульський вар. М. Кузьмака	1
Буковинський вар. Д. Єндика	1
Галицько-волин. вар. І. Салагуба й Невідомого .	2
Волинські вар. М. Костомарова, В. Доманицького й К. Поліщука	3
З Київщини вар. В. Степаненка й І. Єрофєєва .	3
Разом	13

Ю. Яворський, наводячи варіант М. Костомарова, додає до нього слова: „Судячи по наведеном, одиноким варіанті з України (придніпрянської), належить думати, що вірша про грішну дівчину, хоч і була очевидно тут відома, а навіть може входила в круг лірницьких пісень, то з бігом часу чомусь затратила ся і вилетіла майже цілковито з народньої памяти“ ²⁾. Думаю, що коли на 13 варіантів припадає на Галичину 6, Буковину 1, а придніпрянську Україну 6, то се не свідчить про забуттє пісні. Се показало би ся ще нагляднійше, якби віднайшли ся понищені варіанти пісні, яких числа нині не можу подати, але на основі яких міг я 1914 р. зачислити пісню до „широко розповсюджених“. Зазначу тільки, що був там і варіант із тогож Мшанця, що й М. Зубрицького, а який я записав був 1899 р. від Гриця Оліщака Терлецького.

Опираючись на випадковим числі друкованих варіантів пісні Ю. Яворський силкуєть ся поробити з того доволі далекі висновки. Він говорить: „Із усього виходить мабуть доволі ясно, що перший, основний текст нашої вірші міг повстати

¹⁾ П'ятий варіант, надрукований перед колядками (з 1914 р.), поміщений в досить поганенькій збірці з Волині п. н. „Збірничок найкращих українських пісень з нотами. Зібрав К. Л. Поліщук. Редакція А. Кошів. Київ, 1913“, на ст. 37—38, під ч. 20: В чистий четвер по вечері. Варіант записаний в селі Молочки, Житомир пов.

²⁾ Изборникъ Киевскій, Ор. cit. ст. 298—299.

тільки на білоруській ґрунті, де вона й розповсюднилася найширше і найвільніше. Від нього пішов з одного боку варіант Кириєвського, що завандрував у великоруське наріччє, але чогось не приймив ся там, із другого — якийсь дальший або ближший предок (чи кілька предків) нинішніх білоруських варіантів. Один із тих білоруських предків проник по черзі також в українську народню словесність і утворив українську версію вірші¹⁾. — Те саме повторяє ще й на іншій місци, тільки трохи відмінними словами²⁾, та з отсим додатком: „Безпосередно від Білорусів перейшла вірша в Польщу, а звідти в Моравію і Лужицю“. Я не буду займати ся тут місцем повстання та вандрівкою пісні, зазначу лиш отсе: Варіант Кириєвського, який автор уважає раз великоруським (ст. 351), другий раз „мішаним білоруським“ (ст. 302), а третій раз відносить його „до білоруської або сумежної з нею полоси полуднево-великоруської території“ (ст. 290), се ніщо інше, як український варіант, тільки записаний по старомодному, коли діалектичні (українські) форми не вважало ся гріхом заміняти на літературні (великоруські), отже: ішов — ишель; прийшов — пришель і ин. Належить проте сконстатувати, що доси не видруковано великоруського варіанта пісні, тому й не можна говорити про його старшість від українського. Щож до старшости білоруських варіантів, то я тільки на одну річ зверну увагу: Хто переглядав білоруські збірники пісень і порівнював їх із українськими, тому мусів упасти в очи дуже значний процент пісень, перенятих в Українців³⁾. Чи не перейшла отже й пісня про Христа й Самарянку від Українців до Білорусів, а не навпаки? На мій погляд се дуже можливе.

Наведу ще отсей первістний і основний текст пісні, який по думці Ю. Яворського мусів існувати та з якого пішли всі відомі нині варіанти.

„Дівчина, не бажаючи родити дітий, зробила себе неплідною, або завагітнівши, зігнала свій плід. По сім являєть ся їй чудесний знак — вода в її руках переменяєть ся в кров. Одного разу вона несе таку кроваву воду і стрічає Господа, що доказує їй тяжкий гріх та каже йти до сповіди, при чім обіцяє їй

¹⁾ Тамже, ст. 304.

²⁾ Тамже, ст. 351.

³⁾ Варто було би комусь зробити каталог таких пісень. Його автор не тільки виказав би через се великий вплив української пісні на білоруську, але й дав би почин до неодної порівняльної студії.

прощення, наколи її сповідь і покаянне будуть щирі та повні. Заразом перестерігає Господь грішницю, щоби вона не входила сама одна до церкви, тільки в супроводі священників. Дівчина йде до сповіди, але не сповняє бажання Господа. Вона входить до церкви сама одна. Від присутності великої грішниці церква здригається, а вона сама западається під землю на сім сяжнів. Виведена опісля зпід землі, як треба припускати, священником, вона приступає до сповіди, але затаює свій головний гріх. За те вона остаточно осуджена. Її тіло розсипається зарав на місци на порох. Тоді появляються її ненароджені діти, збирають її кости ¹⁾, кидають глибоко в пекло і при тім злобно приговорюють: Які нам були народини, такі тобі похорони та поминки“ ²⁾.

Автор думає, що так мусів виглядати первістний текст пісні про грішну дівчину, але вандруючи між народом, підпадав ріжним впливам і змінам, затирав ся, забував ся і ділив ся на варіанти, аж прибрав такий вид, який бачимо на відомих варіантах.

Уложенне такого тексту було потрібне авторови тому, щоби пісню про Христа й Самарянку можна було притягнути до легенди про молодицю, що зачинала діти. Зі сказаного доси бачимо одначе, що ся легенда з євангельським текстом про Христа і Самарянку та з духовною віршою і з піснею, що пішли звідти, не має нічого спільного. Легенда витворила ся з народніх вірувань про запобіганне вагітності і про зачинюванне дітий та набрала так само міжнароднього характеру, як вони. Вірування дали основу також до повстання народньої пісні на сю саму тему — зачинювання дітий — але ся пісня з піснею про Христа й Самарянку не має нічого спільного, так само, як і її прототип — легенда. Цікаво також зазначити, що пісня про неплідну матір і ненароджені діти записана доси тільки у нашого народа і то в однім-одніськім варіанті та ще до того на самій давній австрійсько-росийській границі. Ось як вона виглядає :

Грішний чоловіче, не благословенний —
Як старіє, так маліє, но ми всі грішніє...
Грішний чоловіче, в гріхах своїх кай ся
І пред своїм Створителем сьльозами вмивай сі.

1) Отже кости не розсипають ся на порох?

2) Тамже, ст. 339—340.

Неплодній матці стоять діти в брамі,
 Горко плачуть і ридають, що не мають мами.
 „Матко наша, матко, що ти ізробила,
 Що ти нас малюсеньких та на світ не зродила!
 Ти казала, матко, що вже нас не буде:
 Ми стоїмо перед Богом, як усі люди“.
 „Дітиж мої, діти, я бим вас родила,
 Знайшла ся душа проклята, так мені зробила“.
 „Як ти будеш, матко, смутне ложе мати,
 Ми будемо тяжкі болі а до тебе слати.
 Як ти будеш, матко, життя кончати,
 Ми будемо смерть з мечами а до тебе слати.
 Як ти будеш, матко, царства доступати,
 Ми будемо твою душу а в ад одсилати“.

Неплодная матка в роскошах гуляла,
 Єдиного Спасителя за гріх не спитала.
 Неплодне древо з саду витинають,
 Ай і тоє, що й плодне, а в сад насаджуют.
 Неплодная матка в пеклі з проклятими,
 Ай і тая, що плодная, а враз со святими.

Зап. у Мельниці, Горців. пов. 1912 р. Осип Роздольський.

Пісня записана від лірника, тому й носить на собі сліди побуту між „божими старцями“. Вони обявляють ся в мові, хоч дуже з легка, як: чоловіче (= чоловіче), маліє і грішніє (= малії, грішній), пред (= перед), неплодній матці, горко, життя (= жите), неплодне древо (= неплідне дерево); в повторенню одной стрічки з иншої лірницької пісні (про Олексія), цитованої повисше при кінци першого розділу, зовсім дословно, та в повторенню тої самої думки, тільки трошки иншими словами:

Неплодне древо з саду вирубають,
 Мене неплодницю в рай не приймають;

в кінци в дидактичній тенденції пісні. Не виключене отже, що пісню зложив також якийсь лірник. Ті, що люблять в усяких народніх творах, усе одно, оповіданнях, чи піснях, дошукувати ся письменних жерел, маючи отсі докази, готові зараз твердити, що сю пісню узяв лірник із письменного жерела і тільки націоналізував її, або що пісню уложив інтелігент, а лірник переймив її від нього. Що до першого, то ми вже знаємо, що легенда не має письменних жерел, бо вони криють ся в народніх віруваннях, і те саме треба сказати про пісню. Що до другого, то твір інтелігента мусів би виглядати зовсім інакше так само, як зовсім інакше виглядають поетичні перерібки легенди, наводжені в III розділі. Пісню належить признати протє

чисто народнім твором, який в устах лірника набрав тільки певної закраски язикової через вкладання слів або форм, зачерпнених із священної церковної мови. Таким способом закрашування мови лірник хоче показати слухачам, що йде річ поважна, майже так само свята, як вони чують у церкві, і через те викликати між ними відповідний настрій. Отсе саме спонукувало кобзарів вкладати в тексти дум незвичайні слова, неуживані в буденнім розговорі, а з сього старалися виводити початок дум не від простих козаків, тільки від учених інтелігентів.

Ся пісня цікава ще для нас і своєю будовою і своїм змістом.

Що до будови, то бачимо в ній виразно три окремі частини:

1) Заспів, що займає перші чотири стрічки. В нім констатується загально, що кождий чоловік грішний, тому повинен каяти ся і се покаянне виявляти на зверх.

2) Головна тема пісні, що займає собою чотирнайцять стрічок.

3) Поспів, що займає шість стрічок. У нім містить ся наука і пересторога для тих жінок, що мали би охоту наслідувати грішницю з пісні. Вона не уважала на гріх і для марної роскоші вчинила ся безплідною, та за те викинено її з раю, як викидається неплідне дерево з саду, щоб вічно мучила ся в пеклі з проклятими.

Сама пісня ріжнить ся значно від легенди (української) і обмежена тільки до одного епізоду, до розмови ненароджених дітей із матірю. Діти роблять закиди матери, що не зродила їх. Мати оправдується і силкується зіпхати вину на прокляту дорадницю. Та се не переконає дітей і вони грозять матери тяжкою хоробою і смертю, а по смерті муками в аді. Самі не виконують кари на місци, як у легенді. Про грижу сумління молодиці, про її заходи висповідати ся і відпокутувати гріх, про наложенне покути, ночованне в церкві, про число ненароджених дітей і про їх становища, до яких вони були би дійшли, колиб були народили ся, нема зовсім згадки в пісні. Не знаємо також місця, на яким саме відбувається стріча матери з дітьми. Вправді стоять вони „в брамі“, але в якій? Обпарканеної церкви, цвинтаря, чи де?

Коли стілько подробиць не находимо в пісні, порівнюючи її з українськими варіантами легенди, які всеж ширили ся на нашій території, то щож говорити про чужі варіанти легенди,

які різнять ся від українських? Очевидно, що з них не могли дістати ся ніякі мотиви до пісні.

В теперішнім стані текст пісні очевидно не повний. Та що в нім забуте і як він міг первістно виглядати, годі щось певного сказати, доки маємо тільки один варіант. Се питання можна буде розв'язати аж тоді, як записувачі віднайдуть більше варіантів пісні. Тоді й можна буде щось певнійше сказати про повстання пісні. Тепер можемо тільки сконстатувати, що ся пісня стоїть у звязи з легендою і віруваннями про неплідну матір, а не пісня про Христа і Самарянку.

Ще більше був би улекшений розслід пісні, коли б знайшли ся варіанти її також у тих народів, у яких записано легенду. Та таке бажання лежить уже поза сферою нашої компетенції.

Львів, 30/VII—11/IX, 1919.

